

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ
TƏHSİL NAZİRLİYİ
BAKİ DÖVLƏT UNİVERSİTETİ
SOSİAL ELMLƏR VƏ PSİXOLOGİYA
FAKÜLTƏSİ

**XXI ƏSR –
MÜLAHİZƏLƏR VƏ
DÜŞÜNCƏLƏR**

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ
TƏHSİL NAZİRLİYİ
BAKİ DÖVLƏT UNİVERSİTETİ
SOSİAL ELMLƏR VƏ PSİXOLOGİYA
FAKÜLTƏSİ

Sosial elmlər və psixologiya fakültəsinin
20 illiyinə həsr olunur

**XXI əsr – mülahizələr və
düşüncələr**

**GƏNC TƏDQIQATÇILARIN
RESPUBLİKA ELMİ-PRAKTİK
KONFRANSININ**
materialları
(15 aprel 2011-ci il)

Bakı – 2011

TƏŞKİLAT KOMİTƏSİ

prof. A.M.Məhərrəmov, rektor	- sədr
prof. İ.Ə.Əliyev, elmi işlər üzrə prorektor	- sədr müavini
prof. H.Ə.Əlizadə, dekan	- sədr müavini
prof. B.H.Əliyev	- kafedra müdiri, üzv
prof. İ.N.Əliyeva,	ETH-nin rəisi - üzv
prof.K.R.Əliyeva	- kafedra müdiri üzv
prof.R.N.Aslanova	- kafedra müdiri üzv
prof. H.R.İmanov	- kafedra müdiri üzv
prof. İ.Ə.Rüstəmov	- kafedra müdiri üzv
prof. N.N.Muxtarova	- kafedra müdiri üzv
dos. Ə.C.Əhmədov	- kafedra müdiri üzv
dos.R.F.İbrahimbəyova	- kafedra müdiri üzv
dos.S.A.İbadov	- kafedra müdiri üzv
dos. Q.Y.Abbasova	- dekan müavini
məsul katib	

PLENAR İCLAS:

“MÜASİR TƏTBİQİ PSIXOLOGİYANIN AKTUAL PROBLEMLƏRİ”

Məruzəçi: psixologiya elmləri doktoru **E.İ.Şəfiyeva**

FƏLSƏFƏ VƏ SOSİOLOGİYA

sədr: dos. Tahir Ağayev

ХАРАКТЕР ИЗМЕНЕНИЙ АКТИВНОСТИ ЛИЧНОСТИ В ДУХОВНОЙ СФЕРЕ В УСЛОВИЯХ РАЗВИТИЯ ДЕМОКРАТИИ И ГЛАСНОСТИ

К.ф.н. Микаилова Н.Э.
БГУ, кафедра философии

Характер общих и частных проблем современного человеческого существования, те сложные и уникальные общественно-исторические условия, в которых возникла необходимость их решения, как никогда раньше, обнаружили свою зависимость от мировоззренческих установок и соответствующей деятельности человека, всего человечества. Сегодня регулирование социальных процессов в отличие от природных предполагают регулирование форм человеческой деятельности, ибо сознательная и волевая активность – это способ существования человека, его бытия.

К особенностям сознательного регулирования объективных форм деятельности личности следует отнести относительно высокую мобильность. Социальные системы обладают подвижностью, маневренностью, то есть возможностью принимать различные состояния.

Социальные формы деятельности людей обусловлены обществом. В отличие от них формы самостоятельной активности складываются относительно независимо от социального воздействия. Непосредственный источник их возникновения находится в самой личности. Всякое социальное воздействие среды на личность опосредовано её собственной активностью и инициативой и никогда оно не может быть прямым.

Социальное регулирование объективных процессов в деятельности личности обусловлено конструктивным характером её собственной активности. С одной стороны, общество своей целенаправленной активностью развивает социальное в человеке, а с другой – человек самоутверждает себя в обществе.

Диалектическое мышление – это мышление творческое, это процесс поисков и открытия нового.

Творческий характер является самой главной особенностью диалектического мышления. Новизна мышления проявляется в следующих приобретаемых им чертах: в утверждении реалистического, делового, активного стиля мышления; в последовательном осуществлении политического, государственного подходов к осмыслению и решению всех проблем; в изменении направленности мышления; в придании мышлению критического и самокритического характера; в усвоении всего положительного в организации умственной деятельности, выработанной многими поколениями и проверенной социальным опытом; в возрастании действенности мышления.

Энергия сознательности формируется и развивается в рамках духовной сферы общественной жизни, которая обладает относительной самостоятельностью; ей присуща собственная динамика, специфика развития. Этот процесс нельзя отождествлять с простым количественным

приростом. Духовный процесс во все большей мере нацеливается на приумножение творческих сил и способностей всех членов общества, всё больше совпадает с духовным прогрессом личности.

Повышение роли духовных факторов определяется не только необходимостью данных важных задач. Этот процесс обязательно должен быть связан с дальнейшим нарастанием и усилением взаимосвязи экономического, социального и духовного процесса. В современных условиях все звенья духовной сферы призваны действовать так, чтобы в максимальной степени способствовать выполнению намеченных задач.

Таким образом, изменение активности личности может быть рассмотрено в двух плоскостях. С одной стороны, каждая личность сама создаёт саму себя. Она субъект и объект изменений. С другой стороны, жизнь и деятельность каждой личности обусловлены внешними обстоятельствами, которые она сама не выбирает и не создаёт. Эти предпосылки создают ей другие люди, общество. По мере изменения условий жизни, они осуществляют переоценку ценностей, изменяют и перестраивают воздействие на личность, воспитывают и перевоспитывают её. Сегодня важно поставить личность в такие условия, в которых она чувствовала бы себя личностью в полном смысле этого слова.

SOSIAL-FƏLSƏFİ FİKİRDƏ FƏRD VƏ ŞƏXSİYYƏT MÜNASİBƏTİ PROBLEMİ

Xəlilov Ruslan Niyaz oğlu
BDU-nun II kurs magistrantı

Hər bir adam dünyaya müəyyən bir fərd kimi gəlir. Şəxsiyyət kimi doğulmaq mümkün deyil, şəxsiyyət ictimai mühitdə formalaşır. Fərd insanın bölünməz, dəyişməz əsasını səciyyələndirirsə, şəxsiyyət, əksinə, insanın mədəni mühütün təsiri altında inkişafının göstəricisidir. Buna görə də bəzən deyirlər ki, fərd bütövlük, bölünməzlik olduğu halda, şəxsiyyət ikiləşə, bölünə bilər. İnsanın şəxsiyyəti bir yox, ardıcıl olaraq və ya eyni zamanda bir neçə mədəniyyətin təsirinə məruz qala bilər ki, bu da onun bütövlüyündə və tamlığında iz buraxır.

Yuxarıda deyilənləri nəzərə alaraq qeyd etmək olar ki, insanın təşəkkülünə ən çox təsir göstərən sosial mühütdür. İnsanı bilavasitə əhatə edən ailə, din, mədəni ənənələr, məktəb, ordu, iş, partiyalar, dövlət və ictimai təşkilatlar – bunların hamısı insanda müəyyən davranış, və əxlaq tipini formalaşdırılmalı, konkret dünyagörüşünü öyrədən, ona mənəvi dəyərlər və ideallar aşılaman ictimai mühitə daxildir.

Məsələn, fərd düşdüyü şərait üzündən bir neçə müxtəlif sosial mühütün bir birindən fərqlənən mədəniyyət tiplərinin təsirinə məruz qala bilər. İnsan yaşayış yerini dəyişə bilər, təhsillə və ya nəhər hansı bir səbəblə əlaqədar olaraq həyat qaydalarının onun doğma yurdundakı adət-ənənələrdən xeyli fərqləndiyi ayrı bir ölkəyə gedə bilər. Ailədə valideynlərin aşıladığı tərbiyə prinsipləriylə məktəbdə tətbiq edilənlər bir-birindən fərqlənə bilər. Bir sözlə, şəxsiyyətin təşəkkülündə onun formalaşması prosesində əksər hallarda bir-birinə zidd olan, bir-birini inkar edən prinsiplər toqquşur və bu həmin şəxsə öz təsirinə göstərir. Bununla əlaqədar hər bir insanın

şəxsiyyəti dəyişkən, çoxnövliyə və həyat şəraitindən asılı olaraq özünü müxtəlif cür ifadə edir.

Hər bir adamda ən azı üç şəxsiyyət tipi ayırmaq olar.

Aktual şəxsiyyət, yəni insanın həqiqətən, əslində olduğu şəxsiyyət tipini ilk növbədə göstərmək olar. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, adamlar bir çox hallarda, xüsusilə şəxsiyyətlərin formalaşdığı dövrdə öz şəxsiyyət xüsusiyyətlərini düzgün qiymətləndirə bilmirlər. Bu dövrdə onlar öz qüsurlarını həddən çox kiçiltməyə, yaxud böyütməyə meyl göstərir, özləri üçün nümunə seçdikləri adamlara pərəstiş etməyə çalışırlar. Bu cür nümunəyə meyl məhz ikinci tip – ideal şəxsiyyət tipini təşkil edir. Nəhayət, üçüncü tip – mümkün və ya potensial şəxsiyyətdir. əgər sosial mühit insanın qabiliyyətinin gerçəkləşməsinə kömək edərsə, əzəldən özünə qabiliyyəti sayəsində ola biləcəyi şəxsiyyət tipidir.

Göründüyü kimi, fərdin mahiyyətinin onun cəmiyyətdəki rolu və yerinin dərk edilməsində şəxsiyyət anlayışı əsas yer tutur. Şəxsiyyətin qeyri-adiliyi, nadirliyi, müstəsnalıqı ilk növbədə onun iradə qüvvəsi, təfəkkür tərzini, dünya görüşünün genişliyi, əxlaqi ideallarının sarsılmazlığı, estetik prinsiplərin orijinallığı, bir sözlə, yaradıcı şəxsiyyəti səciyyələndirən bütün keyfiyyətlərlə şərtlənir.

Şəxsiyyət anlayışı ayrıca fərd kimi götürülən insana məxsus sosial əhəmiyyətli cəhətlərə əsas diqqət yetirir. Bu mənada K.Marksın aşağıdakı fikriylə razılaşımaq olar ki, “şəxsiyyətin mahiyyətini, onun saqqalı, qanı və yaxud mücərrəd fiziki təbiəti deyil, onun sosial keyfiyyəti təşkil edir”.

Şəxsiyyətə seçim, qiymətləndirici mövqeydən yanaşanlar göstərir ki, müasir, yetkin yaşlı və normal psixikaya malik olan hər adamə şəxsiyyət hesab etmək olmaz. Şəxsiyyət sadəcə olaraq konkret tarixi ictimai münasibətlərin daşıyıcısı deməl deyildir, o öz fərdi qabiliyyət və istəyinə, şüurluluğuna və mütəşəkkilliyinə, əmək və ictimai siyasi fəallığına müvafiq surətdə həmin münasibətlərə aktiv təsir göstərən adamdır. Bu

xəttin tərəfdarları iddia edirlər ki, hər bir fərd öz ictimai əlaqələrində və davranışında şəxsiyyət kimi çıxış edə bilmir. Onlar şəxsiyyət anlayışında sosial tərəfin əsas yer tutması faktından belə bir yanlış nəticə çıxarırlar ki, fərdi, şəxsiyyət hesab etmək üçün o müəyyən subyektin qiymətverici tələblərini ödəməlidir.

Deyilənlər sübut edir ki, şəxsiyyət anlayışının daxili məzmununu açarkən ilk növbədə onun sosial həyatda əks olunan, ümuməhəmiyyət kəsb edən, hamı tərəfindən qəbul olunan və obyektiv xarakter daşıyan göstəriciləri əsas götürülməlidir. Deməli, şəxsiyyət anlayışı ayrıca bir fərd kimi götürülən insana məxsus sosial əhəmiyyətli cəhətləri, onun ictimai münasibətlər sisteminə daxil olduğunu səciyyələndirən göstəriciləri əhatə edir.

İnsan şəxsiyyət kimi müəyyən təkamül dövrü keçmişdir. İbtidai vaxtlarda o, adaptiv, uyğunlaşma fəaliyyəti ilə səciyyələnmişdir, halbuki bizim müasirimiz olan insanın daha zəngin funksional repertuarı var və bütövlükdə təbiətdə və cəmiyyətdə fəal dəyişdirici rol oynayır. Şəxsiyyət fərdi təbiət aləmindən qoparıb ayıraraq, daha dolğun şəkildə təzahür etmiş, formalaşmış, insanı zənginləşdirmişdir, onun xüsusi təbiətini getdikcə daha da təmərküzləşmiş substansiyasına çevrilmişdir.

Şəxsiyyətə həsr edilmiş ilk sosioloji əsərlərdən birinin müəllifi olan İ. S. Kon şəxsiyyəti onun inkişafına təsir edən bütün əvvəlki tarixi şəraitində şüurlu fəaliyyət münasibətlərinin subyekti kimi nəzərdən keçirmişdir. Kon qeyd edirdi ki, fərd şəxsiyyət olaraq doğulmur, sonradan şəxsiyyətə çevrilir. V.A.Yadov şəxsiyyətin sosial tərkib hissəsini qeyd etmişdir: “Şəxsiyyət – insanın sosial xassələrinin bütövlüyüdür. İctimai inkişafın və fərdin fəal ünsiyyət fəaliyyətinin vasitəsilə sosial münasibətlər sisteminə daxil olmasının məhsuludur”.

Şəxsiyyət, mürəkkəb şəkildə strukturlaşdırılmış qurumdur. Bu halda şəxsiyyətin struktur komponentləri qabaqcadan fiziki və ya bioloji təbiətlə deyil, şəxsiyyətin fəal

sosial fəaliyyətinin subyekti kimi daxil olduğu ictimai münasibətlərin bütün məcmusu ilə müəyyən olunur.

L.N.Qumilyov özünün işləyib hazırladığı pasionarlıq nəzəriyyəsində şəxsiyyəti onun sosial aktivliyi mövqeyindən nəzərdən keçirir.

Şəxsiyyət sosial qarşılıqlı təsirlərin və münasibətlərin ilkin çıxış elementidir. Şəxsiyyətin cəmiyyətlə qarşılıqlı təsiri marksizm nəzəriyyəsində də tədqiq edilmişdir. Bu nəzəriyyədə şəxsiyyət sosial keyfiyyətlərin bütövlüyü kimi, tarixi inkişafın məhsulu kimi, fərdin fəaliyyət və ünsiyyət vasitəsilə sosisma daxil olmasının nəticəsi kimi çıxış edir.

Şəxsiyyət insandır, lakin “in

san” anlayışı bütün insanlar üçün ümumi olan nəsil, soy mənasını verir və onları heyvanlardan fərqləndirən əlamətdir. Şəxsiyyət isə özünün fərdi xüsusiyyətləri ilə birlikdə konkret insandır. Onun yalnız özünə məxsus olan xarakteri, temperamenti, psixikası, yaddaşı, xarici mühitü qavramaq və ona münasibət xüsusiyyətləri var. Şəxsiyyət bütün mənəvi xassələri – zəkası, öz əməllərinə cavabdehlik hissi, fərdiliyi, ləyaqəti, azadlığı və s. ilə birgə götürülmüş insandır.

PLATON VƏ ARİSTOTELDƏ KAINAT ANLAYIŞI

Kurt Faruk,

BDU-nun II kurs magistrantı

Bilimsel- fəlsəfi görüşün dini fikirdən ayrılıb doğulması, təbii, birdən-birə, heç keçidsiz olmamışdır. Necə ki bir tərəfdən Yunan təbiət filosoflarının ilk düşünmə sınaqlarına bir çox mifoloji elementin qarışdığını görürük; o biri yandan da, ən köhnə filosofların "təbiət üzərinə" adını daşıyan əsərləriylə mythoslar və Tanrı nağılları arasında bir pilləni tapırıq: Bu arabasamak də köhnə ozanların theogoniaları (Tanrıların doğuşu) ilə kosmogonialarıdır (Kainatın doğuşu) . Bunlarda

tanrıların, yarı tanrıların, insanların meydana gəlişi üzərinə bir çox şeylər izah edər. Aristoteles, Metafizikinin birinci kitabında, ilk fəlsəfe tarixi sınaqlarından biri olan bu qaralamada, bu "Ən köhnələrin" , yəni köhnə ozanların, bu mövzular üzərində köhnə filosoflardan daha əvvəl düşünmüş olduqlarını tək, elmi olaraq deyil də, dinə bağlı qalaraq düşüdüklərini söyləyər.

Sözü keçən dövrdə "Kosmos (kainat), haradan gəlib necə meydana gəlmişdir?" sualı üzərində düşünüldüyünü görürük. Thegonia-kosmogonia ozanlarının izah etdikləri fəlsəfi düşüncəyə bir hazırlıqdır. Amma bundan sonra elmi düşüncə boyuna dini- mifoloji elementlərdən sıyrılacaq, getdikcə öz təmizlənmiş formasına yaxınlaşacaq. Beləliklə elmi düşüncənin görəli olaraq ən təmizlənmiş formasıyla ilkin Miletli Thalesdə (m. ö. 625-545) ortaya çıxdığını görürük. Onun üçün Yunan fəlsəfəsi- dolayısıla da bu fəlsəfəyə söykənən Qərb mədəniyyət ətrafının fəlsəfəsi-Thales ilə başladılar. Necə ki Aristoteles də, Metafizikindəki sözü keçən fəlsəfə tarixi qaralamasında, ilk filosof olaraq Thalesi ələ alar. Thalesdən baska fərqli zamanlarda da fərqli filosoflar da kainat haqqında düşüncələrini yazmışlardır. Tək bu düşüncələr Platon və Aristoteleslə ən şüurlu və yüksək səviyyəyə yüksəlmişdir.

Platona görə kainat gözəlsə, əskiksiz və mükəmməlsə, onu edən yaxşı isə, ilksiz bir nümunəyə görə edilmiş olmalıdır. Əks halda, kainatı edənin doğulmuş nümunəyə baxması lazım olacaq; kainat gözəl olmayacaqdır. Madam ki kainat doğulmuş şeylərin ən gözəlidir ; elə isə, quruluşçusunun da səbəblərin ən üstünü olduğu və onu ancaq ağılla qavranan və hər vaxt eyni qalan bir nümunəyə etdiyi qəbul edilməlidir. Kainatın bir şeyin kopyası olduğu şüpəsizdir

Hər şeydən üstün olan, ən gözəl şeyi yaratmaq istədiyi, görülən şeylər içində ən gözəli də zəkası olan bir bütün olduğu üçün, Tanrı zəkani ruha, ruhu cisimə qoymuş; kainata, ola bildiyincə yaxşı bir əsər yaradarcasına şəkil vermişdir. Bir ruhu

və zəkası olan bu kainat, bu canlı varlıq, Tanrı tərəfindən yaradılmışdır. Kainatın, bir parça olaraq tək-tək və cins cins, bütün o biri canlı varlıqları içinə alan bir şeyə bənzədildiyi qanun əldə edilməlidir. Kainat həm bizi həm yaratdığı gözlə görülər bütün varlıqları içinə alıb götürdüyü kimi, bu nümunə bütün qavrana bilər canlıları içinə götürməkdədir. Sətsiz göylər olduğunu düşünmək səhvdir. Bütün qavrana bilər canlıları içinə alan bir nümunə, başqa bir örnəklə uyğun gələ bilməz. O zaman, bir də onları bir parça olaraq içinə alan bir üçüncü bir canlının varlığını, və kainatın bu ilkisinə görə deyil, ikisini içinə alan nümunəyə görə edildiyini qəbul etmək lazımdır. Kainat təkdir, başqa kainat da doğulmayacaqdır. Var olmağa başlayan bir şey, cisimdən meydana gələn, gözlə görülən əllə tutulan bir şeydir. Bu var ki, bir şey atəş olmadıqca görülə bilməz; qatılığı olmadıqca tutula bilməz; və torpaqsız qatılıq olmaz. Bunun üçün, Tanrı kainatı qurarkən, işə odla torpaqdan başlamış; bu ikisinin arasına hava ilə suyu qoymuş; onları birləşdirmişdir. Kainat gövdəsi bu dörd elementdən yaradılmışdır. Çöldən soyuğun, istinin və ya herhengi bir şeyin təsirində qalan mürəkkəb bir cisimin aşınacağını, pozulacağını bildiyi üçün; Tanrı kainatı, bütün hava ilə qurmuşdur. Bütün canlıları içinə götürəcək olan bu varlığa, bütün şəkilləri özündə yığan kürə şeklini vermişdir. Kainatın hərəkəti də bir dairə hərəkətidir.

Aristotelesin kainat anlayışı Platonun kainat anlayışı kimi deyil. Aristoteləyə görə, maddə (tam olabirlik,duynamis) hərəkət etdirilən şeydir, özü özbaşına hərəkət edə bilməz. Tam forma isə hərəkət etdirəndir. Bu ikisi arasında da - tam maddə ilə tam forma arasında - bütün varlıqlar iştirak edərlər. Bunlar, hərəkət baxımından həm təsirli həm də edilgindirler. İşdə obyektlərin bu bütününe Aristoteles pysis (təbiət ya da kainat) deyər. Kainat Platonda da olduğu kimi canlı bir əlaqədir. Aristotelesə görə bu əlaqə içində maddə, sətsiz qılıqlara girərək , getdikcə daha yüksək formalara doğru inkişaf edə inkişaf edə

dayanan varlığa, Tanrıya doğru yaxınlaşar, imkana görə Tanrılıqla dollar.

Aristotelesin kainat fəlsəfəsi də, obyektlərin belə bir inkişaf içindəki pillələrini izah edir. Bu inkişafın ereği olan Tanrı öz özüylə eyni qalan, dayanan varlıqdır, həm də mənəvi varlıqdır (nous). Bir tərəfdən dururluk, o biri yandan mənəvilik(mənəvilik) Tanrının ən yüksək dəyər xüsusiyyətləridir. Onun üçün, kainatdakı formalar, Tanrının bu xüsusiyyətlərinə nə qədər yaxınlaşsalar, bunları nə qədər çox reallaşdırsalar, o qədər dəyər qazanarlar, kainat içində sıralanmalarındakı yerləri o qədər yüksək olar. Buna görə, kainatdakı fenomenlər iki istiqamətdə yuxarıya doğru yüksəlirlər: səmanın nizamlı hərəkətlərinə; o biri istiqamətdə də, sirf mexaniki yer dəyişdirməsindən başlayaraq ruhun fəaliyyətlərinə; ruhun da ən qiymətli inkişafı olan ağıl məlumatına qədər bir yüksəliş var. Bu iki inkişaf silsiləsi bir yerdə birləşirlər: ulduzlarda. Çünki, hərəkətləri nizamlı olan ulduzlar, Aristotelesə görə, ən yüksək zəkalılardır, ən ağıllı ruhlardır.

Xülasəylə həmişə insanlar mövcud olanların mənşəyi, kainatın meydana gəlişi və insanın bu dünyadakı yeri və tapşırığının nə olduğu suallarını düşünmüşlər. Hər cəmiyyət hər dövrdə bir dünya görüşünə malikdir. Fəlsəfi düşünmə əvvəli Yunan cəmiyyəti də dini və mytoloji növdən bir aləm təsəvvürünə sahib görünməkdədir. Elmi-fəlsəfi görüşün dini fikirdən ayrılıb doğulması, təbii birdən-birə, heç keçidsiz olmamışdır. Bu keçidin olmasında Platon və Aristotelesin rolu böyükdür. Bu iki Klassik Andıq Yunan Filosofunun birləşdiyi əhəmiyyətli bir xüsüs isə Tanrı aləmi yox ikən yaradan bir Tanrı olmayıb, aləmin bir quruluşcusu, bir arxitekturadır. Tanrının aləmi yaratmaq üçün istifadə etdiyi vəsait, özü kimi əzəldən bəri mövcud olan, şəkil qazanmamış bir kaotik maddədir. Tanrı yalnız bu maddəyə forma qazandırmışdır. Onlar tanrını doğrudan bir öhdəçilik gətirməyən, tam kosmik

bir varlıq olaraq qəbul edərlər. Çünki onların düşüncəsinə görə, Tanrının özündən başqasını düşünməsi, Tanrının əskiksiz oluşundakı dəyəri azaldacaq.

Ədəbiyyat

1. Aristotel Metafizika, çev. Tağıyev, Arif, Bakı, 2008
2. Erdem , Hüsameddin, İlkçağ Felsefesi Tarihi, Hü-Er Yayınları, Konya 2000
3. Paksüt, Fatma, Seneca'nın Tuttuğu Işıqta Platon ve Platon sonrası, (Tarihsiz)

FƏLSƏFƏDƏ MƏNLİK ŞÜURU

Xələfova Kəmalə
BDU-nun II kurs magistrantı.

İnsanın özünü digər obyektlərdən seçib – ayırması, özünə müəyyən münasibət bəsləməsi, öz imkanlarını obyektivcəsinə qiymətləndirməyi bacarması insan xarakteristikasının spesifik formasını təşkil edib, mənlilik şüuru və ya özünüdərk etmə adlanır. Buna hələlik bizim fəlsəfi terminologiyamızda “Mən”in şüuru deyilir. Mənlilik şüuru insanın özünün fikir və hisslərinin, mənafe və məqsədlərinin öyrənilməsinə yönəlir. Mənlilik şüuru insanın özünə doğru yönəltdiyi şüurdur və onun obyekt şüurun özüdür.

İnsan şüuri emosiyalarla bəyənən dəyərlərə istiqamətləndiyi üçün fəal başlanğıc kimi çıxış edir. İnsan şüuru gerçəkliyin sönük inikası olmadığı üçün, əqli fəaliyyət tərəfindən nəzarətdə saxlanıldığı və idarə olunduğu üçün o, həmişə fəaldır. Bu mənada şüur nəinki reallığı əks etdirən yaradıcı akt kimi, həm də gerçəkliyi dəyişdirən, gerçəkliyin yeni formalarını yaradan qüvvə, amil kimi çıxış edir.

Mənlik şüuru müəyyən tarixi şəraitdə dəyişən, zənginləşən, öz müxtəlif forma və səviyyələri olan şüurdur.

Tarixi inkişafda götürülən mürəkkəb törəmə olan mənlik şüurunun hal - əhval adlanan birinci forması insanın öz varlığını elementar şəkildə başa düşməsinə və özünü onu əhatə edən predmetlər və insanlar sırasına daxil etməsinə əsaslanır. Hətta, predmetlərin mövcudluğunun insandan və onun şüurundan kənarında elementar tərzdə qavranılması belə mənlik şüurunun müəyyən formasını tələb edir.

Mənlik şüurunun ikinci səviyyəsi insanın öz – özünü hər hansı bir insan birliyinə, ayrıca bir mədəniyyətə və ya sosial qrupa məxsus olan varlıq kimi dərk etməsilə bağlıdır. Bu prosesin inkişafının ən yüksək səviyyəsini “Mənlik” şüurunun yaranması təşkil edir. Bu səviyyədə insan öz “Mən”-ini digər şəxslərdən oxşar və fərqi – özünün nadir varlıq olmasını və təkrarolunmazlığını, sərbəst hərəkətlərə qadir olmasını, hərəkət və davranışları üçün məsuliyyət hissi daşmasını, onlara nəzarət etməyin və onları düzgün qiymətləndirməyin vacibliyini dərk edir. Mənlik şüuru özünüdərkən müxtəlif forma və səviyyələri olaraq qalmır, o, həm də özünü qiymətləndirmə və özünə nəzarətdir. Mənlik şüuru insanın özünü özü üçün ideal kimi qəbul etdiyi “Mən” ilə tutuşdurulmasının və bu müqayisənin gedişində özü haqqında razılıq və ya narazılıq hissinin yaradılmasını tələb edir. İnsan özünü dərk edə bilməsi üçün özünü kənarından görməyi bacarmalıdır. Kənarından baxanda hər şeyi: qabiliyyət, bacarıq, gözəllik və s. daha dərindən dərk etmək olar. “Göz, hər yeri görür, özündən başqa...”

Mənlik şüuru təcrid edilmiş bir şüurun daxili tələbatından deyil, kollektiv praktiki fəaliyyətdə, insanlar arasındakı münasibətlər sistemində yaranır. Mənlik şüuru hər bir şəxsin daxili xarakterini, insanlara, cəmiyyətə olan münasibətini bildirir. Sosial şəraitdən asılı olaraq mənlik şüuru dəyişir, insanın öz hərəkət və davranışını sərbəst surətdə seçir, başqaları qarşısında məsuliyyət daşdığını

dərk edir. Mənlik şüuru olan insan özünü təhlil və özünümühakimə qabiliyyətinə malik olur. Beləliklə, qeyd etmək lazımdır ki, milli şüur, milli hisslər, milli mənlik şüuru ekoloji şüurun yaranmasına, millətin özünü dərk etməsi prosesinə təsir edir və cəmiyyətdə öz mövqeyinin möhkəmlənməsinə kömək edir.

Milli şüur uzun bir tarixi inkişaf prosesinin məhsuludur. Belə ki, milli şüurun inkişafında bütün ictimai-siyasi hadisələr – sosial sarsıntılar, milli mübarizə motivləri öz izini qoyur. Bunun ən bariz nümunəsi erməni qəsbkarlarının torpaqlarımızı işğal etməsi nəticəsində təbiətə vurulan ziyanlar, milli və ekoloji şüurun inkişaf etdirilməsini tələb edir. Burada milli mənlik şüurunun inkişafı böyük rol oynayır. Milli mənlik milli şüurun bir komponentidir. Milli mənliyin əsasını insanın – hər bir fərdin mənsub olduğu millət və ya xalqın onu əhatə edən sosial həyatın bütün sahələrinə bəslədiyi subyektiv əqidəsi təşkil edir. Milli mənliyə vətəni sevmək, dogma yurda məhəbbət bəsləmək, təbii sərvətləri qorumaq və s. ilə bağlı olan sosial keyfiyyətlər daxildir. Milli mənlik şüuru sayəsində millət xalq və etnik qrup maddi və mənəvi sərvətlərinin tarixi inkişaf xüsusiyyətlərini, sosial-etnik cəhətlərini bütün dolğunluğu ilə dərk edir, bunlarla bağlı bu və ya digər hadisəyə öz münasibətini bildirir.

ОТКЛОНЯЮЩЕЕСЯ (ДЕВИАНТНОЕ) ПОВЕДЕНИЕ И СОЦИАЛЬНАЯ СИСТЕМА

Ханларов А.С.

В современных исследованиях в центре внимания социологов, психологов, юристов, медиков и др. рассматривается проблема изучения нарушения социальных норм, приобретающие массовый характер.

Речь идет об отклоняющемся поведении (девиация) как совершение поступков, противоречащих нормам

социального поведения в том или ином виде. То есть это действие противоречащее традиционно принятой в той или иной социальной системе правилам поведения. Зачастую это действие выражающие негативный характер. Кроме того, фактически любое действие может вызвать негативную реакцию со стороны членов общества, что в свою очередь может быть отнесено к отклонениям.

Отклоняющееся поведение возникает тогда, когда общественно-принимаемые и задеваемые ценности, а так же отсутствие данного культурного уровня не могут быть достигнуты определенной частью общества.

Отклоняющееся поведение понимается, как нарушение социальных норм. Социальная норма находит свое воплощение в законах, морали, традициях, обычаях, т.е. в том, что стало просто привычкой. Она определяет в исторически сложившейся в конкретной социальной системы предел дозволенного или обязательного поведения, деятельности людей.

Там где разрушены одни нормы и не созданы даже на уровне теории другие проблемы формирования, толкования и применение нормы становится чрезвычайно сложным делом.

Социальная норма есть не обязательно реальное поведение людей. Поскольку данное понятие относится главным образом и социальным ожиданием правильного или неправильного поведения под нормой подразумевается наличие какой-то законности и морали, несущее в себе оттенок согласия и предписания, т.е. требования выполнить что-либо или наоборот, запрет налагаемый на какое-то действие. И вот отклонение от нормы вызывает общественное беспокойство.

В современном мире отклоняющееся поведение значительной массы населения воплощает наиболее опасные для общества разрушительные тенденции.

Отклонения, имеющие негативный характер дезорганизуют социальную систему, подрывают ее основы. Это находит свое выражение в преступлениях, в разбоях, грабежах, убийствах, изнасиловании, в наркомании, алкоголизме, суициде и др. То есть все то, что влечет за собой изоляцию, лечение, тюремное заключение и т.д. Кроме того, из-за отсутствия положительного смысла в жизни у людей развиваются душевные расстройства – различные психические заболевания.

В социологической теории существует понятие аномии, которое определяется как состояние общества, в котором старые нормы и ценности уже не соответствуют реальным отношениям, а новые еще не утвердились. Отсутствие четких социальных норм является серьезным социальным недугом общества.

Аномия как социальная болезнь общества порождает массовое отклоняющееся поведение. При этом отсутствие единых ценностных норм приводит к дезорганизации публичных связей и структур. И это явление с большей силой проявляется при глубочайшем ценностно-нормативном упадке общества.

Общество теряет свою историческую память, специфически культурную систему ценностей, что приводит к перерождению, ведущему к деградации, снижению жизненного уровня большинства населения, ухудшению социальных условий и т.д.

В состоянии глубокого кризиса, как правило, отклонения невозможно избежать. Это приводит к активному отказу от приспособления к действующим нормам социальной жизни.

ЧЕЛОВЕК И БИОСФЕРА

К.ф.н. Микаилова Н.Э.
БГУ, кафедра философии

Концепция биосферы является точкой отсчета нового этапа развития современной науки. В этом плане необходимо учитывать положение В.И.Вернадского о встроенности человека, его социально-исторического бытия в космопланетарную организованность жизни в целом. Именно в этом проявляется уникальность феномена человека: единство функционирования в его жизнедеятельности законов природы и общества. Биосфера – это «организованная определенная оболочка земной коры, сопряженная с жизнью. Пределы биосферы обусловлены прежде всего полем существования жизни».

Земная жизнь не является чем-то случайным, она входит в космопланетарный механизм биосферы. Пути прогресса человечества могут быть постигнуты и подвергнуты регулированию только на основе широкого понимания антропокосмического характера социально-природной эволюции человека, его перспектив. Выдвигая гипотезу о космических масштабах распространения живого вещества во Вселенной, мы исходим из того, что принципы бесконечности, неисчерпаемости материи справедливы в отношении включенности жизни и даже разумной её формы как возможных равноправных компонентов эволюции Вселенной во всеединство универсума.

Планета вступает в новую стадию своего развития, на которой определяющую роль будет играть человек разумный как сила невиданного масштаба. Мы не знаем такого геологического процесса, с которым можно было бы сравнить мощь человечества, особенно теперь, когда оно вооружено огромным арсеналом всяческих воздействий на

природу, в том числе и фантастических по мощности разрушительных сил.

Особенно важно геологическое понимание роли разума. Человеку предстоит разумно использовать те потенциальные возможности, которые дала ему природа. А для этого ему понадобится определенная общепланетарная стратегия. Процесс её формирования потребует анализа самых разных сторон нашего общественного и технического развития, взаимоотношений с Природой, составной частью которой мы являемся.

Л.Н.Гумилёв считает, что переход биосферы в ноосферу означает всего лишь постепенное «освоение» человеком биосферы. В век ноосферы возникает цель – обеспечение коэволюции Человека и биосферы.

Литература

1. Вернадский В.И. Живое вещество. М., 1978, с. 48.

ŞƏXSİYYƏTİN SOSIALLAŞMASI PROBLEMİ

Hüseynova Vüsalə
BDU-nun II kurs magistrantı

Şəxsiyyətin sosiallaşması problemi sosial fəlsəfənin mühüm problemlərindən biridir. Sosiallaşma dedikdə fərd tərəfindən sosial mədəni təcrübənin toplanılan və nəşildən-nəşilə verilən əmək vərdişlərinin, biliklərin, normaların, dəyərlərin, ənənələrin mənimsənilməsi və daha da inkişaf etdirilməsi və fərdin ictimai münasibətlər sisteminə daxil olması və sosial keyfiyyətlərin formalaşması prosesi başa düşülür. Sosiallaşma prosesi geniş və mürəkkəb məzmunlu malikdir. Şəxsiyyətin sosiallaşma prosesini bir çox elmlər- həm sosiologiya, psixologiya, sosial psixologiya, politologiya və həm də sosial fəlsəfə və s. elmlər tərəfindən geniş araşdırılır.

Bu sadalanan elmlər sosiallaşmanın müxtəlif tərəflərini özünəməxsus şəkildə araşdırır. Sosiallaşma anlayışı daha çox sosiologiyada araşdırılır və çevrənin fərd üzərindəki təsirini ön plana çıxarır. Sosiologiyada bu prosesi araşdırarkən iki mərhələni- sosial adaptasiya (uyğunlaşma deməkdir) və sosial interiorizasiya (cəmiyyətin və ya müəyyən sosial birliyin norma və sərvətlərinin insan daxili aləminə keçməsi nəzərdə tutulur) ayırd edir. Sosial psixoloqlar isə sosiallaşmanı rədd edirlər. Bunun səbəbi bu anlayışın fərdin bir növ passiv olaraq görülməsi, fərdin özünəməxsus özəlliklərlə çevrəsini dəyişdirməsi, gerçəyin arxa plana keçməsindən qaynaqlanır. Həqiqətən də, fərd doğulan andan genetik özəlliklərin təsiri ilə ətraf ona təsir etdiyi kimi o da ətrafa təsir edəcəkdir. Bu səbəblə sosial psixoloqlar “sosiallaşma” anlayışı yerinə “sosial yetkinləşmə” anlayışını işlətməyi düzgün hesab edirlər.

Sosial psixologiya daha çox şəxsiyyətin yetkinləşməsi ilə maraqlanır. Psixologiyada sosiallaşma prosesini öyrənərkən insanda bu prosesdə formalaşan psixi davranış və hərəkətlərin araşdırılması mühüm yer tutur. Politologiyada isə bu proses fərdin doğulduğu andan yetkinləşməsinə qədər qəbul etdiyi siyasi normalar, dəyərlər, anlayışlar, davranış qaydaları məcmusu başa düşülür. Fəlsəfədə isə bu prosesin öyrənilməsi ümumi şəkildə araşdırılır. Dərk olunmuş təcrübənin başqasına verilməsi, fəaliyyətin müxtəlif formaları və üsullarının öyrənilməsi tərbiyə vasitəsi və xarici mühitin təsiri vasitəsilə həyata keçirilir. Təcrübənin ötürülməsi vasitələri dil və insan fəaliyyətinin əşyalanmış nəticələri, hər şeydən əvvəl, əmək alətləridir. Bioloji məhdudluqdan azad olunması insan qarşısında universal inkişafı üçün onun humanistləşməsi sürətinin tezləşdirilməsi üçün imkan açmışdır. İnsanın bioloji xassələri sosiallaşma prosesində onun sosial keyfiyyətlərlə qarşılıqlı təsirdə və inteqrasiya olunmaqla fəaliyyət göstərirlər.

Sosiallaşma prosesi hər bir cəmiyyətdə baş verir. Onun xarakteri və ölçüsü mövcud sosial iqtisadi-strukturun, ictimai

şüur formalarının spesifikasiyası ilə müəyyən olunur. Sosiallaşma prosesi mövcud sosial formanın fərd üzərində mexaniki köçürülmə vasitəsilə deyil, onun subyektiv aləmi vasitəsi ilə, obyektiv ictimai münasibətlərin sosial ünsiyyətin və fəaliyyətin subyektivi kimi insanın fərdiliyinin qarşılıqlı təsiri vasitəsilə həyata keçirilir. Buna görə də hər bir ayrıca insanın sosiallaşma prosesinə baxışları və ölçüsü fərddir. İnsanın sosial fəallığı yaradıcılığa və öz qabiliyyətini inkişaf etdirməyə nə qədər çoxdursa, bu ölçüdə bir o qədər böyükdür. İnsanların sosiallaşma qarmaqarışq bir dövrdür. İnsan ətrafında baş verənləri, hər gün qarşılaşdığı sayısız-hesabsız hadisələrin və insanların, daxilində olduğu sosial-iqtisadi-mədəni qanunlarının, adət-ənənələrinin və saymaqla bitməyən bir çox vasitələrin təsiri altındadır. Bu vasitələrin qarışıq təsiri son nəticədə insanı bir şəxsiyyət kimi formalaşmasına təsir göstərir.

Fərdin sosiallaşması ictimai mühitlə, mövcud mədəniyyətlə ünsiyyətdə baş verən prosesdir ki, fərdi sosial sistemin iştirakçısı halına gətirir, içində yaşadığı topluma onun uyğunlaşmasını mümkün edir. Sosiallaşma prosesinin cəmiyyətin norma dəyər və inancları fərdlərə nəql edilir, sosial institutlar daxilində onların üzərinə müxtəlif vəzifələr qoyulur, lazım bilinən vərdiş və stereotiplər aşılır. Sosiallaşma nəticəsində insan ailəsinin, qohum-əqrəbasının, qonşuluq və dostluq institutlarının, şəhər və yaxud kəndinin, nəhayət millətinin bir parçası olduğunu öyrənir. Ən yaxın sosial əhatənin mürəkkəb və rəngarəng “mikroşəraiti” fərd tərəfindən mənimsənilmiş sosial təcrübənin mənimsənilməsinə müxtəlif şəkildə özündə əks etdirməklə onun sosiallaşmasının məzmununa və səviyyəsinə təsir göstərir.

Lakin sosiallaşma bir dəfə yaranmış vəziyyət və münasibət deyil, daimi dəyişən, hərəkətdə olan vəziyyət və münasibətdir. Ayrı-ayrılıqda hər bir fərd özündən əvvəlki dövrlərdə yaşamış insanlar kimi, bütün ömrü boyu sosial

mühitə daxil olur və ona uyğunlaşır. Sosiallaşma prosesində üç mühüm amil müşahidə edilir:

1) Fərd mövcud sosial normaları dəyərləri, mədəniyyəti əxz edir;

2) Fərd öz baxışlarını dəyərlər sistemini, sosial tələbatlarını formalaşdırır;

3) Mənimşənən dəyərlər və formalaşan baxışlar, tələbatlar əsasında fərd ictimai həyata qovuşur;

Ailədə, qohumlar şəbəkəsində, məktəbdə başlanan və müxtəlif səviyyələr üzrə bütün ömrü boyu davam edən sosiallaşma nəticəsində insan özünün dərk edir, şəxsi kimliyini təsdiqləyir, cəmiyyətdə müəyyən sosial rol və sosial status sahibi olaraq şəxsiyyətə çevrilir. Onu da vurğulamalıyıq ki, sosiallaşma prosesində əmək, mənəvi və maddi istehsalda iştirak bu iştirakın cəmiyyət və keyfiyyət göstəriciləri başlıca amillərdəndir.

Sosiallaşma nəticəsində fərdin şəxsiyyətə çevrilməsi, sözün adekvat mənasında elə insanın inkişafı deməkdir. İnsanın inkişaf mənbələri içərisində “maddi insan” la “mənəvi insan”, yaxud insanın mənəvi tərəfləri arasındakı doğurduğu ziddiyyətlər ən ümdə yer tutur. Bu mənbə insanın insanı həyatını səciyyələndirməklə sosiallaşmanın məzmun və mahiyyətini müəyyənləşdirir, fərdin şəxsiyyət dərəcəsinə yüksəltməyi şərtləndirir.

Biopsixoloji keyfiyyətləri fərddən fərqli olaraq cəmiyyətdəki sosial münasibətlər sisteminin məhsulu kimi ortaya çıxan şəxsiyyətdə psixososial keyfiyyətlər aparıcı olur və onlar insanın mövcud sosial norma və dəyərləri mədəniyyəti qəbul etməsində, öz baxışlarını dəyərlər sistemini sosial tələbatlarını formalaşdırmaqda və bunlara söykənərək sosial həyata qovuşmasında, şəxsi məni dərk edərək özünü qiymətləndirməsində, sosial mühitə uyğunlaşmaqla yanaşı, öz aktiv fəaliyyəti ilə həmin mühitə dəyişdirici təsir göstərə bilməsində də təzahür edir. Başqa sözlə, özünü dərk edərək

cəmiyyətdə sosial rol və status sahibi olan fərd şəxsiyyət adlana bilər.

İnsanın sosiallaşması prosesində bir tərəfdən onun şəxsiyyətə çevrilməsində özünü göstərsə, digər tərəfdən şəxsiyyətin fərdləşməsi prosesi baş verir.

Beləliklə, sosiallaşma prosesi özündə ictimai həyatın bütün sferalarının əlamətlərini özündə ehtiva etdiyi üçün bu hadisə bütün elmlər tərəfindən geniş şəkildə araşdırılır.

SİSTEM ANLAYIŞI BARƏDƏ

Şəlalə Hüseynova
BDU-nun II kurs magistrantı

Müasir dövrdə sistem, sistemli yanaşma hər tədqiqat sahəsi üçün adi bir metodoloji və metodik alətə çevrilmişdir. Sistemlilik prinsipinə qnoseoloji yanaşma ona gətirib çıxartdı ki, burada dərk edilən obyektin özünün də sistemli olması ideyası havadan asılıb qaldı. Nəticədə təbiət riyazi modellərin qurulması ilə əvəzlənməyə başladı. Tədqiqat obyektinin seçimi burada riyaziyyatdan istifadə imkanı baxımından müəyyən edilirdi.

Vəziyyətdən çıxış yolunu L. Fon Bertalanfinin nəzəriyyəsində gördülər. O, ümumi nəzəriyyələr sistemini təklif etdi, nəticədə «üzvi birliklərin» çoxsaylı xassələrinin müzakirəsi başlandı. Sistemlilik prinsipinin formalaşması təşkilatlanmanın ən müxtəlif səviyyələrində və münasibətlərində aparılan tədqiqatlarda gedirdi. B.S.Fleyşman buraya həm də mürəkkəbliyi artan davranışı prinsiplərini əlavə etdi [2].

Beləliklə, yeni meyillər formalaşır: obyekt mürəkkəb, çoxsaylı xassələrə malik olan bir bütövlülük kimi təhlil etməyə çalışırlar. Sistem reallığın bir obyektini olaraq qəbul olunur, burada bir sıra sistemli keyfiyyətlər göstərilir, sistemin özü isə

həmin bütövün ümumi şəkildə təşkil olunmuş ümumiliyi ifadə edir. Tədrisən riyazlaşmanın da əsas göstərici olması ideyasına meyletmə azalmağa başladı. C. Klir belə bir fikri irəli sürür ki, sistemlər nəzəriyyəsinin predmeti, formal aparat imkanlarına uyğunlaşdırılmayan, öz təbii ifadələr tamlığında götürülməlidir [6].

Beləliklə, əvvəlki dövrlərdən fərqli olaraq, alimlər sistemliliyin intuitiv şəkildə istifadədən uzaqlaşmış sistemlərin ümumi nəzəriyyəsi, sistemli təhlil, sistemli yanaşma kimi yanaşma və anlayışların mahiyyəti üzrə işləməyə başladı. İlk növbədə metodoloji əsasların axtarışları istiqamətində işlər görüldü.

Qeyd olunmalıdır ki, C. Klir kimi alimlər sistemin ontoloji anlamı üzərində qnoseoloji təsəvvürlərin qurulmasından uzaq olmağa çalışırlar. Sistem – ilk növbədə xassələr yığımını göstərən dəyişənlər məcmusudur. Belə yanaşma həm də sistemlərin riyazi nəzəriyyəsinin formalaşması üçün bir zəmin rolunu oynayır. Burada sistem formallaşma vasitəsilə yaradılır və çoxluqlar nəzəriyyəsi əsasında müəyyən edilir. Beləliklə, sistemə ontoloji və qnoseoloji yanaşmalar burada birləşir və bir-birini tamamlayır. Tətbiqi sahələrdə sistemə «bütöv maddi obyekt», elmin nəzəri sahələrində isə sistemə dəyişənlər toplusu və differensial tənliklər məcmusu deyilir. Sistemə tərif veriləndə çəşqınlıq yaradan məqamlar var ki, onlar, öz cavabını gözləyən aşağıdakı sualları əhatə edir:

1. Sistem anlayışı nəyə aiddir?

- Bütövlükdə və ümumiyyətlə (istənilən və yaxud özünəməxsus) obyektə.
- Obyektlər məcmusuna (təbii və yaxud süni şəkildə yaradılmış olanlara)
- Obyektə yox, onun təsvirinə.
- Müəyyən münasibətlərdə olan elementlər məcmusu vasitəsilə obyektin təsvirinə.

- Müəyyən münasibətlərdə olan elementlər məcmusuna

2. elementlər məcmusuna qarşı bütövlüklüyü yaratmaq bacarığı tələbi irəli sürülürmü (müəyyən edilmiş və yaxud konkret olmayan)?

3. Bütöv nədir?

- Elementlər məcmusuna nisbətə ilk olandır.
- Elementlər məcmusundan törəmədir.

4. Sistem anlayışı nəyə aiddir?

- Sistem kimi qələmə verilən hər nə varsa, ona.
- Yalnız özündə sistemlilik əlaməti daşıyan məcmusuna.

5. Sistem olmayan varmı yoxsa burada ayrı quruluşa və xassələrə malik nə isə mümkündür?

Verilən suallara alınan cavablardan asılı olaraq, bir çox tərif əldə etmiş oluruq. Cavabdan asılı olmayaraq, demək olar ki, bütün müəlliflər əslində eyni məsələdən bəhs edir: sistem anlayışı vasitəsilə onlar elmi dərkətmənin predmeti barəsində təsəvvürlər formasının ifadə etməyə çalışırlar. İdrak mərhələsindən asılı olaraq, biz tədqiqat predmetinin müxtəlif tərəflər və əlamətləri ilə işləyirik, deməli, sistemin tərfi də müxtəlif ola bilər. Sistem anlayışını tədqiqatın ilk mərhələsində istifadə edərək, obyektə aid etmək olar: bu zaman hələ predmet müəyyən edilməmişdir. Sonradan isə sistem anlayışı predmetin özünə də tətbiq oluna bilər. Sistemi görmək istədiyimiz yerdə görürük [1].

Əgər sistemə biz ən vacib problemə aid olan, müəyyən dəyişənlər siyahısı olduğunu deyiriksə, bunun vasitəsilə digər mərhələyə keçməsi mümkün olur, o mərhələyə ki, burada obyektin yalnız müəyyən tərəfi, bu tərəfi xarakterizə edən keyfiyyətlər müəyyənləşdirilmişdir. Əgər predmet düsturlar,

riyazi tənliklər şəklində təsəvvür edilirsə, onda sistem həmin tənliklər məcmusu vasitəsilə müəyyən olunur.

Beləliklə, sistemin təriflərində müxtəliflik və rəngarənglik elmi idrakın predmetinin formalaşması ilə bağlı mövcud müxtəlif mərhələlərin xüsusiyyətləri ilə izah etmək olar. Sistem elmi biliyin predmetinin təsəvvüründə bir formadır, bu mənada fundamental mahiyyətli universal kateqoriyadır.

ƏDƏBİYYAT

1. Князева Е.Н. Сложные системы и нелинейная динамика в природе и обществе. // Вопросы философии, 1998, №4
2. Клир Дж. Системология. Автоматизация решения системных задач.- М., 1990.
3. Заварзин Г.А. Индивидуалистический и системный подход в биологии // Вопросы философии, 1999, №4.
4. Уемов А.И. Системный подход и общая теория систем. – М., 1978.

TƏŞKİLATDA İNSAN RESURSUNDAN SƏMƏRƏLİ İSTİFADƏ OLUNMASI ÇOX MÜHÜM İDARƏETMƏ AMİLİ KİMİ

Elvin Qəhrəmanov

BDU-nun II kurs magistrantı

Təşkilati münasibətlər daha geniş məzmunu malik olan ictimai münasibətlərin təzahürü kimi qiymətləndirilə bilər. Təşkilatların yaradılması və fəaliyyəti ictimai inkişafın vəzifələri və problemləri ilə bilavasitə bağlıdır. Təşkilatlarda mövcud insan resursunun imkanlarından səmərəli istifadə olunması, onun idarə edilməsinin optimallaşdırılması ciddi elmi-nəzəri və praktik əhəmiyyətə malikdir.

İnsan resursu təşkilat üçün lazım olan işçilərin seçilməsi, hazırlanması və inkişaf etdirilməsi ilə bağlı strategiyanın formalaşdırılması, planlaşdırılması, idarə edilməsi və yoxlanılmasını nəzərdə tutur. Bu fəaliyyət elə təşkil olunmalıdır ki, həm təşkilatın məqsədləri, həm işçilərin ehtiyacları təmin olunsun, həm də təşkilatın cəmiyyət qarşısındakı vəzifələri yerinə yetirilsin.

Bu anlayış özündə iki cəhəti ehtiva edir ki, bunlardan birincisi əvvəllər insan resurslarının idarə olunması kimi bilinən işə götürmə, imtahan etmə, vəzifəyə təyinat, daha yüksək vəzifəyə təyin etmə kimi cəhətləri, habelə bilik, bacarıq, vərdislər sistemi və bunların tətbiqini ehtiva edən strategiyalardır. İkincisi isə insan resursları ilə əlaqədar olan siyasət, planlar, obyekt-subyekt münasibətləri, ətrafın və beynəlxalq aləmin dəyişilməsi ilə əlaqədar baş verən dəyişiklərdə işçilərin vəziyyəti kimi cəhətləri özündə birləşdirən strategiyaları nəzərdə tutur.

Bütün bunları həyata keçirmək üçün təşkilata güclü insan resurslarına aid planlar, proqramlar lazımdır. Təşkilatdakı idarə edicilərin özlərinin insan resurslarını birbaşa idarə etmələri və onları dəyərləndirmələri çox çətindir. Buna görə təşkilatda insan resurslarının idarə olunması ilə bağlı xüsusi bölmə yaradılmasına ehtiyac vardır.

İnsan resurslarında əsas məsələlərdən biri işçilərin seçilməsidir. Bu vacibliyi təşkilatın gələcəyini təmin edəcək və onun fəaliyyətini daha da yüksəldəcək işçilərin seçilməsinin təşkilat üçün vacibliyinə əsaslanır. Həqiqətən də təşkilatın məqsədlərini həyata keçirəcək işçilərin seçilməsi hazırda özlüyündə bir problem kimi meydana çıxmışdır. Öz sahəsini dərindən bilən, zəruri keyfiyyətlərə malik olan, təcrübəli mütəxəssislərə ehtiyac olduğundan müvafiq şəxslərin işə qəbulu çox mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Həqiqətən də təşkilatın məqsədlərini yetərincə dərk edən, işin ümumi tələblərini və spesifik cəhətlərini nəzərə alaraq, həmin

məqamları daim diqqətdə saxlayan işçi tapmaq o qədər də asan məsələ deyildir.

İnsan resursları hər bir təşkilatda çalışan işçilərin məhsuldarlığını artırmaq üçün müəyyən edilən təşkilat daxili bu fəaliyyətləri əhatə edən, həmin fəaliyyətlə bağlı bilik, bacarıq və vərdişlərin tətbiqi sistemini nəzərdə tutur. Bu resursları istənilən təşkilatda müvafiq obyektiv şəraitdə obyektiv dəyərləndirmək, onların dinamikasını və rasionallıq dərəcəsini izləmək obyektiv tələbatdır.

Hal-hazırda insan resurslarına diqqətin getdikcə artması bir sıra səbəblərlə bağlıdır:

1. İşçilərin hazırlanması ilə bağlı çəkilən xərclərin artması. Elə işçilər kateqoriyası vardır ki, onları inkişaf etmiş ölkələrdə hazırlamaq lazım gəlir.
2. Rəqabət mübarizəsi şəraitində işçilərin faydalılıq keyfiyyətinə daha ciddi tələblər verilir.
3. Qloballaşmanın təsiri altında ayrı-ayrı cəmiyyətlərdə dəyişikliklərin intensivləşməsi, işçilərin hazırlanmasının və yenidən hazırlanmasının zərurətə çevrilməsi və s.
4. İşçilərin öz öhdələrinə düşən vəzifələri lazımınca yerinə yetirə bilməməsi və s.

İnsan resurslarına məsuliyyətli yanaşma sadəcə bir şüar və ya ibarə olmamalıdır. Bu mürəkkəb bir proses olub, adamların işə götürülməsi, təşkilata adaptasiyası, maaşla təmin olunması, təşkilatla hüquqi əlaqələrinin sahmana salınması, fəaliyyətinin dəyərləndirilməsi, maddi və sosial ehtiyaclarının ödənilməsi və nəhayət, işdən çıxmasına kimi müxtəlif mərhələləri əhatə edir.

İnsan resursu bir təşkilatı digərindən fərqləndirən əsas əlamətlərdən biridir və digər resurslar kimi müəssisənin inkişafı üçün vacib şərtlərdəndir. Elmi-texniki tərəqqi xüsusən onun kompyuterləşmə və elektronlaşma kimi istiqamətləri bu resursun əhəmiyyətini daha da artırmışdır. İqtisadiyyatın tələbləri də artıq xeyli dərəcədə dəyişilmişdir: ağırlıq mərkəzi

getdikcə keyfiyyət, rəqabət qabiliyyətlilik üzərinə keçir. İdarəediciyə daha çox məhsuldarlığı ilə seçilən, təşkilati mədəniyyəti yüksək olan işçilərə üstünlük verirlər.

Strateji məqsədlər üçün işçiləri gələcəyə hazırlayan, onların qabiliyyətlərini inkişaf etdirən, müasir tələblərə yetərincə reaksiya verən təşkilatlar mövcud idarəçilik modelinin işlənilməsinə xüsusi diqqət yetirirlər. Təşkilatın strateji məqsədləri ilə insan resurslarının planlaşdırılması və reallaşdırılması arasındakı əlaqənin düzgün dərk olunması çox vacibdir. Unutmaq olmaz ki, insan resurslarının planlaşdırılması xeyli geniş bir anlayışdır. Buraya insan resurslarının miqdarı, fəaliyyətinin planlaşdırılması, ehtiyatların düzgün qiymətləndirilməsi, işə götürmədə münasib sistem yaradılması, yenidən hazırlanma kurslarının təşkili, pensiyanın planlaşdırılması və s. aiddir. Bu planlaşdırmanın necə aparılması və gerçəkləşdirilməsi təşkilatın gələcək uğurlarının əsasını təşkil edir.

Bir çox təşkilatlar istehsal, satış, reklam və s. mövzuları əhatə edən planlar hazırlayırlar. Həmin planların insan resurslarına məsuliyyətli münasibətlə əlaqələndirilməsi çox vacibdir. Bu halda təşkilat məlum anda və sonrakı dövrdə bəzi lüzumsuz zaman və maliyyə məsrəfindən qurtara bilər.

Ədəbiyyat siyahısı

1. İ.Ə. Rüstəmov. Ümumi sosiologiya, Bakı, 2007
2. M.E. Erkal. Sosyoloji İstanbul, 2006
3. F.Q. Vahidov Sosiologiya Bakı, 2005
4. M.F. James Organisations in the xxı century Washington 2005

ƏLİLLİK SOSIAL PROBLEM KİMİ

Qurbanova Aynur Qurban qızı
BDU-nun “Sosial İş” ixtisası üzrə I kurs tələbəsi

Əlillik cəmiyyətimizin ən yaralı yerlərindən biridir. Normal sağlamlığa sahib olan insanlar içərisində fiziki və ya əqli cəhətdən əlil olan insanlar daim basqılara, çətinliklərə məruz qalırlar. Cəmiyyətin əlillərlə düzgün davranış qaydalarını bilməməsi bəzən fiziki cəhətdən əlil olan şəxsin bu dəfə də mənəvi cəhətdən “əlil” qalmasına səbəb olur. Hal-hazırda elm-texnikanın inkişaf etdiyi dövrdə fiziki cəhətdən sağlamlığını itirmiş insanların bu cür problemlərlə üzləşməsi cəmiyyətimizi düşündürməlidir. Biz bir cəmiyyət və ya ayrı-ayrı fərdlər olaraq bu problemi necə aradan qaldıra bilərik? Təbii ki, dövlət qayğısının da bu işdə payı böyükdür. Lakin biz də bir vətəndaş olaraq cəmiyyətimizdə hökm sürən “əlilliyə” yəni mənəvi, fikri əlilliyə bir son deməliyik.

Hal-hazırda Azərbaycanda 390 min əlil qeydə alınmışdır. Bu cəmiyyətimizin daha məsuliyyətli və savadlı olmasını tələb edir. Cəmiyyətimiz nə qədər savadlı, maariflənmiş olsa, əlillik bir problem kimi tez aradan qaldırılır. Əlil insanlarla iş yalnız mənəvi cəhətdən onların vəziyyətlərinin yaxşılaşdırılmasına yox, həmçinin onların məişət problemlərinin həllinə yönəldilməlidir. Bu işdə əsas rol dövlət oynayır. Bu məsələ hər zaman Azərbaycan dövlətinin diqqət mərkəzindədir. Respublikamızda əlilliyi olan şəxslərin sosial müdafiəsinə hər zaman böyük diqqət göstərilir. BMT-nin təşəbbüsü ilə dünya miqyasında keçirilən 3 Dekabr – Beynəlxalq Əlillər günü Ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin müvafiq sərəncamı ilə 1994-cü ildən etibarən Azərbaycanda qeyd olunmağa başlamışdır. Qayğıya daha çox ehtiyacı olan əlil insanların hüquqlarının qorunması onların sosial müdafiəsi və maddi rifah halının yaxşılaşdırılması isə dövlətin sosial siyasətinin mühüm

istiqamətlərindən biridir. 2007-ci ildə Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiə Nazirliyi tərəfindən tibbi-sosial ekspertizanın təşkili, əlillərin reabilitasiyası, protez-ortopediya və digər reabilitasiya vasitələri ilə təminatı sahəsində də mühüm işlər görülmüşdür. Hazırda əmək qabiliyyəti qismən saxlanılmış əlillərin iş ilə təmin edilməsi istiqamətində məşğulluq orqanları tərəfindən müvafiq tədbirlər həyata keçirilir. Mövcud qanunvericiliyə görə, əlillərin işlə təmin edilməsi üçün kvota müəyyən olunmuşdur. Belə ki, əmək bazarındakı vəziyyətdən asılı olaraq müəssisədəki işçilərin orta siyahı sayından 5% çox olmamaq şərti ilə əlillər üçün iş yerləri ayrılmalıdır. Məlum olduğu kimi əlillərin reabilitasiyasında onların tibbi reabilitasiyası, protez-ortopedik məmulatlar, reabilitasiya vasitələri ilə təminatı, bərpa müalicəsinin təşkili mühüm yer tutur. Gələcəkdə bu istiqamətdə vəziyyətin daha da yaxşılaşdırılması üçün işlər ardıcıl surətdə həyata keçirilməlidir. Respublikada əlillərin tibbi reabilitasiyası işini Səhiyyə Nazirliyinin tabeliyində olan müalicə müəssisələri ilə yanaşı Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin tabeliyində olan Əlillərin bərpa mərkəzləri də həyata keçirir.

Bildiyimiz kimi Respublikamızda uşaq problemlərinin həllinə xüsusi önəm verilir və bu istiqamətdə müvafiq addımlar atılır. Uşaq qruplarının birinin də əlil uşaqlar olduğunu göz önünə gətirsək bu sahədə qarşıya çıxan məsələlərin həllinə də xüsusi diqqət ayırmaq lazım gəlir. Respublikamızda tibbi sosial ekspertiza xidmətinin müasir tələblər səviyyəsində təşkili, komissiyaların strukturunun təkmilləşdirilməsi məqsədi ilə tibbi-sosial ekspert komissiyaları barədə, əlilliyin müəyyən olunması meyarlarına dair və sağlamlıq imkanları məhdud 18 yaşınadək uşaqlara sosial müavinət almaq hüququ verən tibbi göstərişlər haqqında əsasnamələr hazırlanmalıdır.

Fiziki cəhətdən qüsurlu insanların cəmiyyətə inteqrasiyasının təmin edilməsi onların sağlam insanlara bərabər tutulması, istedad və qabiliyyətlərinin aşkara

çıxarılması məqsədilə hər il ənənəvi olaraq Ümum Respublika tədbirləri keçirilir. Fiziki cəhətdən sağlamlıqlarını itirmiş bu insanlar öz bacarıq və istedadlarını incəsənət, idman və s. Sahələrdə göstərirlər. O cümlədən, hər il əillərin beynəlxalq yarışlarda iştirakı üçün Xüsusi Olimpiya komitəsinə və Respublika Paralimpiya Komitəsinə dövlət büdcəsindən vəsait ayrılır. Hal-hazırda Bakı, Sumqayıt və Azərbaycanın digər şəhərlərində Əlillər üçün ixtisaslaşdırılmış idman sağlamlıq mərkəzləri tikilib istifadəyə verilmişdir.

Ümumiyyətlə hər bir ölkədə əlilliyin səviyyəsini şərtləndirən və ona təkan verən amillər mövcuddur. Onlara əhalinin təbii artımı, ölkənin sosial-iqtisadi vəziyyəti, əhalinin həyat səviyyəsi ölkədə tibbi xidmətin təşkili daxildir. Bununla yanaşı, hazırda dünya ölkələrində eləcə də Respublikamızda əlilliyin cavanlaşması və orta ömür uzunluğunun artması prosesi gedir ki, bu da əlillərin əlillik vəziyyətdə olma dövrünün artmasına və nəticədə əlillərin ümumi sayına təsir göstərir.

Əlillərin sosial müdafiəsinə protezləşmə, reabilitasiya vasitələri ilə təminat, dərman təchizatı, müalicənin təşkili və digər imtiyazların əldə edilməsi də əlillik səviyyəsinə təsir göstərən amillərdən ibarətdir. BMT ekspertlərinin rəyinə görə, hazırda dünya əhalisinin 6-10%-ni əlillər təşkil edir. Beynəlxalq Səhiyyə Təşkilatının məlumatına görə Avropa ölkələrinin əhalisinin 10%-i əlilliyin nəticələrindən əziyyət çəkir. Bu göstərici bizim Respublikamızda 6,1% təşkil edir. Bu göstəricilər nəzərə alınmaqla cəmiyyətimizin hər bir üzvü sağlamlıqlarını itirmiş, şikəst, əlil insanlara qayğı və nəzakətlə yanaşmalıdır. Unutmaq olmaz ki, bu qəbildən olan insanların bəzən maddi yardımdan çox mənəvi köməyə ehtiyacı olur.

Gəlin əlil insanlara hamılıqla dayaq və arxa olaq.

MƏDƏNİ TURİZM VƏ MƏDƏNİYYƏTLƏRARASI ƏLAQƏ

Əlaəddin Məhəmmədi Meyxoş
BDU-nun Sosiologiya kafedrasının doktorantı

Üçüncü minillikdə mədəniyyətin insan həyatının bütün sahələrində mərkəzi əhəmiyyətə malik olması və ölkələrin gələcəyinin mədəni sahədə baş verən dəyişikliklərdən asılı olması hamı tərəfdən qəbul edilmişdir. Ölkələr və daha dəqiq desək dövlət-millətlər müasir dövrdə elə bir vəziyyətdədirlər ki, mədəniyyət sahəsində meydana gələn dəyişikliklər onların bütün fəaliyyətlərinə təsir göstərir. Mədəniyyət fenomeninin bu qədər əhəmiyyət kəsb etməsinin əsas səbəbləri sırasına qloballaşma prosesi, elm və bilik sərhədlərinin genişlənməsi, incəsənət, asudə vaxt fəaliyyətləri, turizm, ticarət əlaqələri və digər əlaqələr daxildir. Mədəniyyət fenomeninin geniş əhəmiyyət kəsb etməsi səbəb olub ki, müxtəlif etnik qruplar və xalqlar öz identikliyinə bəzi unudulmuş ünsürlərini yenidən bərpa və təbliğ edib, arxeologiya və mədəniyyətşünaslıq elmlərinin köməyi ilə öz dinamikliyi və davamlı inkişafı üçün şərait yaratsınlar. Xalqlar arasındakı əlaqə və münasibətlərin geniş vüsət almasında turizmin olduqca əhəmiyyətli və vacib rolu var. Turizm xalqlar arasındakı dostluq, sülh və yerli mədəni dəyərlərə hörmət faktorlarına əsaslanır.

Bir çoxları turizmi iqtisadi və gəlir gətirən bir fəaliyyət sahəsi kimi qiymətləndirirlər. Halbuki turizm iqtisadi fəaliyyətdən daha çox mədəni fəaliyyət hesab edilir və bu fəaliyyətin ətrafında bir çox mədəni proseslər cərəyan edir.

Hal-hazırda turizm sahəsinə aid nəzəri konsepsiyalarda əhəmiyyətli yeniliklər müşahidə edilir. Bu yeniliklər mədəniyyət mövzusunun daha çox müzakirəsinə yönəlmişdir. Belə ki, turizm qəbul edən ölkələr bu sahədə öz mövqelərini gücləndirmək məqsədi ilə əvvəlki siyasət və strategiyalarının yenidən gözədən keçirməli olublar.

Turizm turist qəbul edən ölkənin mədəni gələcəyinə təsir etməklə yanaşı həm də unudulmuş mədəni dəyərləri və mədəni irsi yenidən bərpa etməyə səbəb ola bilər. Bu proses həmişə turisti qəbul edən cəmiyyətin istəyi əsasında həyata keçir. Yeni cazibələr və maraqlar peşində olan turistlər buna səbəb olurlar. Onla tarix kitablarında söhbəti gedən keçmişlə maraqlanırlar [19, s. 159].

Turizm insanı digər coğrafi mühitlər, insanlar və mədəniyyətlərlə tanış edir. Bu isə insanın özü haqda daha artıq biliyə malik olmasına səbəb olur. Bu proseslər bir halda baş verir ki, mədəniyyət turizmin əsas maraq və cazibə faktoru kimi çıxış edir. Müxtəlifliyin və fərqi əsas səbəbi mədəniyyətdir və bunsuz demək olar ki hər yer eyni və oxşar olmuş olardı. Belə bir vəziyyətdə turizm öz obyektivlik və reallığını itirmiş olardı [20, s. 9].

Qeyd edilənlərdən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, mədəniyyət turizmin əsası və infrastrukturunu təşkil edir. İqtisadi amil isə mədəniyyət amilinin fonunda formalaşır. Müasir dünyada turizmin təhlili və tədqiqi zamanı onun mədəni cəhətlərinə diqqət yetirmək çox vacib faktır. Ən dərin qatlarda izi olan həmin faktı nəzərə almadan turizm fəaliyyətinin dəqiq təhlil və tədqiq edilməsi mümkün olmayacaq. Bir çox müasir tədqiqatçılar qeyd edilənləri nəzərə alaraq hesab edirlər ki, turizmi mədəniyyət fonunda təhlil etmək lazımdır və turizmin əsasında mədəni müxtəliflik dayanır [21, 2002].

Ədəbiyyat siyahısı

1. Hal Kalin Maykel, Turizm sənayesi haqqında, Tərcümə: Abbas Ərdəkaniyan, Riza Həbib, Ərməğan nəşriyyatı, Tehran, 1377, Birinci çap, 159 S.
2. Buni Fis Prislə, Mədəni turizmin idarə edilməsi, Tərcümə: Mahmud Abullazadə, Tehran, 1380, Mədəni tədqiqatlar mərkəzi.

3. Dann, G.M.S. ed (2002), The Tourist as a Metaphor of the Social World, Wallingford CABI publishing, 317 pages.

KRİMİNOLOGİYA VƏ KRİMİNALİSTİKA

Aliyeva Sevinc Ələvsət qızı
BDU-nun II kurs magistrantı

Kriminalogiya və kriminalistika anlayışları bir-birinə yaxın sahələr olsa da, onları fərqləndirmək zəruridir. Məhz bu səbəbdən qısa da olsa bu anlayışlar haqqında məlumatlarla tanış olaq.

Kriminalogiya (“cinayət haqqında elm”, latınca *crimen-cinayət*, *logos-elm*) cinayətkarlıq, cinayətkarın şəxsiyyəti, cinayətkarlığın səbəb və şərtləri, cinayətkarlığın qarşısının alınmasının üsul və vasitələrini öyrənən sosial-hüquqi elmdir. Belə hesab edilir ki, “kriminalogiya” terminini elmə 1879-cu ildə antropoloq Topınar gətirib. 1885-ci ildə isə ilk dəfə İtalyan alimi R. Qarofalonun “Kriminalogiya” adında kitabı nəşr olunub. Lakin cinayət davranışı və onun qarşısının alınması barədə məlumatı daha qədim mənbələrdən əldə etmək mümkündür (məs, Çezare Bekkaria “Cinayətlər və cəzalar haqqında”). Kriminalogiya üzrə ixtisaslaşan elmi mütəxəssis – hüquqşünas kriminoloq adlanır.

Kriminaloloji ideyaların inkişaf tarixini 4 əsas mərhələyə ayırılır:

- *Klassik dövr* — XVIII əsrin ikinci yarısı – XIX əsrin sonları
- *Pozitivist dövr* — XIX əsrin sonları – XX əsrin əvvəlləri
- *Plyuralist dövr* — XX əsrin əvvəlləri – XX əsrin ortaları
- *Humanist dövr* — XX əsrin ikinci yarısından müasir dövrə qədər

Kriminologiyada daha çox yayılmış metodlar mövcuddur: anket sorğusu, müsahibə, müşahidə, ekperiment, sosiometriya, ekspert rəyi, sənədləşmə və statistik metodlar.

Kriminologiyanın predmetinin tərkibinə 4 əsas element daxildir:

- *Cinayətkarlıq* — tarixən dəyişkən xarakter kəsb edən neqativ kütləvi halları sosial-hüquqi baxımdan öyrənir. Cinayətkarlıq dövlətin (dünyanın, regionun) hər hansı bir dövründə baş verən, müəyyən kəmiyyət (səviyyə və dinamiklik) və keyfiyyət (cinayətkarlığın struktur və xarakteri) faktorlarına malik cinayətləri özündə cəmləşdirir.

- *Cinayətkarın şəxsiyyəti* — cinayətkar bir şəxs kimi nəzərdən keçirilir. Bu zaman cinayətkarın cinayət törətmək yolu ilə öz maraq və tələbatlarını təmin etməsinə səbəb olacaq formalaşma və inkişaf xüsusiyyətləri, müəyyən sosioloji, bioloji və psixoloji cizgiləri öyrənilir.

- *Cinayətkarlığın səbəb və şərtləri* — cinayətkarlığın yaranmasına səbəb ola biləcək neqativ iqtisadi, demoqrafik, psixoloji, siyasi, təşkilati-idarəetmə hadisə və proseslərin cəmini öyrənir. Cinayətkarlığın səbəb və şərtləri tərkibinin, təbiətinin və fəaliyyət mexanizminin müxtəlifliyinə əsasən fərqli səviyyələrdə öyrənilir: cinayətkarlığın səbəb və şərtləri bütövlükdə, cəmətlərin ayrı-ayrı qrupları üzrə, konkret cinayət üzrə.

- *Cinayətkarlığın qarşısının alınması* — cinayətkarlığın səbəb və şərtlərinin aradan qaldırılması, neytrallaşması və ya zəiflədilməsinə istiqamətlənmiş ümumsosial və xüsusi-kriminoloji tədbirlər sistemi kimi başa düşülür.

Kriminalistika — cinayətin hazırlanması, törədilməsi və üstünün açılmasının, izlərin peyda olması və mövcudluğunun, məhkəmə dəlillərinin toplanması, tədqiq olunması, qiymətləndirilməsi və istifadə olunmasının qanunauyğunluğunu

tədqiq edən elmdir. Kriminalistika elminin müasir forması 1987-ci ildə R.S.Belkin tərəfindən irəli sürülüb.

Kriminalistikanın əsas məsələsini tam və zamanında texniki-kriminalistik təminat və cinayətlərin üstünün açılması və araşdırılmasının müşayiət edilməsi təşkil edir.

Kriminalistikanın ümumi nəzəriyyəsi — bu, kriminalistikanın predmetini, onun xarici və daxili əlaqələrini əks etdirən dünyagörüşü prinsipləri, nəzəri konsepsiyalar, kateqoriyalar, anlayışlar, metodlar, tərif və terminlər sistemidir. Ümumi nəzəriyyə kriminalistikanın metodoloji əsasını təşkil edir.

Kriminalolji avadanlıq – cinayətin maddi sübutlarının peyda olması və mövcudluğunun qanunauyğunluğunu öyrənir, eyni zamanda, bunların əsasında cinayətlərin istintaqı prosesində dəlillər haqqında informasiyanın aşkar edilməsi, fiksasiyası, tədqiqi, saxlanması, toplanması və istifadə edilməsi üçün texniki vasitə və metodların tədqiqatı ilə məşğul olur. Kriminalistik texnikaya daxildir: ballistika, trasologiya, odorologiya, daktiloskopiya, qabitoskopiya, kriminalistik qeydiyyat, kriminalistik şəkil, kriminalistik video yazı və s. Kriminalistik texnika kriminalistikanın əvvəllər cinayət texnikası adlanan qədim bölməsidir.

ƏDƏBİYYAT SIYAHISI

1. Курс криминалистики. В 3 т. / Под ред. О. Н. Коршуновой и А. А. Степанова. — СПб.: Изд-во «Юридический центр Пресс», 2004.
2. Белкин Р. С. Курс криминалистики. В 3 т. — М.: Юрист, 1997.
3. Горшенков Г. Н. Преступление как жизненный факт и правовая категория. — Нижний Новгород, 2009.
4. Данилов А. П. Криминологические отрасли как жизненная необходимость// Труды Санкт-

Петербургского международного криминологического клуба «Криминология: вчера, сегодня, завтра», 2010, № 1 (18).

5. Данилов А. П., Константинова Т. В., Носкова И. А. Применение семантической концепции в отраслевых исследованиях// Труды Санкт-Петербургского международного криминологического клуба «Криминология: вчера, сегодня, завтра», 2008, № 2 (15).

GƏLƏCƏYİMİZƏ SAHİB ÇIXAQ

Qafarova Lalə.
BDU-nun Sosial iş ixtisasi üzrə I kurs tələbəsi

İnsan yaradılmışların ən alisidir. Hər bir insanın yaşamaq hüququ var. İnsan anadan olduğu vaxtdan ömrünün axırına kimi bu hüquq ona verilir. Lakin bu ömrü mənalı etmək öz əlimizdədir. Uşaqların da öz həyatlarını mənalı, sevincli keçirtməyə haqqı var. Amma ilk növbədə bunu valideynləri onlar üçün təmin etməlidir.

Hər bir uşağın valideyn qayğısına, ana şəfqətinə, ata nəfəsinə ehtiyacı var. Elə ailələr var ki, evlərindən, ocaqlarından bir körpə gülüşünün, bir uşaq səsinin gəlməsi üçün hər şeylərindən keçməyə hazırdırlar. Amma bununla belə təəssüf ki, bu gün uşaq evlərinə, internatlara getdikdə bu ocaqlara verilən uşaqların, xoşbəxtliyi öz əllərilə geri çəkən “valideynlərin” az olmadığını görürük. Düzdür, onların hamısını qınamağa, günahlandırmağa, söz silahımızı onlara qarşı tuşlamağa haqqımız yoxdur. Çünki onları da dindirsək, əksəriyyət deyəcək ki, imkansızlıqdan, yoxsulluqdan, övladını yedizdirmək üçün bir parça çörək tapmadığımdan, onun üçün

daha yaxşı gələcək arzuladığımdan bu hərəkəti etmişəm. Bəlkə də haqlıdırlar...

Hal-hazırda cəmiyyətimizdə belə uşaqlar əksəriyyət tərəfindən təcrid olunur. Amma onların bizdən heç bir əksik cəhətləri yoxdur, istənməyən övlad olmaları onların günahı deyil. İnsanlarımız belələrinə yuxarıdan aşağı baxmamalıdır, əksinə, onların ata, ana həsrətini, qayğısını unutdurmağa, ən azından yada salmamağa, hər fürsətdə bunu onlara xatırlatmamağa çalışmalıdır.

Ümummilli liderimiz H.Əliyev həmişə deyirdi ki, uşaqlar bizim gələcəyimizdir. Onun hakimiyyəti dövründə də, hal-hazırda da dövlətimiz belə uşaqları himayə edir. Məsələn, Trend.az-ın verdiyi məlumata görə “Azərbaycan Respublikasında uşaqların dövlət müəssisələrindən ailələrə verilməsi (deinstitutionallaşma) və alternativ qayğı (2006-2015) Dövlət Proqramı” çərçivəsində uşaqların foster (qəyyum) ailələrə verilməsi nəzərdə tutulub.

Hər şeyə rəğmən heç bir şey ailənin yerini verə bilməz. Uşaqlar bizim gələcəyimizdir, gəlin gələcəyimizə sahib çıxmaq.

ПРИНЦИП ЖИЗНЕДЕЯТЕЛЬНОСТИ И ПЕРВИЧНЫЕ БИОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОЦЕССЫ

д.ф.н. проф. Эфендиев Ф.М.

Процессы, определяющие разницу между живой и неживой материей, представляются на клеточном уровне. Решающую роль в возникновении и развитии живого и трансформации энергии внутри нее выполняется движением электронов. Энергия поступает в клетку из окружающей среды. Специальные молекулярные механизмы замедляют ее движение в десятки тысяч раз, позволяющие другим молекулам использовать частично

эту энергию при выполнении полезной работы для клеток. В течение многих миллионов лет сформировались отдельные механизмы, действующие эффективно в «мягких условиях». Независимо от того, в каком виде поступает энергия в клетки непосредственно с квантами света (фотосинтез) или в результате окисления пищевых продуктов кислородом воздуха (в процессе дыхания), запускается процесс движения электронов. Результатирующим этого является производство молекулы аденозинтрифосфата (АТФ), увеличением разности электрохимических потенциалов на мембранах клетки, являющейся источником энергии для всех видов внутриклеточной работы.

Способность аккумулировать энергию, приспособлять ее для совершения процессов жизнедеятельности – основной принцип жизнедеятельности, интересующий ученых всех времен. В целом биологические процессы выступают как результат действия солнечной энергии. Хотя некоторые бактерии живут за счет неорганических процессов (хемолитотрофных существ, хорошо исследованы, например, метаногенные бактерии, живущие в желудке коров) таких как: восстановление двуокиси углерода до метана или окисление сульфида водорода. В настоящее время выявлено определенное количество мест обитания организмов, способных извлекать энергию из геохимических процессов.

Исходя из вышесказанного, возникновение в природе биопроцессов необходимо связывать с неорганическими процессами и источниками энергии. Именно вначале неорганические источники энергии изменяли движение электронов, создавая тем самым условия для увеличения электрохимических потенциалов и изменения конфигурации частиц, которые в свою очередь способствовали трансформации и аккумуляции

молекулярной машинной энергии. Так можно объяснить происхождение жизни с имеющимися в природе источниками энергии.

Известно, что процесс запасаения или аккумуляции солнечного света биологической клеткой на атомно-молекулярном уровне происходит следующим образом: в таком процессе участвуют множество молекул расположенных в четко определенной системе, которые выполняют свои функции с определенной присущей им точностью (фотохимический реакционный центр, цепь транспорта электронов, механизм сопряжения электронного транспорта с трансмембранным переносом и синтезом АТФ).

У системы первичных процессов фотосинтеза есть одно важнейшее свойство, которое и позволяет проникнуть в тайны процессов возникновения живого - эта система включается светом, что и вносит существенные изменения в структуру неживого энергией электрона. Неспособные к фотосинтезу клетки (клетки млекопитающих) аккумулируют энергию также из пищи, биологических растений, получающие энергию в результате фотосинтеза. Возбужденный электрон передается по цепочке молекул трансформаторов. При этом часть энергии отдается на работу протонов через мембрану, и энергия аккумулируется в форме мембранного потенциала (электрохимическая разность потенциалов), с помощью которого образуется АТФ или совершается определенная работа. Еще в 1973 году академиком Ю.А. Овчиниковым в модельных экспериментах на искусственных мембранах был доказан на редкость стабильный белковый генератор электрического тока - бактериородоксин. Живая клетка способна преобразовывать химическую энергию в механическое усилие. С нашей точки зрения белок транспортирующий объект выполняет две функции:

транспортирует объект и поток протонов (поток «материала» сопряжен с потоком протона). Движущаяся сила для протона предназначена и транспортирующему объекту. Транспортировка протона облегчает перенос через мембрану (в качестве насоса и аккумуляции энергетикой объекта внутри мембраны).

В итоге эволюции, определенные классы белков, используя химическую энергию, превращали ее в физическое усилие (в качестве топлива используется гидролиз нуклеидов или ионные градиенты). Основным источником энергии для первичных биохимических реакций в момент зарождения жизни выступил ультрафиолетовый свет-источник энергии жизнедеятельности. Именно под действием ультрафиолета вместе с другими первичными нуклеотидами появился адеин, затем адеинозинмонофосфат и адеинозинфосфаты. Далее из адеинозинмонофосфата и адеинозинфосфата возникает АТФ и ряд ферментов, способных аккумулировать энергию от возбужденных ультрафиолетом адеина, используя ее для проведения электрохимических реакций.

Определенные структуры, частично замедляя движение электронов, создавали вакансии физических частиц. В этих структурах, в отличие от внешней среды процесс воздействия солнечной энергии способствовал удовлетворению имеющейся вакансии, в ходе которой создавалась особая конфигурация частиц, способная принять, и при незначительных изменениях их отдавать, получившая название биоструктуры.

Исследователи Иркутского Института Химии - Сибирского отделения Академии Наук под руководством Б.А.Тимофеева полагают, что карбиды металлов могли способствовать появлению сложных многофункциональных гетероциклических молекул-

предшественников нуклеиновых кислот. Ими установлено, что полный гидролиз цианамидов кальция (продукты фиксации азота карбидом кальция) возможен при температуре выше 180°C, и в интервале 100-150°C образуются водные растворы таких соединений, как цианиды, цианамид, мочевины, циангуанидин и аммиак. Карбиды металлов могли образовываться из оксидов металлов и углерода на поверхности или в недрах Земли благодаря вулканической деятельности. Реагируя с водой, аммиаком, цианидами или атмосферным азотом, они составили основу процесса образования аминокислот и углеводов.

Все выше изложенное имело своей целью пояснить, что живое возникло в процессе эволюции (предбиологической), как элемент адаптации упорядоченной в определенном смысле системы к меняющейся непредсказуемой динамической среде, как способность внутренней активности материи вписываться в упорядоченную систему, в новые динамические условия, как умение выбрать цель, оптимальный образ действия (информационность материи) и способность материи к формированию и самоорганизации как единственный способ взаимодействия и вписания в окружающее энергоинформационное поле. Указанный путь синтеза предбиологических соединений сопровождался стабильностью информативно-регулятивных факторов на любых уровнях организации (молекулярный, клеточный, организменный), определяющей стабильность биологической системы в целом.

Литература

1. Вернадский В.И. Биохимические очерки, с. 188-195.

2. Эфендиев Ф.М. О природе первоматерии (вещь – событие – явление – состояние – отношение – процесс). – Баку, 2000.
3. См. Уилсон Д. Тело и антитело. – М.: Мир, 1974.
4. Пригожин. И., Стенгерс И. Порядок и хаос. – М., Прогресс, 1986.
5. Луис Вилляреал. Вирус существо или вещество? – В мире науки, №3, 2005.
6. Мартин Блейзер. Под угрозой исчезновения.– В мире науки, №5, 2007.
7. Дэвид Боттджер. Ранняя эволюция животных. - В мире науки, №11, 2007, с. 22- 28.
8. Франк Каменский. Самая главная молекула. – М.: Физ-мат., 1998.

İNSANIN MÜHİTƏ ADAPTASIYASINDAKI PSIXOLOJİ ASPEKTLƏR

Abdullazadə Səədət
BDU-nun Sosial iş ixtisasi üzrə I kurs tələbəsi

İnsan və mühit bir-birindən ayrılmayan 2 məhfumdur. İnsanlar müxtəlif kateqoriyalara bölünürlər. Onları xoşbəxt edən səbəblər də müxtəlifdir. Bunlardan biri də mühitdir. İnsan doğulduğu yerdən, ailəsindən ayrılıb başqa mühitə keçdikdə bu ona çox çətin, bəzən də çox ağır gəlir. Bu vəziyyətə alışmaq çox çətindir. Alışdığı insanları, ailəni, evini görmürsən. Tamam yeni insanlar, yeni evin və onlara alışa bilməyən sən! İnsan çox qərribə varlıqdır. Həmişə arzuladığı mühitə gəldikdə belə yenə nədənsə narahatlıq keçirir. İnsanın ehtiyaclarından biri də özünü rahat hiss etdiyi mühitdir. Mühit beyinin və ürəyin narahatlığına da səbəb olur. Həqiqətən də mühitə alışmaq bu qədər çətindir? - nə qədər çalışırsan nə iləsə məşğul olursan amma yenə də bu narahatlıq keçmir. Öz evindən, otağından

ayrılıb başqa evə, otağa gəldikdə psixoloji cəhətdən sıxılırsan. Bəlkə də o mühit sənə əsl olmalı olduğun mühitdir.

Tom Krusun “Sonuncu Samuray” filmində məşhur general (Tom Krus) Yaponiya əsgərlərinə təlim keçmək üçün dəvət edilir. Əsgərlər həmişə samuraylarla döyüşdə məğlub olurlar. Döyüşdə general samuraylar tərəfindən əsir tutulur. Əvvəlcə qaçmağın yollarını axtarır. Qaçma bilməyəcəyini anlayıb onlara uyğunlaşır - onların döyüş sənətini, adətlərini öyrənir. Hətta döyüşdə də onlar tərəfdən çıxış edir. Geri qayıdıb yüksək vəzifə tutmaq imkanı olsa da o geri qayıtmayıb, samuraylarla qalır. Alışmış, sevdiyi, yaşamaq istədiyi mühitdə qalır.

Uğur qazanmaq üçün hər bir çətinliyə dözmək lazımdır. Bir şeyə rahat çatdıqda o insana həzz vermir. Stendal deyirdi: “ Bir yolçu dağa qalxır, dağın zirvəsinə çatanda oturur və dincəlməkdən həzz alır, əgər həmişə dincəlməyə vadar edilsəydi bu cür həzz alardı?” Ona görə də çətinliklə əldə edilmiş uğur həmişə insana həzz verir.

Mühitə adaptasiyadakı çətinliklər psixoloji problemlər yaradır. Bu vaxt Oq Mandino insana çox kömək edir, necə ki mənə kömək edir: “ Mən inadkar olacam və uğur qazanacağam. Və hər gün məqsədimə gedən yolda qazandığım uğurları odunçunun böyük palıda endirdiyi zərbələrə bənzədəcəyəm. Baltanın birinci zərbəsi, ikinci, üçüncüsü palıdın yarpağını belə titrətməyəcək. Hər bir zərbə ayrılıqda çox zəifdir. Odunçu fikirləşə bilər ki, o heç vaxt bu ağacı qıra bilməz. Lakin sonra palıd titrəyəcək və yerə sərəcəəcək. Bu zəif, amma daimi cəhdlərin nəticəsində baş verəcək. Zəif, amma yorulmadan etdiyim cəhdlər mənə uğur gətirəcək.”

“Əgər mən kədərin yaxınlaşdığını hiss etsəm, oxumağa başlayacağam. Əgər mənim ürəyimdə qəm yer eləsə, mən güləcəyəm. Əgər mən özümü pis hiss etsəm, daha çox işləyəcəyəm. Əgər mənə qorxu yaxınlaşsa, mən irəli gedəcəyəm. Əgər mənə inamsızlıq hakim olsa, öz səsimi

qaldıracağam. Əgər öz kasıblığımı xatırlasam-məni gözləyən sərvət barədə düşüncəyəm. Əgər anlasam ki, biliyim yetərli qədər deyil,ötən uğurlarımı xatırlayacağam. Əgər öz zəifliyimi hiss etsəm, qarşıma qoyduğum məqsəd barədə xatırlayacağam.”

Ailə, məktəb, məhəllə insanın dünya görüşünün formalaşması üçün çox önəmli mühitdir. Gənclərin dünya görüşünün formalaşmasında kollektiv,ictimai təşkilatlar mühüm rol oynayır.Mütəxəssislər deyir ki, ailədən çox ətraf mühit insanın formalaşmasında mühüm rol oynayır.

AZƏRBAYCANDA FEMİNİZM HƏRƏKATI

Əlizadə Tamilla
BDU-nun Sosial iş ixtisasi üzrə I kurs tələbəsi

Feminizm-qadınların hüquq bərabərliyi uğrunda ictimai-siyasi hərəkatıdır. Feminizm ümumiyyətlə XVIIIəsrə yaranmışdır. Sözsüz ki hər bir hərəkatın yaranması üçün ciddi səbəblər olmalıdır. Bu hərəkatda da həmçinin. Qədim dövrlərdən başlayaraq qız uşaqlarını tələf etmək, qadınları odda yandırmaq kimi “adətlər“ mövcud olmuşdur. Hətta çox sonralar 1795-ci ildə Fransanın qadınlarına ictimai yerlərdə və siyasi yığıncaqlarda görünmək qadağan edilmişdir. 1804-cü ildə Napoleonun verdiyi fərmana əsasən isə qadınlar heç bir vətəndaş hüququna malik deyildilər.

Feminizm 3 dalğadan ibarətdir.Birinci dalğaya ilk feministlər və sufrajizm cərəyanı aiddir,hansı ki qadınların səsvərmə hüququnu qazanmağa çalışırdı.ikinci dalğaya 1960-ci illərdən başlayaraq qadınların hüquqi ve ictimai bərabərlik uğrunda mübarizəsi,üçüncü dalğaya isə 1990-ci ildən fəaliyyətə başlayan ikinci dalğanın uğursuzluğuna reaksiya aiddir.

Bərabərlik uğrunda ilk çıxışlar ABŞda azadlıq uğrunda müharibə zamanı baş vermişdir.İlk amerikalı feminist Abigeyl Smit Adams tarixdə bu sözlərlə iz buraxmışdır: “Biz qəbulunda iştirak etmədiyimiz qanunlara və bizim maraqlarımızı təmsil etməyən hakimiyyətə tabe olmayacağıq“. İngiltərədə bu tipli çıxışlar XVIII əsrdə Meri Uoltonskraft tərəfindən irəli sürülmüşdür.

Qadın və kişilər arasında bərabərlik sazişi(1945) və qadınlara qarşı ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğv edilməsi haqqında konvensiya (1979) BMT tərəfindən qəbul olunmuşdur. Əksər müsəlman ölkələri bu müddəalardan imtina ediblər.

Bütün etirazlara baxmayaraq feminist prinsiplərinə Qərbdə artıq müsbət yanaşılır.Qadınlar seçkilərdə iştirak edir, iş yeri seçimində çətinliklər çəkmir, əks cinsin nümayəndələri ilə bərabər əmək haqqı alır,boşanmağa ərizə verə bilir. Bir çox ölkələrdə-Almaniyada, Braziliya da, İrlandiyada və s. ölkələrdədə qadınlar dövlət başçılarıdır.

Azərbaycanda bu hərəkat yayılmamışdır və zənnimcə ona meyillilik o qədər də müşahidə olunmur. Lakin bu o demək deyil ki Azərbaycan qadını diskriminasiyaya məruz qalmır. Əgər Avropa ölkələrində bərabər hüquqluluq qismən qəbul olunursa, Şərqi ölkələrində buna nail olmaq çətinliklər törədir. Amma tarixə baxsaq görərik ki, Azərbaycan qadını hökmdar da olub, həyat yoldaşı ilə bir döyüşdə də olub.

Bütün bunlara baxmayaraq xanımlarımız ictimai-siyasi, iqtisadi, mədəni həyat sürürlər. Belə ki ümumi təhsil müəssisələrinin müəllimlərinin 74 %-ni, orta təhsil müəssisələrinin 73%-ni ali təhsil müəssisələrini 47%-ni, həkimlərin 62%-ni qadınlar təşkil edir. Həmçinin 50% elmi işçilər, 40% doktorantlar, 3 akademik qadındır. Qadınların parlamentdə xüsusi çəkisi 11, 2%dir.

Azərbaycan Respublikasının İnsan hüquqları üzrə müvəkkili qadındır-Elmira Rəhimova.

Qeyd etmək lazımdır ki, ölkəmizin birinci xanımı Mehriban Əliyeva ictimai proseslərdə çox fəal iştirak edir. O Mil li Məclisin deputatı Heydər Əliyev fondunun və Azərbaycan Mədəniyyətinin dostları fondunun prezidenti Unesco və İsesconun xoşməramlı səfiridir. 2010-cu ildə isə M.Əliyeva dünyanın məşhur ictimai-siyasi, dövlət, mədəniyyət və elm xadimlərinə verilən “Şərəf Legionu” ordeninə layiq görülmüşdür

MÜASIR İRAN CƏMIYYƏTİNDƏ FEMİNİST İSTİQAMƏTLƏR: QƏRBƏ VƏ İSLAMA MEYİLLİ FEMİNİSTLƏR

Nilufər Baba qızı Osuli Odulu
BDU-nun doktorantı

Hal-hazırda İranın ictimai həyatında ən azı iki feminist istiqaməti müşahidə etmək olar :

1. Qərbə meyilli feminsitlər
2. İslama meyilli feminstlər

Qərbə meyilli feministlərin nümayəndələri yekcins deyildir: “Qadın” jurnalı həmin düşüncələrin özəyini təşkil edir. Əlbəttə, bu istiqamətin tərəfdarları arasında da ixtilaf və uyğunsuzluqlar müşahidə edilməkdədir. Son illərdə ölkədə yerli yazıçılar Qərbdə meydana gələn bir çox əsərləri fars dilinə tərcümə edilmişlər. Rza İftixari, Məhəmməd Cəfər Puyəndə, Homa Zəncanizadə, Nirə Tohidi, Zöhrə Zahedi, Fərzanə Tahiri və başqaları bu tərcüməçilərin sıralarına daxildirlər. Şübhəsiz ki, bir əsərin tərcüməsi heç də tərcüməçinin müəllifin yaxud yazıçının bütün fikirləri ilə razılaşması demək deyildir. Amma bununla belə, tərcüməçinin əksər fikirlərdə yazıçı ilə razılaşdığı qənaətdəyik.

Bu qrupun digər bir xüsusiyyəti isə siyasi sistemə münasibətdə laqeydlikdir: sanki ölkədə baş verən siyasi məsələlərin onlara aidiyyəti yoxdur. Bundan əlavə, onlar gündəlik

adi həyatda fəal iştirakdan çəkinirlər. Ara-sıra bəzi siyasətçilərin fikirlərini dəstəkləsələr də, ancaq qətiyyətlə kimsənin tərəfini saxlamırlar, cəmiyyətin cari dini dəyərlərinə laqeydlik göstərməkdə davam edirlər. Başqa sözlə, dini və məzhəbi işlərə laqeyd sekulalaşmaya meyl edirlər. Bəzən yazılarında dini mövzulara rast gəlsək də, adətən həmin mövzuları yeni tərzdə izah etməyə səy göstərirlər. Onlar çox cüzi hallarda, İslam dinində kişi və qadın arasında fərqlərin qoyulduğunu söyləyən müctəhidləri, habelə qadınların rəhbər, hakim olmasına icazə verən nöqtəyi-nəzərləri müdafiə edir, alimlərin adət halını almış fiqhi nəzərlərini isə ədalətsiz adlandırırlar. Onlar aşkar formada modernizmi ənənədən üstün tuturlar (1,31).

Lakin bu qrupun Qərbə meyl etməsinin mənası heç də o demək deyildir ki, onların hamısı iranlı qadınlar üçün Qərb feminizmini bir nümunə kimi təklif edirlər. Onların əksəriyyəti belə mövqeyi qəbul edir ki, bizim ölkəmizdəki qadınların əxlaqi onlara Qərb modelini qəbul etmək üçün əsas vermir. Buna görə də onlar iranlı müsəlman qadınların dəyər verdiyi hicab, analıq və yüksək əxlaqi dəyərlərə toxunmadan ötüb keçməyə cəhd göstərirlər. Misal üçün bu sözə diqqət edin: “İran qadınlarının ictimai və hüquqi tələbatı onların mədəni, dini və tayfa müəyyənlikləri əsasında meydana çıxsın da, əlbəttə, beynəlxalq qanunlar və dünyanın müasir şəraiti ilə uyğunluq təşki edir. Yəni bir qərblə qadına lazım olan hər hansı bir şey mütləq deyil ki, iranlı bir müsəlman qadına da lazım olsun.. Bu gün İranda mövcud olan qadın hüquq müdafiəçiləri heç bir formada İran qadınları üçün qərb paltarını biçirlər və onlar başa düşürlər ki, bu cəmiyyət əxlaq normalarına meyillidir, qadınların məsələləri müxtəlif ictimai təbəqələr arasında hansı həddə rəngarəngdir. Mənim fikrimə görə, hüquqların verilməsi mədəni və barışıq yolu ilə daha təsirlidir” (2,15-18). Buna görə də kimsə qadına aid olan ən kiçik bir məsələ haqqında danışmaq istədikdə, onu ya İranda imperalizmin nümayəndəsi və ya Qərb mədəniyyətini İrana daxil edən şəxs kimi təqdim edir və nəticə etibar ilə mövzu qapanacaqdır. (3,17)

Bu sözlər İran cəmiyyətində mövcud olan siyasiləşdirmənin pis olmasına işarə etsə də, təəssüf ki, bir çox hallarda ölkəmizdəki feministlərin söylədiyi fikirlər və etdikləri əməllər onu yaxşı yerə yozmaq üçün heç bir yol qoymur.

İslam meyilli feministlərin əsas xüsusiyyətləri onların dini əqidələrə bağlı qalmalarıdır. Başqa sözlə, onlar dini əqidə və məzhəblərini inanclı müsəlmanlar kimi müdafiə edirlər. Onlarda dini hökmlərə qarşı laqeydlik müşahidə olunmur. Həm də bu şəxslər İslamı və İran inqilabını kəskin müdafiə etməklə yanaşı Qərbi mədəniyyətini kəskin tənqid edirlər. Bu mövqedən qadın münasibətlərinə və hüquqlarına aid müctəhidlərin bir sıra hüquqi nəzəriyyələrini tənqid etməkdə onların məqsədi din alimlərinə dini əsaslardan istifadə edib öz fiqhi hökmlərini söyləyərkən konkret zaman və məkan reallıqlarını nəzərə almağı tövsiyyə etməkdir (3,33).

Bir çox sosioloqların fikrincə, “məhəbbət tələbatının ödənilməsi” ailə institutunun davam etməsinə təminat verən ən mühüm sosiallaşma vasitələrindən biridir. İnsanlar adətən öz ruhi və cismi rahatlığını ailədə axtarırlar. Ailə onlar üçün rahat bir daldanacaqdır ki, onları kəşməkeşlərdən və xarici dünyanın üzücü gərginliklərindən xilas edərək onlara ruhu rahatlıq bəxş edir. Müasir dövrdə emosional fərdiyyətçilik ailə həyatının tərkib hissəsi kimi təbii bir iş formasına gəlmişdir. Fikrimizcə fərdi hisslər və emosiyalar bir mədəni xüsusiyyətə çevrilməkdənsə insan varlığının təbii bir fəaliyyət forması almışdır. Şübhəsiz ki, digərləri kimi feministlər də məhəbbət tələbatlarının ödənilməsinə ailənin əsas şüarlarından biri hesab edirlər. Lakin feministlərin iddiası belədir ki, bu şüar ailədə kişi ilə qadına eyni hüquq vermir. Qadınların işləməsi, ailədə zorakılıq və digər amillər, feministlərə görə, ailədə məhəbbətin təbii surətdə yaşanmasına ciddi əngəllər törədirlər.

İnsanların emosional tələbatları, o cümlədən məhəbbəti ailədə təmin olunsada, bu tələbatlar ailə qurulmasını bərabər formada təmin edilmir. Nə üçün? Feministlər bu suala cavab olaraq

müxtəlif mülahizələr təqdim etsələr də, iki amil üzərində daha çox dayanırlar ki, onlardan biri analıq, digəri isə evdarlıq işləridir.

Feministlər evdarlıq və analıq təkrar barəsində çox böyük mübahisələr aparmışlar. Onların hamısı evdarlığı kişi despotizminin əsas forması hesab etmişlər. Ev işinin məhəbbət və birgə yaşayış ilə ziddiyyət təşkil etməsi evdarlığa olan baxışlarda xüsusi bir yer tutur.

Radikal feminist Okliyə görə, qadınlar ailə həyatında dörd etiraz növünü təcrübədən əxz etmişlər:

1. Cinsə görə iş bölgüsü apararkən qadınlara ev işləri və uşaq saxlamaq tapşırılır.

2. Kişi və qadınların emosional tələbatlarının fərqli olması: belə ki, qadınlar kişilərin əsəb və iztirablarına görə hərəkət edir, amma özlərinin elə bir şəxsi yoxdur ki, ona pənah gətirsinlər.

3. Kişi və qadının fiziki qüvvəsi və iqtisadi imkanları arasında olan fərqlər. Adətən qadınların maliyyə mənbələri olmur, onlar ictimai fəaliyyətdə zəif iştirak edirlər, acizdirlər, hətta ərləri tərəfindən kobudluqla qarşılanırlar.

4. Cinsi əlaqələrə və hamiləliyə nəzarət edilməsi kişilərin əlindədir. (4,120).

Okliyə başlıca diqqəti əsasən qadınların evdarlığı məsələsi üzərində cəmləşdirmişdir. Onun fikrincə, iş o zaman fərd tərəfindən həvəslə görülür ki, ona stimulyaransın. Sənaye fəhlələrinin rəylərini öyrənmək məqsədi ilə aparılan araşdırmalardan məlum olur ki, iki məşğuliyyət nümunələri arasında kəskin fərqlilik ayrışdırıcıdır: stimulyaradıcı məşğuliyyətlər və stimulyaradıcı olmayan məşğuliyyətlər. Məşğuliyyətdə stimulyaradıcı yaranması üçün insan işdən razılıq etməli, işə qarşı məsuliyyətli olmalı və işdə müəyyən bir uğur müşahidə etməlidir. Okliyə görə, evdarlıqda heç bir stimulyaradıcı amil yoxdur. Çünki ev işlərində inkişaf və yüksəliş yoxdur. Müvəffəqiyyətin əldə edilməsi hissi isə ötürüdür. İşdən razılıq qalma isə çox az hallarda hasil olan bir nəticədir. İşin rəsmən iş kimi tanınması mümkün deyil. Onun fikrincə kişinin qadına evdarlığı

İRANDA KƏND TƏSƏRRÜFATI MƏSULLARININ MONİTORİNQİNİN MANEƏ VƏ PROBLEMLƏRİ

Behruz İskəndərpur

Beynəlxalq iqtisadiyyat ixtisası üzrə doktorant

müqabilində təşəkkür etməsi qadının işini davam etdirməsi deməkdir və onun üçün əsas mükafat demək deyildir. Feministlərin ailədə tənqid hədəfinə aldıkları məsələlərdən biri də “qadınlar əleyhinə ailə kobudluğu” məsələsidir. Feministlər onu ailə həyatının qaranlıq səhifəsi adlandırırlar. Onların fikrincə, ailə adətən təhlükəsizlik yeri və xoşbəxtlik ocağı kimi təsvir olunur. Ancaq acı həqiqət bundan ibarətdir ki, ailə kobudluğu bir çox qadınların təcrübəsinin bir hissəsi hesab edilir. Onlara görə, kobudluğun əsas səbəbi cəmiyyətdə ata hakimiyyətinin mövcud olmasıdır. Ailə ocağı uşaq və qadınların istismarı, sosial bərabərsizliklərin əsasında atanın despotizm mərkəzi hesab edilir, həm də tərəfdən cəmiyyətin ideoloqları bu quruluşu qorumağa çalışırlar (5,305-306). Problemə bu baxımdan yanaşdıqda aydın şəkildə görürük ki, feminizmin əsasları ilə islami düşüncə arasında müəyyən kəskin fərqli məqamlar var ki, onlara hökmən diqqət yetirilməlidir.

- 1- عبادی شیرین جنس دوم (مجموعه مقالات) مقاله//نگرش سنت و مدرنیته به برابری زن و مرد // ج1/تهران1380،ص184
- 2- کار مهرانگیز، زنان، ش33، فروردین76.
- 3- فرهی فریده، زنان، ش17/33.
- 4- مطیع ناهید، زنان، ش33، فروردین20/76.
- 5- مارلین فرنچ، جنگ علیه زنان، 1373، ص 306-305.

Kənd təsərrüfatı elə bir mühüm fəaliyyət sahəsidir ki, istehsal məhsullarının çeşidi çox olduğu üçün bu sahə iqtisadi, maliyyə, texniki və humanitar amillərlə sıx surətdə çulğalaşmışdır. Kənd təsərrüfatı istehsalı sahəsində kənd təsərrüfatı məhsullarının monitorinqini aparmaq xüsusi əhəmiyyət və mürəkkəbliyi ilə seçilən məsələlərdən biri hesab edilir. Bəzilərinin fikrincə monitorinq istehsaldan üstün bir kateqoriya olmaqla istehlakçıların nəyə üstünlük vermək tələbatlarını ödəyir.

İnkişaf etməkdə olan bir çox ölkələrdə kənd təsərrüfatı sektoru ən böyük sənaye subyekti rolunda çıxış edərək işçi qüvvəsinin təqribən yarısından çoxunun bu sahə və ona aidiyyəti olan ticarət və sənaye sahəsində işləməsinə gətirib çıxarmışdır. Habelə bu ölkələrdə ailə gəlirlərinin yarısından çoxu keyfiyyətsiz qida maddələrinə sərf olunur ki, bu problemlərin də kökü kənd təsərrüfatı məhsullarının monitorinqinin aparılması sisteminin yaxşı işləməməsi ilə əlaqədardır. Bu ölkələrin bir çoxunda kasıbcılıq o səviyyədədir ki, monitorinq sistemi kasıb və orta təbəqənin qida maddələrinə olan tələbatını diqqətlə nəzərə almalıdır. Digər tərəfdən bu ölkələrin iqtisadi inkişafı istehlak nöqtələrinə məhsulların çatdırılması və istehsalın istiqamətləndirilməsi üçün mürəkkəb qiymətləndirmə sistemlərinin sıradan çıxmasını zəruriləşdirir. Habelə bu ölkələrdə kənd və şəhər yerləri arasında gəlir səviyyəsinin qeyri-bərabər olması kəndlilərin şəhərə emiqrasiyasına və urbanizasiyaya gətirib çıxarır. Lakin monitorinq sistemi aparmaqla kənd ailələrinin də yaşayışını normallaşdırmaq olar. Bundan əlavə son illər bir çox inkişaf etməkdə olan ölkələr azad bazar iqtisadiyyatına keçidi özünün iqtisadi siyasətləri kimi qələmə verdiyindən dövlətin bu sahəyə

olan diqqəti də artırılmalıdır. İranda kənd təsərrüfatı sektoru adətən kiçik fermerlər üzrində qurulduğu üçün monitoring sistemi kiçik və pərakəndə kənd təsərrüfatı məhsullarını toplayıb bazara istiqamətləndirir. Beləliklə kiçik fermerlərin məhsulları üçün davamlı tələbat yaranır və bu isə öz növbəsində onların güzəranının yaxşılaşmasına gətirib çıxarır. Bu gün inkişaf etməkdə olan bir çox ölkələrin kənd təsərrüfatının bir hissəsini çoxlu istehsal təşkil edirsə, digər bir hissəsini isə həmin istehsal olan məhsulun əlverişli bazara çıxarılmasıdır. Bir ölkənin kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymətləndirilmə monitoringi nə qədər yüksək və nə qədər mükəmməl olarsa, bir tərəfdən istehlakçı və istehsalçının yaşayış səviyyəsinin yaxşılaşmasına, digər tərəfdən isə daha çox məşğuliyyət fürsətlərinin və yeni iş yerlərinin yaranmasına gətirib çıxarır.

Əgər İranın istehsal və resurslar baxımından nəzərə cərpacaq dərəcədə üstünlüklərə malik olmasını o cümlədən əkinə yararlı 37 milyon hektar ərazinin olması, istehsal edilə biləcək 118 milyard metr kub su ehtiyatlarının olması, 14 iqlim qurşağının olması, bu sektorun ölkənin daxili istehsalının 26 % - ini, məşğulluğun 25 %- ini, qeyri-neft sektorunun 26%-ini təşkil etdiyini nəzərə alsaq o zaman kənd təsərrüfatının İran üçün nə qədər əhəmiyyət daşıdığını və əhalinin qida məhsulları ilə təmin edilməsindəki rolu məlum olacaqdır. Kənd təsərrüfatının iqtisadi arenada nüfuz və çəkisini artırması üçün təsiredici amillərdən biri də kənd təsərrüfatı məhsullarının monitoringinin aparılmasıdır. Bizim ölkədə əkinçilərin kasıb olması, anbar və daşıma xərclərinin kompleks şəkildə götürsək zəif olması, investisiya yatırımı səviyyəsinin aşağı olması, qablaşdırmanın zəif və baha olması, kənd təsərrüfatı məhsullarının brendinin olmaması, qiymətləndirmə sisteminin zəif olması, reklam bazarının zəifliyi kimi amillər nəticəsində kənd təsərrüfatının monitoringi istədiyi nəticəni əldə edə bilməmişdir. Buna görə də kənd təsərrüfatı sektorunda həmin maneələri aradan qaldırmaqla bu sektorun potensial və praktik resurslarından ən yaxşı istifadə etməklə yanaşı monitoring

sistemi effektiv hala gətirməyə nail olub bir tərəfdən kəndlilərin adambaşına düşən gəlir səviyyəsini yaxşılaşdırmaq və digər tərəfdən isə istehlakçıların razı qalmasına nail olmaq olar.

ELMİN İSTEHSAL GÜCÜ FUNKSIYASININ TƏZAHÜR MƏRHƏLƏLƏRİ

Zülfüqarov Vüsal Rəhman oğlu
AMEA-nın əməkdaşı

Elmin bilavasitə istehsal gücünə çevrilməsi prosesi XIX əsrin əvvəllərindən Avropada maşın sənayesinin inkişafı nəticəsində mümkün olmuşdur. Belə ki, həmin mərhələdə elm əvvəlki dövrlərə nisbətən daha geniş şəkildə istehsal prosesində ortaya çıxan texniki problemlərin həllinə cəlb edilmişdir [2, 151].

Elmin istehsal gücünə çevrilməsi prosesinin birinci mərhələsini mütəxəssislər ilk sənaye inqilabı ilə bağlayırlar. (özü də prosesin başlanğıcı ilə deyil, XIX əsrə təsadüf edən inkişaf dövrü ilə əlaqələndirirlər). Bu inqilabın çıxış nöqtəsi kimi maşınların yaradılması və buxar mühərrikinin işə salınması hadisələri qəbul edilir [3, 68]. Bu mərhələdə yeni istehsal üsulunun təşkili təbiətşünaslıq elmlərində əldə edilən biliklərin təcridən istehsal prosesinə tətbiq edilməsi, yeni texnika və texnologiyadan istifadə edilməsi hesabına mümkün olmuşdur. Birinci mərhələdə elmi nailiyyətlərin istehsal sahəsinə tətbiq edilməsi burada çalışan bacarıqlı mühəndislərin şəxsi təşəbbüsü nəticəsində gerçəkləşmişdir. Birinci mərhələ həm də o xüsusiyyəti ilə fərqlənirdi ki, elmi biliklərin istehsalata tətbiqi daimi və fasiləsiz səciyyə daşmamışdır. Başqa sözlə, texniki yeniliyin ortaya çıxması prosesində elm hələ ki əsas və həlledici amil kimi çıxış etməirdi və "...elm yalnız istehsalın arxasınca irəliləyir..." [1, 104]

XIX əsrin ikinci yarısından başlayan və Elmi-texniki inqilabın (ETİ) təzahür etməsinə qədər davam edən ikinci mərhələdə artıq elmi nailiyyətlərin bilavasitə istehsal prosesinə

tətbiqi özünə yer tapır. Bu dövrdə elmi nailiyyətlərdən istifadə edilməsi nəticəsində böyük gəlirlərin əldə edilməsi mümkün olur ki, başlayan bu proses, müvafiq olaraq, elmi texniki biliklərin istehsalı daha çox tətbiq edilməsinə geniş imkanlar açır. Eyni zamanda texniki elmlərin daha sürətlə inkişaf etməsinə zərurət yaranır. İkinci mərhələnin mühüm cəhətlərindən biri yeni yaranmış iri sənaye müəssisələrində mühəndis və texnoloqlara artan tələbatın ortaya çıxması ilə bağlı olmuşdur.

Ümumilikdə isə, ikinci mərhələnin özündə də informasiyanın istehsalatdan elmə doğru istiqamətlənməsi, əks hərəkətlə müqayisədə üstünlük təşkil etmişdir. XIX əsrin sonlarında və XX əsrin əvvəllərində fundamental elmlərdə əldə edilən inqilabi kəşflərə baxmayaraq, ortaya çıxarılan nəticələr hələ ki istehsal sahəsində özünə az hallarda yer tapırdı. Elmi kəşflərin istehsal sahəsində tətbiqinə isə bir qayda olaraq uzun illər tələb edilirdi.

Elm ilə istehsal prosesi arasındakı əlaqələrdə özünü büruzə verən çatışmazlıqlar məhz elmi-texniki inqilabın meydana çıxması dövründən etibarən, yəni elmin bilavasitə istehsal gücünə çevrilməsinin üçüncü mərhələsindən başlayaraq, tədrici şəkildə aradan qalxmağa başladı. Belə ki, XX əsrin əvvəllərində elmdə baş verən inqilabi dəyişikliklər texnikanın və ümumən istehsalın əvvəllər görünməyən səviyyədə kökündən dəyişdirilməsinə imkanlar açdı. Nəticədə elm, texnika və istehsal sahələri arasındakı münasibətlər özünün əvvəlki epizodik, kortəbii halından, daimi və mütəmadi əlaqələrin formalaşmasına doğru öz mühüm addımını atmış oldu. Başlayan bu proses bir çox cəmiyyətlər üçün (ilk növbədə inkişaf etməkdə olan cəmiyyətlər) hələ indi də öz aktuallığını saxlamaqdadır. Demək olar ki, məhz üçüncü mərhələdə, yəni elmi-texniki inqilab dövründə elmin bilavasitə istehsal gücünə çevrilməsi prosesi öz dolğunluğunu, həqiqi mahiyyətini əldə edə bilmişdir. Belə ki, artıq XX əsrin birinci yarısında istehsalın və texnikanın doğurduğu tələbatlar keçmişə nisbətən daha güclü enerji mənbələrinin praktik şəkildə istifadə

edilməsi, idarəetmənin mürəkkəb proseslərinin mənimsənilməsi, yeni süni materialların, daha intensiv və effektiv işləyən texnoloji proseslərin əldə edilməsi və idarə olunması kimi məsələləri aktuallaşdırdı. İstehsal sahəsində qazanılan yeni nailiyyətlər elmin məhz fundamental və tətbiqi sahələrində baş verən inqilabi dəyişikliklərlə bilavasitə əlaqədar olaraq əldə edilmişdir. Artıq əvvəlki iki mərhələdən fərqli olaraq, istehsalatda və texnika sahəsində yeni dəyişikliklərin aparılması üçün elm bir növ istiqamətləndirici mövqedən çıxış edə bilirdi.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Məmmədov Ə., Bəşirov R. Müasir təbiətşünaslığa konseptual yanaşma. Bakı, "Elm", 2001, 757s.
2. Келле В.Ж. Наука как компонент социальной системы, М., «Наука», 1988, 200с.
3. Мелешенко Ю.С. Наука и производительные силы // Социологические проблемы науки, М., «Наука», 1974, 488с.

Резюме

В настоящей тезисе рассматривается одна из функций науки как непосредственной производительной силы. Главное внимание уделяется становлению и развитию этого процесса. В частности, в изучаемом процессе выделяется три этапа. Рассматриваются характерные особенности каждого из этих этапов.

Summary

In this thesis functions of the science considered as direct productive capacity. Basic attention directed forming and development of this process. Especially, in learning process separated 3 stages. Each of these stages considered characteristic feature.

SOSİALLAŞMAYA TƏSİR EDƏN İLKİN AMİLLƏR

Dos.H.Q.Cavadova

Sosiallaşma - müəyyən cəmiyyətə, sosial birliyə, sosial qrupa məxsus dəyərlərin, normaların, davranış nümunələrinin fərd və şəxsiyyət tərəfindən təlim-tərbiyə prosesində mənimsənilməsi prosesidir.

Ailə sosiallaşmanın mühüm amili hesab olunur. Ailə uşağı əhatə edən ilkin "sosial mühit"-dir. Uşaq məhz ailə vasitəsilə cəmiyyətə daxil olur, onun ilkin sosial mahiyyəti formalaşır. Ailə, bir sosial institut kimi sosiallaşma prosesinə pozitiv təsir göstərdiyi kimi, neqativ təsir də göstərə bilər. Belə ki, ailə münaqişələri, sosial özgələşmə, valideynlərdən birinin olmaması üzündən ailənin natamamlığı, valideynlərin deviant davranışı və s. uşağın dünyagörüşündə, sosial davranışında və xarakterində dərin izlər buraxır. Əlbət ki, burada birbaşa determinizm yoxdur, fərdin anadangəlmə xüsusiyyətlərindən də çox şey asılıdır. Məsələn, alkoqol qəbul edən valideynin oğlu alkoqolik ola bilər, yaxud uşaqlıq təcrübəsinə əsasən onda alkoqol içkiyə həyatı boyu nifrət yarana bilər. Valideynin qəddar cəzaları nəticəsində uşaq qəddar böyüyə bilər, ancaq qəddarlığa qarşı mübarizə aparan humanist insan da ola bilər.

Sosioloji müşahidələr nəticəsində sosiallaşma prosesinə təsir edən daha bir amil müəyyən olunmuşdur. Uşaq cəmiyyətdə özünü aparmağı öyrənərkən, özündən böyükləri müşahidə edir və onları təqlid etməyə başlayır. Böyüklərin davranışını təqlid etmək kiçik yaşlı uşaqların oyunlarında öz əksini tapır. Əgər uşaq oyunlarının gedişinə diqqət yetirsək, onların real ailə həyatından - valideynlərin bir-biri ilə münasibətindən, onların məşğuliyyətindən və s. götürüldüyünü görmək olar.

Məktəb sosiallaşdırma amili kimi ailədən onunla fərqlənir ki, bu emosional neytral mühitdir. Məhz məktəbdəki

sosiallaşma dövründə uşağa özünü qiymətləndirmə hissi formalaşır ki, bu da çox vaxt ömrünün sonuna qədər qalır. Adətən yaxşı oxuyan şagirdlərdə özünü qiymətləndirmə və özünə hörmət hissi formalaşır. Təhsil sahəsindəki müvəffəqiyyətsizlik şagirdə keyfiyyətsiz xüsusiyyətlər formalaşdırır. Məktəb, şagirdə özündə dominant mədəniyyətin norma və dəyərlərini daşıyan daha geniş sistemi təqdim edir.

Sosiallaşmanın daha bir amili uşağı əhatə edən yaşadlarının əhatəsidir. Yeniyetmə yaşında uşağa valideynlərin və müəllimlərdən daha çox yaşadlarının təsiri olur. Məktəbdəki uğursuzluğu, valideynlərinin diqqətsizliyi uşağın öz yaşadlarının diqqəti və hörməti sayəsində kompensasiya olunur. Ona görə də uğursuz ailələrin uşaqlarını öz yaşadlarının kompaniyası daha çox cəlb edir.

Qrupdakı münasibətlər uşağa özünün bacarıqlarını, zəif və güclü tərəflərini müəyyən etməyə, özünü tanımağa imkan verir. Qrup uşağın kiçik yaşlarında ailə dəyərləri barədə təsəvvürlərində düzəlişlər aparır. Qrupda yaşadlarının sosial vəziyyətini müqayisə etməklə uşaq öz sosial vəziyyətini də öyrənir.

Cəmiyyətdə müxtəlif qrupa mənsub olanlar qarşılıqlı fəaliyyətə girdiyindən uşaq ziddiyyətlərlə qarşılaşır. Məsələn, ailədə qarşılıqlı yardım qiymətləndirildiyi halda, məktəbdə uşaq rəqabət aparan sistemə düşür. Burada uşaq müxtəlif adamların təsirini öz üzərində hiss edir və o öz əhatəsinə uyğunlaşmağa çalışır. O böyüdükcə, intellektual səviyyəsi yüksəldikcə bu ziddiyyətləri görməyə və analiz etməyə başlayır. Bu ziddiyyətləri həll etməyə çalışarkən, öz dəyər şkalasını yaradır. Bu, fərdə öz şəxsiyyətini daha dəqiq müəyyən etməyə, həyat planını cızmağa, cəmiyyətin fəal üzvü olmağa imkan verir.

Sosiallaşdırma amilləri içərisində kütləvi informasiya vasitələrinin, xüsusən də televiziyanın mühüm rolu vardır. Bunlar əhalinin müxtəlif qruplarına, xüsusilə uşaqlara və

yeniyetmələrə daha çox təsir edir. Müxtəlif filmlər və seriallar uşaqlarda və yeniyetmələrdə ailədə və ətraflarında görmədikləri davranış stereotiplərini formalaşdırır. Bunu varlıların “gözəl həyatına”, fiziki cəhətdən cəlbədicilərin həyatına həsr olunmuş səhnələrdən görmək olar.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Vahidov F., Ağayev T. Sosiologiya. Bakı, 2008.
2. Əzimov K.A, Həsənov R.M. Sosiologiya. Bakı, 2003.
3. Кравченко А. И Социология М., 2005.
4. Бабосов Е. М. Прикладная социология Минск. 2000

NƏRİMAN NƏRİMANOVUN “NADANLIQ” DRAMINDA MAARİFÇİ ZİYALİ OBRAZLARI

Rəfayət Xalid qızı Əlimirzəyeva
Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun dissertantı

XIX əsrin sonlarında Azərbaycan ziyalıları arasında şəxsiyyəti, ictimai və ədəbi fəaliyyəti ilə özünəməxsus mövqeyi olan simalardan biri də N.Nərimanov olmuşdur. Azərbaycan maarifçilərinin böyük dəstəsində o həm yazıçı, həm də ictimai xadim kimi fərqlənən ən fəal, ən mübariz nümayəndələrdən biri idi. Tariximizin ən parlaq səhifələrindən biri N.Nərimanovun-görkəmli dövlət xadiminin, azadlıq və tərəqqi uğrunda mübarizələrin alovlarında bərkimiş inqilabçının, “bütün şəxsiyyətlər kimi bəzən illüziyalara qapılmış, yanılmış və səhvlərə yol vermiş, lakin öz inamına sədaqətindən irəli gələn səhvlərində səmimi olan” böyük bir insanın, mütəfəkkirin, istedadlı yazıçı, dramaturq, publisistin, qayğıkeş müəllim və həkimin adı ilə bağlıdır. N.Nərimanov gənc yaşlarından, hələ ilk təhsil illərindən geniş mütaliə sayəsində zəmanəsinin mütərəqqi ideyalarına dərinlən yiyələnmişdi.

Dövrün qabaqcıl maarifpərvər ziyalıları kimi N.Nərimanov da başa düşürdü ki, xalqı savadlandırmadan onu qəflət yuxusundan oyatmaq, hüquqsuzluğunu başa salmaq mümkün deyil. Gerilik və nadanlığın qatı zülmətini yarmaq üçün ilk növbədə maarif işığı yandırmaq, ana dilində təhsili, yeni üsullu məktəbləri inkişaf etdirmək lazımdır. Onu düşündürən suallara düzgün cavab tapan gənc N.Nərimanov elə əməli fəaliyyətə də Qızılhacılı kənd məktəbində dərs deməklə başladı.

Nəriman Nərimanov mövcud cəmiyyətin eybəcərliklərini, xalqın düşar olduğu ictimai bəlaları aydın görür, «paslanmış beyinləri» oyatmaq, insanlarda tənqidi düşüncəni inkişaf etdirmək üçün bədii ədəbiyyata üz tutur. Yüksək ictimai ideyaları təbliğ etmək üçün bədii ədəbiyyatın imkanlarından bir tribuna kimi istifadə etməyə çalışan N.Nərimanov 1894-cü ildə “Nadanlıq” pyesini qələmə alır.

«Nadanlıq» dramının əsas ideyasını belə səciyyələndirmək olar: pyesdə köhnə adət və ənənələr, cəhalət və nadanlıq tənqid edilir. Ancaq bu, tək-cə tənqid deyil, həm yeniliyə xidmət edən ideal naminə olan tənqiddir, həm də həyatdakı yeni qüvvələrin köhnəliyə, nadanlığa qarşı mübarizəsidir. Gənc dramaturq olan N.Nərimanov əsərdə nadanlıq, cəhalət timsalı olan bir kəndin adamlarını tənqid hədəfi seçmişdir. Pyes haqqında fikir söyləyən ədəbiyyatşünaslar da əsərin mövzusu və ideyasından söz açarkən eyni qənaətə gəlmişlər.

«Nadanlıq» pyesindəki hadisələrin mərkəzində iki maarifçi-ziyalı obrazı dayanır. Məhəmməd ağa və Ömər Nərimanovun maarifçi ideallarını ifadə edən obrazlardır. Əsərin ideyası, ictimai məzmunu, müəllifin oxucuya təqdim etmək istədiyi əxlaqi-etik qayə də məhz bu iki obrazla daha çox bağlıdır. Əlbəttə, Nərimanov onlara öz rəğbətini gizlətməmiş, əsər boyu bu surətlərə açıq tendensiya ilə yanaşmışdır.

«Nadanlıq» dramında gənc ziyalılar-Məhəmməd ağa və Ömər, doğru-dan da, o zamankı Azərbaycan kəndi üçün səciyyəvi olan olduqca mürək-kəb, ziddiyyətli bir şəraitdə fəaliyyət göstərirlər. Ağıllı, tərbiyəli, elmlı olma-ları, nadanlıq girdabına yuvarlanmış kəndlilərin vəziyyətini yaxşılaşdırmaq üçün görmək istədikləri mədəni tədbirlər onlara hörmət, ehtiram qazan-dırmaq əvəzinə, çətinliklərlə üz-üzə qoyur. Feodal-patriarxal qayda-qanun-lardan, çürük adət-ənənələrdən ayrılı bilməyən, digər tərəfdən isə dövrün, zamanın, ictimai həyatın tələbləri ilə yeniliklə üzləşən Hacı Abdullalar mühitində Ömər əsas günahı odur ki, eybəcər, qeyri-insani əxlaq norma-larını qəbul etmir, köhnəlmiş qayda-qanunlara boyun əymir, ağıl və iradəsi ilə hərəkət edir. Ömərlə dostluq edən, Azərbaycan kəndində maarifi, mədəniyyəti yaymaq kimi gözəl, nəcib arzularla yaşayan, bir müəllim kimi öz ictimai borcunu xalqına, onun tərəqqisinə xidmətdə görən Məhəmməd ağanı da öz əməlidən azmış adam hesab edirlər, onu hər vasitə ilə yolundan çəkəndirməyə çalışırlar.

«Nadanlıq» pyesində bir-birinə tamamilə zidd olan iki düşüncə tərzini, dünyagörüşü-yenilik və köhnəlik qarşı-qarşıya gəlir, əsərdəki əsas dramatik konflikt də buradan doğur. Məhz bu ictimai anlayışların barışmaz müba-rizəsi fonunda N.Nərimanovun maarifçilik qayəsi, «Nadanlıq» dramının ümumi ideyası, ziyalı obrazların fərdi simaları açılır, aydınlaşır.

Məhəmməd ağa da, Ömər də bir maarifçi ziyalı kimi nadanlıqın, cəha-lətin törətdiyi acı nəticələri görür, dərk edir, bu milli fəlakətə dərin nifrət bəsləyərək mübarizə aparırlar. Lakin onlar bu köhnə nadan cəmiyyəti əsaslı şəkildə dəyişdirmək iqtidarında deyillər. Çünki qatı nadanlıq mühiti hələ çox güclüdür, Məhəmməd ağa və Ömər isə burada parlayan ilk qığılıcımlardır. Yaşadıqları mühitin övladı olan bu gənclər nadanlıqın, elmsizliyin ictimai səbəblərini araşdırarkən bəzən səhvlərə yol verir, xalqı cəhalətdə saxlayan bələlərin kökünü tapmaqda çətinlik çəkirlər.

N.Nərimanov əsərdə Məhəmməd ağa və Ömər dilinə ilə öz dövrünün çox aktual ictimai-əxlaqi problemlərinə toxunur, maarifçi görüşlərini açıqlayır. Bu gənc ziyalılar xalqın mədəniyyətdən, maarifdən uzaq düşməsinin səbəblərini, kökünü gözəl adət-ənənələrin pozulmasında, təlim-tərbiyənin düzgün qurulmamasında, mənəvi-əxlaqi keyfiyyətlərin naqisliyində görürlər.

Məhəmməd ağa və Ömər bütün ictimai və sosial bələlərin, nadanlıq və cəhalətin əsil səbəbinin hansı siyasi və mənəvi amillərdən doğduğunu hələ dəqiq bilmirlər. XIX əsrin sonlarında siyasi cəhətdən hüquqsuz, milli ləya-qəti təhqir olunan, müstəmləkə zülmü altında əzilən Azərbaycan kəndinin ictimai və sosial vəziyyəti haqqındakı bəsit təsəvvürləri bəzən onları yanlış nəticələrə gətirir, istənilən bəhrəni vermir. Elə bu səbəbdən də əsərdəki hadisələrin mərkəzində duran maarifçi obrazlar məğlub olurlar. Lakin Məhəmməd ağa və Ömər maarif, mədəniyyətlə bağlı arzuları, xeyirxah niyyətləri, nəcib və gözəl insani keyfiyyətləri oxucuya dərin təsir bağışlayır və onu düşünməyə vadar edir. «Nadanlıq» dramı N.Nərimanovun yaradıcılığında maarifçi-ziyalı probleminin qoyuluşu baxımından diqqətəlayiqdir, dövrün, mühitin ictimai məsələlərinə toxunan, ədəbiyyatımızda gənc maarifçi obrazların silsiləsini Məhəmməd ağa və Ömər kimi ziyalı surətləri ilə zənginləşdirən sənət nümunəsidir.

Ədəbiyyat

1. Əhmədov T. N.Nərimanovun yaradıcılıq yolu. Bakı, Nurlar, 2005
2. Əhmədov T. N.Nərimanovun dramaturgiyası. Bakı, Nurlar, 2005
3. Əhmədov H. N.Nərimanovun pedoqoji fikirləri, Bakı, Maarif, 1979
4. Əhmədov H. N.Nərimanovun maarifçilik fəaliyyəti və pedoqoji fikirləri Bakı,

- Elm, 1971
5. Əsgərli Z. "Nadanlıq" pyesinin janrı Azzərbaycan SSR. EA-nın məruzələri, 1986, №1
 6. İbrahimov M. Xəlqilik və realizm cəbhəsindən. Bakı, Azərneşr, 1961
 7. Köçərli F. Nəriman Nərimanov. Bakı, Yazıçı, 1982
 8. Qasımzadə F. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı, Maarif, 1974
 9. Xəlilov P. N. Nərimanovun realizminə dair // Azərbaycan jurnalı, 1969, №11
 10. Vəlixanov N. Azərbaycan maarifçi realist ədəbiyyatı. Bakı, Elm, 1983

SAĞLAMLIQ ALİ İCTİMAİ DƏYƏR KİMİ

Ş.Ə. Namazlı

AMEA-nın Fəlsəfə, Sosiologiya və Hüquq İnstitutu

İnsanın sağlamlığı bir tibbi-fəlsəfi problem olaraq bəşəriyyətin elmi fikir öndərlərinin daim diqqət mərkəzində olmuşdur. Lakin insanların sağlam həyat tərzini sürmək tələbatını ödəmək problemi XX əsrin sonu - XXI əsrin əvvəllərində özünü daha qabarıq şəkildə göstərmişdir. Bu problemin uğurlu həlli tibb elminin vacib gigiyenik və sosial-humanist məsələlərindən hesab olunur. Bu baxımdan norma, sağlamlıq, xəstəlik və uzunömürlülük kimi məsələlərin mahiyyətinin, qarşılıqlı münasibətlərinin müəyyənləşdirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Əslində bu məsələlər bütün tarixi dövrlərdə nəzəri təbabətin əsas problemləri olmuşdur.

İnsan özünüdərk məqamından başlayaraq, həyat, onun mahiyyəti və problemlərini özü üçün prioritet hesab etmişdir. Bu da təsadüfi deyil, çünki insan üçün həyat çox əziz bir nemətdir. Əslində insanı yaradan həyatın özüdür və onun bioloji keyfiyyətləri sosial amillərlə birlikdə insan

təbiətinin mahiyyətini təşkil edir. Bu məşhur kəlamın məntiqi kimi formalaşan, bəşərin çox böyük hədiyyəsi sayılan sağlamlıq təbii olaraq, sosial dəyər kəsb edir. Ona görə ki, cəmiyyətin sosial sağlamlığı insanın tibbi-bioloji sağlamlığı əsasında formalaşır. Bu baxımdan sağlamlıq bir sıra təbii amillərdən və cəmiyyətdən asılı olub, ya tədricən daha da möhkəmlənir, ya da sönərək tükənir. Çünki daxili və xarici faktorların təsiri altında formalaşan sağlamlıq eyni zamanda dəyərli kapitaldır.

Bu kapital ayrılıqda insanın və ümumilikdə cəmiyyətin rifahını nə qədər təmin edirsə, bir o qədər də digər dövlət dəyərləri kimi ehtiyatla qorunaraq, möhkəmləndirilməyi tələb edir. Fərdi və ictimai sağlamlıq cəmiyyətin ayrılmaz sərvətidir. Bu sərvətin qorunması, istifadə olunması və möhkəmləndirilməsi isə cəmiyyətin real vəziyyətindən asılıdır. Başqa sözlə desək, bütün proseslər, xüsusilə ictimai münasibətlər sisteminə təsirlər insana yönələrək, sosial faktorlarla özünəməxsus şəkildə məhdudlaşır və ya stimullaşır.

Lakin insanda müəyyən dəyişikliklərə uğramış bioloji başlangıç özünü qoruyub saxlamışdır. İnsan, ictimai proseslərə cəlb olunsada, təbii qanunauyğunluqlar əsasında inkişafdan və təbiət proseslərindən kənarda qalmır. İnsan sağlamlığının qorunub saxlanması həm sosial, həm də bioloji qanunlarla tənzimlənir. Ona görə də insanın həyat fəaliyyətinin mahiyyəti bioloji qanunauyğunluqlarla ictimai qanunauyğunluğun vəhdətindən kənardə düzgün anlaşıla bilməz.

Deməli, insan fəaliyyətinin bütün səviyyələrində bioloji və sosial aspektlər qarşılıqlı əlaqədə olur. Başqa sözlə desək, insanın şüurlu fəaliyyəti onun sosial həyat tərzinin göstəricisi kimi həmişə adekvat bioloji bünövrəyə əsaslanır. Bəzi müəlliflər isə belə zənn edirlər ki, insan bioloji mühitə uyğunlaşa bilmir və onun fəaliyyəti bütövlükdə bioloji

davranış xüsusiyyətlərindən kənar qalır. Bu fikirlə razılaşmaq mümkün deyildir. Ona görə ki, elmi-texniki nailiyyətlər şəraitində insanın ətraf mühitə bioloji adaptasiyası sənəkdir, əksinə, müəyyən münasibətlərdə hətta güclənir və genişlənir. Belə ki, anatomik quruluşa, sinir sisteminə, genetik irsiyyətə, fiziki, mənəvi xüsusiyyətlərə sahib olan insan üzləşdiyi spesifik mühitə və bioloji uyğunlaşmaya bilməz.

Ayrı-ayrı fərdlərin bioloji uyğunlaşmasını həyat fəaliyyəti səviyyəsində inkar etmək onun məhvinə və təbiətdən kənarlaşmasına səbəb olardı. Bu isə insanı bədənə ruha döndərirdi. Ona görə də insan-cəmiyyət-təbiət sistemində tibbi-ekoloji, sosial-gigiyenik və humanist problemlərin elmi həlli yolları yalnız bu sistemin bütöv dərki çərçivəsində mümkündür. Bir tərəfdən, təbii mühitlə insan arasında olan münasibətə onun həyatının vacib elementlərindən biri olaraq yanaşılmalıdır. Digər tərəfdən, insan biofiziki, psixik və hissi-şüuru komponentləri ilə təbiətə yabançı kimi yox, əksinə, biopsixososial sistemin gərəkliliyi olaraq daxil olur.

İnsanın həyat fəaliyyətində təbii və ictimai amillərin vəhdətinin dialektik anlaşılması tibbi biliklərin dəyər aspektlərinin müəyyənləşdirilməsində metodoloji yanaşmanın rolunu təsdiqləyir. Dialektik yanaşma insanın bioloji və sosial birliyinin bilavasitə dərkinə imkan verir. Biz isə təbabətin aksioloji-normativ tərəfinə-sağlamlıq dəyərinin sosial praktikaya çıxışı nöqtəyi-nəzərindən baxmaza üstünlük veririk. Daha doğrusu, insan həyatının maddi və mənəvi sferalarının izahını müəyyənləşdirmək yönündə tədqiqat işi aparmağı əhəmiyyətli sayırıq.

Sağlamlıq insanın ictimai həyat fəaliyyəti prosesində daim dəyişir, lakin özündə bioloji saxlayaraq, onu məhv etmir. Bu barədə N.T. Dubinin yazırdı: "İnsan bioloji həyat qanunlarının əsirliyində qalaraq doğulur, inkişaf edir,

işləyir, xəstələnir və ölür. İnsan bioloji növü nəsillər üçün özündə saxlayır" (Дубинин Н.Т. Биологические и социальные факторы в развитии человека// Вопросы философии, 1977, №2, с.47.).

İnsana biososial yanaşma onun kompleks dərki məqamlarının ən prinsiplial cəhətlərindən hesab olunur. Yalnız təbabət insana vahid biososial yanaşma əsasında "sağlamlıq" və "xəstəlik" məfhumlarının mahiyyətini açmaqla, onun özünə məxsus keyfiyyətlərini müəyyənləşdirməyə nail ola bilər. Ona görə ki, fərdin sağlamlıq və xəstəliyi ictimai şəraitin təsiri altında transformasiya olunaraq yeni xüsusiyyətlər kəsb edir. Bu xüsusiyyətləri yalnız somatik və psixik, bioloji və sosiallığın qarşılıqlı təsiri kimi anlamaq olar.

Belə qarşılıqlı təsir çərçivəsində insanın sağlamlığı fərdin biososial keyfiyyətlərini müvafiq uyğunluqla xarakterizə edir. Bunun əksində isə biososial həyat fəaliyyəti harmoniyasının hədsiz dərəcədə pozulması ilə müşahidə edilən xəstəlik dayanır ki, o da insanın sosial və təbii keyfiyyət əlamətlərinin məhdudlaşmasına gətirib çıxarır. Xəstəlik və sağlamlığın mahiyyətinin açılması insan fəaliyyətinin kəmiyyət və keyfiyyət imkanlarına, özünün funksiyalarını yerinə yetirmə xüsusiyyətlərinə bir baxışdır. Bu isə insanın həyat fəaliyyətində xəstəliklə aktiv mübarizə və sağlamlığın möhkəmləndirilməsinə geniş təsir imkanları açır.

Eyni zamanda xəstəlik və sağlamlıq yalnız insanın bioloji təbiətini deyil, həm də sosial keyfiyyətlərini əks etdirir. Belə ki, insan təbiətə və sosial faktorlara nə qədər çox adaptasiya olarsa, onun sağlamlıq göstəriciləri də bir o qədər yüksək olar.

Pataloji proseslərdə vacib bioloji və sosial əlaqələr, onların yeri və əhəmiyyəti şəraitdən asılı olaraq bu və ya digər istiqamətdə dəyişə bilər. Belə ki, fərdi xəstəliyin

meydana gəlməsi və yayılmasında ictimai deyil, irsiyyət kimi bioloji faktorlar əhəmiyyətli rol oynayır. Başqa sözlə desək, eyni bir cəmiyyət həddlərində hər hansı sosial qrup hətta eyni şəraitdə müxtəlif peşə xəstələnmələrinə düçar ola bilərlər.

“Sağlamlıq” məfhumunun mahiyyətinin müəyyən edilməsi nəzəri təbabətin ən mürəkkəb və vacib məsələlərindən hesab olunur. Ona görə də bu məfhumun elmi dərkinə alimlər tərəfindən müxtəlif yanaşmalar olmuşdur. Məsələn, akademik V.P. Kaznaçeyevə görə, fərdin sağlamlığı dinamik proses kimi bioloji, fizioloji, psixi funksiyaların saxlanması və inkişafı olub, maksimal ömür müddətində optimal sosial-əmək aktivliyidir (Казначеев В.П. Феномен человека. Новосибирск: 1991, с.86.) Yəni sağlamlıq elə bir fenomendir ki, burada sosial-iqtisadi, mənəvi faktorlarla yanaşı, insan orqanizminə xarici mühitin mürəkkəb proseslərinin təsiri də vacib rol oynayır.

Sağlamlığın sosial mahiyyətinin dərk olunması, onun cəmiyyətdə üç qarşılıqlı əlaqə səviyyəsinin diferensiasiyası ilə müəyyənləşir. Birincisi bu, ictimai səviyyə olub, bütövlükdə əhalinin sağlamlıq vəziyyətini xarakterizə edərək, maddi və mənəvi münasibətlərin tam sistemini əks etdirir. İkincisi, qrup sağlamlığı insanın spesifik həyat fəaliyyətinin əmək, yaxud ailə kollektivi və bilavasitə ətraf mühitdən asılılığını göstərərək, özü də onun komponentinə çevrilir. Üçüncüsü, sağlamlığın fərdi səviyyəsi isə fərdin fiziki və psixik xüsusiyyətləri, təkrarsız həyat təzi əsasında formalaşır. Bu isə ayrılıqda hər bir insana xas olan cəhətdir.

Əgər yuxarıda qeyd etdiyimiz səviyyələrə biososial mövqedən yanaşsaq, o zaman fərdi həyat fəaliyyətində bioloji qanunlar kəskinliyi ilə aşkarlanır. Əksinə, qrup sağlamlığı pilləsində bioloji komponentlərin əhəmiyyəti azalır. Bu səviyyədə fərdin həyatında sosiallaşma prosesinin güclənməsi baş verir, onun daxil olduğu çərçivə ictimai

həyat fəaliyyətində genişlənir və dərinləşir; bu, qrup üzvlərinin sağlamlıq vəziyyətinin obyektiv və subyektiv göstəricisi kimi həlledici əhəmiyyət daşıyır. İctimai səviyyədə sanki insan təbiətinin təkamülü baş verir, əhalinin irsi və bioloji adaptasiya mexanizmləri konkret şəkildə o qədər də aşkarlanmır, sosial faktorlar müəyyənədicilərin rol oynayır.

QLOBALİZM YENİ DÜNYAGÖRÜŞÜ KİMİ: BƏZİ DÜŞÜNCƏLƏR

Roza Əli qızı Allahverdiyeva,
AMEA-nın Fəlsəfə, Sosiologiya və Hüquq İnstitutu

XX əsrin son onilliklərində və qədəm qoyduğumuz indiki əsrdə siyasi, sosial-iqtisadi və mədəni həyatda baş verən dəyişikliklərin bu və ya başqa dərəcədə qloballaşma prosesi ilə əlaqəsi şübhəsizdir. Ona görə də qloballaşmanın mahiyyətli xarakteristikaları, ictimai tərəqqi üçün yaratdığı imkanları, tarixi prosesə daxil etdiyi ziddiyyətli məqamları hərtərəfli araşdırmağa ehtiyac vardır. Təsadüfi deyildir ki, ümummilli liderimiz H.Ə.Əliyev minilliyin zirvə görüşündə çıxış edərkən demişdir: «Dünyanın inkişafının indiki mərhələsinin başlıca meyli qloballaşmadır. Bu mürəkkəb və heç də birmənalı olmayan prosesin perspektivləri bizim hamımızı düşündürür. Qloballaşma dövlətlərin sabit inkişafının, bütövlüyünün və idarəetmə sistemlərinin stabilliyinin təmin olunmasına, iqtisadi münasibətlərdə ayrışdırılmanın aradan qaldırılmasına, xalqların rifah halının yüksəldilməsinə kömək etməlidir».

Təbii ki, qloballaşma kontekstində müxtəlif problemlərin araşdırılması spesifik xüsusiyyətlər kəsb edir. Belə problemlərdən biri qlobalizmin yeni dünyagörüşü kimi formalaşmasıdır. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, qlobalizmin terminoloji baxımdan dəqiqləşdirilməsinə yetərinə diqqət yetirilmir. Bəzən onun konkret məzmunu nəzərə alınmadan

qloballaşma ilə əlaqəli bütün mümkün hadisələrin, bəzən də qloballaşmaya aid olmayan məsələlərin xarakteristikası üçün işlədirlər. Məsələn, lokal münaqişələrin təbiətini müəyyən edərkən onların getdikcə arta bilən ümumi təsirini nəzərə çarpdırmaq üçün çox vaxt qlobal təhlükələrdən bəhs edirlər. Bir sıra hallarda müasir prsoeslərə protest edən sosial hərəkətin nümayəndələrini antiqlobalistlər adlandırırlar. Əslində antiqlobalistlər adlandırılanlar mahiyyətcə qloaballaşmanın əleyhinə deyil, müasir dünyada mövcud olan ədalətsiz sosial-iqtisadi münasibətlərin əleyhinədir. Deməli, terminlərin seçilməsində və işlədilməsində daha çox dəqiqlik tələb olunur. Çox zaman, A.N.Çumakovun qeyd etdiyi kimi, qlobalizm hadisə kimi, qloballıq vəziyyət kimi, qloballaşma isə ilk növbədə proses kimi başa düşülür.

Adətən qlobalistlər qlobalizmin mahiyyətinin ağlabatan bütün çalarlarından yalnız birini – planetin resurslarının dünyadakı rəqabət şəraitində öndə gedənlər üçün əlçatan olması məsələsini qabardırırlar. Bu iki cəhət – birincisi, planetin resurslarının səfərbərlik hüdudunun təmin edilməsi, ikincisi isə onun maneəsiz hərəkəti üçün bir növ təminatdır. Belə hərəkət «uyğunlaşmayandan» «uyğunlaşana», «bacarıqsızdan» «bacarıqlıya» doğru hərəkət kimi təqdim olunur. Araşdırmalar göstərir ki, yerli, milli məkana bağlılıq, onu mümkün olan vasitələrlə qorumaq istəyi nə qədər vacib, əhəmiyyətli olsa da, həmin istəyi gərcəkləşdirmək imkanları getdikcə çətinləşir: milli, suverenlik ənənəvi mənasını xeyli dərəcədə itirir, beynəlxalq münasibətlərin mürəkkəb şəbəkəsində, dəyişkən sistemində öz yerini qeyd-şərtsiz təmin edə bilmir. Qlobal fəaliyyət «çempionları» ayrı-ayrı ölkələrin, bəzən ölkələr qrupunun milli resursları üzərində nəzarəti ələ keçirmək üçün söylə yeni-yeni vasitələr axtarırlar. Hazırda ərəb ölkələrində baş verən proseslərə Qərbi ölkələrinin, ABŞ-ın münasibəti dediklərimizi bir daha təsdiqləyir.

Bununla belə qlobalizmi yalnız neqativ aspektdə, birtərəfli başa düşmək doğru olmazdı. Çünki dünya miqyasında resursların bir qrup ölkələr tərəfindən nəzarətdə saxlanması, daha çox eqoist maraqlara tabe etdirilməsi qlobalizmin həqiqi «kredosu» kimi qəbul edilə bilməz, hərçənd qloballaşma iqtisadi, siyasi maraqların hüdudlarını xeyli dərəcədə genişləndirir. Qlobalizm ümumbəşəri meylləri, bütün dünyanı əhatə edən prosesləri əhatə edir. Ona görə də onun ən müxtəlif aspektlərini araşdırmaq ciddi elmi əhəmiyyətə malikdir.

Qlobalizm yeni zamanda dünyagörüşü fenomenidir. Bir fenomen kimi dünyagörüşünün tədqiqi tarixi xeyli qədimdir. Dünyagörüşü əzəli gündən iki cəhətin vəhdətini ifadə etmişdir: birincisi, dünyanın anlaşılması (buraya dünyanın ümumi mənzərəsinin verilməsi daxildir, lakin bu mənzərə həm düzgün, həm də yanlış təsvir edilə bilər); ikincisi, insanın mahiyyətinin aşkar edilməsi, onun təbiətdə və ictimai həyatda yerinin müəyyənləşdirilməsi.

Elmi mənbələrdə fəlsəfi anlayışlar sırasına «dünyagörüşü» sözünün İ.Kant və İ.Q.Fixte tərəfindən gətirildiyi qeyd olunur (Философия. Мировоззрение. Практика. Алма-Ата, 1987, с.29). Lakin sonralar dünyagörüşünə çoxlu sözlər əlavə edilmiş, onların şərhinə xeyli kitab, məqalə və tezis həsr olunmuşdur. Mətləbdən uzaqlaşmamaq üçün onlardan bəzilərinin adlarını qeyd etməklə kifayətlənəcəyik: dini dünyagörüşü, elmi dünyagörüşü, metafizik dünyagörüşü, dialektik dünyagörüşü, fəlsəfi dünyagörüşü, Avropa dünyagörüşü, Asiya dünyagörüşü və s.

Dünyagörüşü anlayışının tədqiqinə daha çox diqqət yetirilsə də, müxtəlif tədqiqatlarda ona fərqli münasibətin olması, zənnimizcə, təbiidir. Ayrı-ayrı tədqiqatçılar dünyagörüşünün tərkibindəki bu və ya digər elementi ön plana çəkərək, araşdırmalarını həmin məsələlər dairəsində aparır, maraqlı mülahizələr irəli sürürlər. Fikrimizcə,

sistəmlilik prinsipi və təkamülçülük mövqeyindən yanaşma mənəvi hadisə olan dünyagörüşünün təbiətini daha adekvat başa düşmək üçün yaxşı imkanlar yaradır. Sistemlilik özü inkişaf edən mürəkkəb bir sistem kimi dünyagörüşünün strukturunu aşkara çıxarmağa, onu təşkil edən elementlərin xüsusiyyətlərini, qarşılıqlı təsirinin xarakterini müəyyən etməyə imkan verir. Təkamülçülük isə dünyagörüşünün təşəkkülü və inkişafı prosesini izləməyə, tarixi tərəqqinin müxtəlif pillələrində hansı tiplərdə, forma və səviyələrdə mövcudluğunu araşdırmağa kömək edər.

Dünyagörüşü cəmiyyətin, sosial qrupların, ayrı-ayrı şəxsiyyətlərin onları əhatə edən dünyaya davamlı baxışlar sistemidir. Təbiətə, insanlara və onların fəaliyyətinə münasibət, müxtəlif səciyyəli biliklər və ideallar, dünyanın dərk və dəyişdirilməsi prinsipləri, ətraf aləmin az-çox mühüm olan ümumi cəhətləri və xüsusiyyətləri – bütün bunlar dünyagörüşündə bu və ya başqa dərəcədə öz əksini tapır. Dünyagörüşü məlum cəmiyyətin maddi, mənəvi-intellektual imkanları ilə şərtlənən bilik səviyyəsini səciyyələndirir, o, şəxsiyyətin mənəvi dünyasının özəyidir.

Müasir şəraitdə getdikcə genişlənən və dərinləşən qloballaşma prosesləri insanların şüurunda, deməli, həm də dünyagörüşündə özünəməxsus iz buraxır. Real hadisə və proseslərin təsiri altında qlobalizm yeni dünyagörüşü kimi qərarlaşır, əvvəlki dövrlərlə müqayisədə daha geniş və daha miqyaslı zənginləşmək imkanı qazanır. İndiki şəraitdə insanların dünyagörüşündə özünü göstərən yeni məqamların sosial-fəlsəfi aspektdə araşdırılması və dəyərləndirilməsi xüsusi məna kəsb edir.

ƏHMƏD YƏSƏVİNİN BƏDİİ İRSİNDƏ NƏFS ANLAYIŞI

Şəlalə Sabir qızı Salmanova
BDU, İslamşünaslıq ETM

Elmi ədəbiyyatda belə bir fikir ciddi şəkildə əsaslandırılır ki, türk xalqları ədəbiyyatında təriqətçilik və sufizm ilk dəfə Orta Asiyalı şair-mütəfəkkir Xoca Əhməd Yəsəvi ilə başlamışdır. Təsadüfi deyildir ki, görkəmli türk alimi Fuat Köprülü Əhməd Yəsəvinin türk mütəsəvvüf şairlərinin ön cərgəsində dayandığını xüsusi olaraq vurğulayırdı. Həqiqətən də Ə.Yəsəvi hikmət adı verdiyi sadə, anlaşqlı şeirlərində sufizmin son dərəcə mühüm, maraqlı məqamlarına aydınlıq gətirmiş, onun inkişafına özünəməxsus töhfə vermişdir. Hələ sağlığında bütün Orta Asiyanın onu «Piri-Türküstan» kimi tanıması, davamçılarının onun adına şeirlər həsr etməsi, əlbəttə, onun sənətinə, şəxsiyyətinə ehtiramı ifadə edir. Ə.Yəsəvinin ciddi söyləri ilə təşəkkül tapmış Yəsəviyyə təriqəti, F.Gözəlovun (Bayatın) haqlı olaraq qeyd etdiyi kimi, «türk milli təfəkkürünə, türk milli mədəniyyətinə söykənən» bir təlim olmuşdur [Gözəlov F.(Bayat) Xoca Əhməd Yəsəvi və xalq sufizminin bəzi problemləri. Bakı: 1997, s.15]. Şəriət elmlərinə və islam fəlsəfəsinə əsaslanan bu təriqətin yayılma coğrafiyası da kifayət qədər geniş idi: Orta Asiya, Volqaboyu, Xorasan, Anadolu və s.

Əhməd Yəsəvinin ilahiləri cazibədar, yüksək istedadla yaradılmış şeir inciləridir. Bu ilahilərdə xüsusi önəm verilən anlayışların spesifik bir sistemindən bəhs etmək olar. Həmin sistemdə nəfs anlayışına münasibət ciddi elmi maraq doğurur.

Məlum olduğu kimi, qədim Şərq fəlsəfəsində və sonrakı dövrdə nəfs anlayışına birmənalı yanaşılmamışdır. Ümumilikdə bu fəlsəfə qəbul edirdi ki, bütün varlıqların

nəfsi olur. Ən aşağı nəfs cəmadat nəfsi (cansız əşyaların nəfsi), ən yüksək nəfs isə mələk nəfsi sayılırdı. Dərəcələrin dəyişilməsi, daha doğrusu, artması yeni-yeni keyfiyyətlərin kəsb olunmasını şərtləndirirdi: hər yeni nəfs dərəcəsi eyni zamanda özündən əvvəlkinin, aşağının xüsusiyyətlərini də mühafizə edirdi. Nəticədə hər nəfs dərəcəsi əvvəlki və sonrakı nəfs arasında rabitə yaradır, müəyyən sistemin əmələ gəlməsinə səbəb olurdu.

Əhməd Yəsəvi insana məxsus nəfsdən geniş bəhs edir və belə bir qənaətə gəlir ki, insan öz içindəki nəfsi boğmalıdır. Daha yüksək kamillik mərtəbəsinə qalxmaq üçün nəfsə qalib gəlmək vacibdir – bu ideya Ə.Yəsəvinin təkcə ilahilərində yox, bütün yaradıcılığında çox qüvvətli motivlərdən biridir. Bunu aşağıdakı misralar aydın şəkildə təsdiqləyir:

Nefsin sana, bakıp dursan, neler demez;
Ağlasan da Allaha doğru yüz çevirmez;
Ele alsan, yaban kuş gibi ele konmaz;
Ele alıp gece uykusunu kıl sen bidar (Ahmedi

Yesevi. Divan-i-Hikmetten seçmeler. Ankara: 1991, s.151).

Mütəfəkkir şairin fikri belədir ki, nəfsə qalib gələn özünə də qalib gəlir və haqqın dərgahına kamilləşmiş şəkildə yetmək haqqı qazanır; onu məşhər günü də qorxutmur. Məhz nəfsə qalib gəlmək sayəsində insan «iyilərə hizmet kılıp dua ala» bilir. Kim ki, nəfsinə qalib gələ bilmir, o, zəif iradəli adamdır. Belə adam Haqqın yolunu azar, sonda nəfslə bağlı hirsə, təkəbbürlə, saxta qürurla məhv olub gedər:

Fasık, facır havalanıp yere basmaz;
oruc, namaz kaza kılıp misvak asmaz;
Resulu'llah sünnetine deger vermez;
günahlar gündən güne artar dostlar.
Dünya ehli malını görüp heva kılar;
benlik fikriyle dava-yı hüda kılar;
öldüğünde imanından cüda kılar;

can verende hasret ile gider, dostlar (Yenə orada, s.165).

Xoca Əhməd Yəsəvi belə hesab edirdi ki, Tanrısını unutmayan insan nəfsinin onu üstələməsinə imkan verməz, o, nəfsinin qulu olmaz. Onun fikrincə, ancaq yaxşı yaşamağı düşünən, dünyanın əzablarına dözməyi bacarmayan şəxs sonda nəfsinin quluna çevriləcək, bu dünyada keçici sultan kimi yaşasa da, axirətdə kölə kimi əzab çəkəcəkdir. Lakin nəfsinə üstün gələn, bu dünyada masivadan keçən çəkdiyi əzabların əcrini o dünyada alacaq və sultan kimi yaşayacaqdır. Ə.Yəsəvinin əsərləri ilə tanışlıq göstərir ki, o, bütün ömrü boyu nəfsi ilə mübarizə aparmış, lakin daim özündən narazı qalmışdır, apardığı mücadilənin yetərli olmadığını düşünmüşdür.

Mütəfəkkir şair nəfsə qalib gəlməyi həm də pirinin olması ilə əlaqələndirir. Onun fikrincə, pirini tapan insan özü ilə mübarizədə daha konkret məqsəd əldə edir. Pir əlindən, ətəyindən tutmayan sonda yarı yolda qalıb peşiman olar:

Pir rızası Hak rızası olur dostlar;
Hak Tala rahmetindən alır dostlar;
riyazette sır sözünden bilir dostlar;
öyle kullar Hakk'a yakın olur imiş.

İşbu yola ey birader pirsiz girme;
Hak yadından bir an gafil olup yürüme;
masivaya akıllı isen, gönül verme;
lanetli şeytan kendi yoluna salar imiş (Yenə orada, s.217).

Araşdırmalar göstərir ki, Xoca Əhməd Yəsəvi şeirlərində sufizmin təkcə nəzəriyyəçisi kimi deyil, həm də əsərlərində təsvir etdiklərini öz ömründə yaşayan sufi kimi çıxış edir. O, nəfsə kölə olmağı, həyatını onun diqtəsi ilə keçirməyi şeytana yoldaş olmaq kimi qiymətləndirir, vaxtında pis nəfsdən uzaqlaşmağı məsləhət bilir:

Nefsin seni son deminde geda kılar;
din evini yağmalar harap kılar;
öldüğünde imanından cüda kılar;
akıllı isen, pis nefsten ol sen bizar (Yenə
orada, s.151).

Nefs yolunda giren kişi rüsva olur;
Yoldan azıp gezip tozan şaşkın olur;
Yatsa, kalksa, şeytan ile yoldaş olur;
Nefsi tep sen, nefsi tep sen, ey bed-kirdar
(Yenə orada, s.86).

Ə.Yəsəvi bir zamanlar nəfsi ucbatından əziyyət çəkdiyini xatırlayaraq yazır ki, «nəfsim üçün jörer irdim it dik kizir...» (Yenə orada, s.86). Başqa sufilər kimi o da əvvəllərdə mənasız günlər keçirməsinə görə özünü qınayır, kədərlənir. Ə.Yəsəvi nəfsi əzazil hesab edir, onu həqiqi aşıqlar, xeyir işlər görmək istəyən adamlar üçün çox böyük maneə kimi təqdim edir. Yalnız nəfsə qalib gələndən sonra quş kimi qanad açıb uça bilibdir. O, nəfsə uyanları harama batmış kərkəs quşuna bənzədir. Kərkəs quşu vəhşi, leş yeyən quşdur, bədii nümunələrdə nəfsi-əmmarənin rəmzi kimi təqdim olunur.

Əhməd Yəsəvi etiraf edir ki, o, Allaha sonsuz istəklə özündə güc tapıb, nəfsini boğmağı bacarmışdır: «Batın kılıcı ilə nəfsi parçaladım işte» (Yenə orada, s.57). Məhz nəfsi boğmaq hesabına fəna-fillah məqamına çatmaq ona müyəssər olur. Bütün bu hikmətlər müqəddəs Qurani-Kərimin Əş-Şəms surəsinin 9-cu ayəti ilə səslənir: «Nəfsini təmizləyən qurtulmuşdur». Mütəfəkkir şair öz həyat təcrübəsindən çıxış edərək fəna-fillah məqamına yüksəlməyin asan başa gəlmədiyini, bunun üçün müxtəlif sınaqlardan keçməyin zəruri olduğunu göstərmişdir. Kim kamil olmaq istəyirsə, həm imanlı olmalıdır, həm də nəfsinə qalib gəlməlidir, nəfsin pisliliklərindən (təkəbbürlülük,

rəhimsizlik, cahillik, yalnız özü üçün yaşamaq və s.) uzaqlaşmalı, rəhmli və xeyirxah olmalıdır.

Əhməd Yəsəvinin nəfs haqqındakı mülahizələri və tövsiyələri bu gün üçün də öz əhəmiyyətini mühafizə edib saxlayır, insanları humanist və xeyirxah əməllərə dəvət edir.

EKOLOJİ PROBLEMLƏRİN HƏLLİNDƏ MAARİFLƏNMƏNİN ROLU

Abasova Elmira Məmməd qızı
AMEA-nın Fəlsəfə, Sosiologiya və Hüquq İnstitutu

XXI əsri bəşəriyyət qlobal problemlərin görünməmiş miqyasda kəskinləşdiyi bir vəziyyətdə qarşılmalı olmuşdur. Bu baxımdan heç də təsadüfi deyildir ki, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti ötən 2010-cu ili Ekologiya ili elan etmiş, bu sahədə əsaslı işlərin aparılmasının zəruriliyini dönə-dönə vurğulamışdır.

Son zamanlar dövrün tələblərinə uyğun olaraq bir sıra qlobal problemlər, o cümlədən ekoloji problemlər daha ciddi tədqiq olunmuş, ən yeni faktların elmi dövriyyəyə cəlb edilməsinə, ümumiləşdirilməsinə, sosial-fəlsəfi aspektdə araşdırılmasına diqqət artmışdır. Bu halda nəzərə alınmışdır ki, insan bütövlükdə bioloji, sosial və mənəvi – psixi ölçülərdən ibarət mürəkkəb tamlıqdır. Onun fəaliyyəti, mədəniyyəti, mənəviyyəti hər zaman təbiətlə həmahəng şəraitdə yaşamağı nəzərdə tutur. Odur ki, insanlar bütün istehsal və fəaliyyət sahələrində bütünlükdə biosferin qorunması, saxtalanması və zənginləşdirilməsi qanunlarına arxalanaraq cəmiyyətin yaşayış tərzini müəyyən etməlidirlər. Onlar başa düşməlidirlər ki, təbiətin daxilində fəaliyyət göstərdiklərindən onun bütün qanunauyğunluqları ilə tam şəkildə hesablamalıdırlar. Lakin insan saysız-hesabsız canlılar arasında sadəcə olaraq adi təbii varlıq deyil, həm də öz fəallığı ilə seçilən varlıqdır, təkamülün zirvəsi deməkdir.

İnsanların təbiətə amansız və laqeyd münasibəti hər addımda öz neqativ nəticələrini üzə çıxarır, onları düşünməyə, daha əsaslı surətdə maariflənməyə məcbur edir: insanlar planetin ağırlı vəziyyətini, onun gələcəyini səciyyələndirə bilən ümumi meylləri dərk etməyə borcludur. Hazırda baş verən hadisə və proseslər bütün dövlətlərin imkanlarını birləşdirməyi səfərbər etməyi zərurətə çevirir. Bunun üçün dövlətlər arasındakı münaqişələri daha operativ və rəşional nizamlamaq, mənəvi-insani dəyərlər çərçivəsində təbiəti amansız fəlakətdən qorumaq lazımdır. Buna görə təkəkkürdə və şüurda yeniləşmə getməli, ekoloji maariflənmə ciddi elmi əsaslara söykənməlidir. İnsanın dünyagörüşündə təbiətə əxlaqi münasibətin əsaslı surətdə dəyişilməsi sosial ekoloji perspektivlərlə tam uyğunluq təşkil etməlidir. Humanizm insanlar arasındakı münasibətlərdə olduğu kimi təbiətə münasibətdə də öz aliliyini nümayiş etdirməlidir. Təbiətə qayğı və ehtiram kimi ali hissi insan yalnız özü öz daxilində yaradıb tərbiyələndirə bilər.

Çox qədim tarixə malik insan – təbiət münasibətləri müasir dövrdə çox kəskin, ziddiyyətli bir xarakter almışdır. Son illərdə iqtisadiyyatda, maddi istehsalda, habelə digər sahələrdə aramsız dəyişikliklərin meydana çıxması «olum, ya ölüm» seçimini əsaslı surətdə aktuallaşdırır. Ona görə də çox vacibdir ki, insanlar ekoloji problemlərin doğurduğu təhdidləri aydın başa düşsünlər, reallıqlarla hesablaşsınlar. Deməli, ekoloji biliklərin zənginləşdirilməsinə və onun qavranılmasına tələbat yaranmışdır. Leonardo da Vinçi haqlı olaraq qeyd edirdi ki, "elmsiz təcübə ilə müşğul olmaq, gəmini sükansız və kompassız idarə etməyə bənzəyir".

Cəmiyyət insanların təbii mühitlə qarşılıqlı əlaqədə reallaşdırılan həyat fəaliyyətinin tarixi inkişaf formasıdır. İnsanlar kollektiv birliklər yaratmadan yaşaya bilməzlər, çünki onlar bir-birindən bioloji, sosial, psixoloji baxımdan asılıdırlar. Bu əlaqələr, münasibətlər müxtəlif problemlərə,

o cümlədən ekoloji problemlər doğurur. Ekoloji problem cəmiyyətlə təbii mühitin əlaqələri sistemində yaranmış ziddiyyətlərin insanda, onun həyat fəaliyyətində əks olunmasıdır. Ətraf mühitin pisləşməsi ekoloji sistemlərin vəziyyətinə və insanın sağlamlığına təsir göstərir, sosial-psixoloji gərginliyi gücləndirir. Təsədüfi deyildir ki, son illərdə fərdi və ictimai şüurda daha çox ekoloji biliklərə yiyələnməyə və bu sahədə zəngin dünyagörüşə malik olmağa meyllilik hiss edilir. Bu, mütləq, müsbət hal kimi qiymətləndirilə bilər. Diqqətəlayiq haldır ki, ekoloji mədəniyyətin zənginləşməsi prosesi intensivləşir. Bu mədəniyyət isə cəmiyyət – təbiət münasibətlərində meydana çıxan böhran məqamlarını nizamlamağa kömək edir. Nəticədə üç aspektin məntiqi ardıcılığını və qarşılıqlı əlaqəsini izləmək mümkündür: 1) ekoloji şərait; 2) ekoloji davranış; 3) ekoloji şüur. Müasir dövrdə istehsalın, elm və texnikanın, ictimai və fərdi şüurun «ekolojiləşməsi» daha aydın hiss edilir. Müxtəlif nəsilləri təmsil edən insanların birgə söyləri ilə cəmiyyətin topladığı biliklər zənginləşir, ekoloji yönümlü konsepsiyalar getdikcə artır. Onların öyrənilməsi, təbliğ edilməsi, əməli işlərdə öz təzahürünü tapması indiki şəraitdə xüsusi mənə kəsb edir. Unutmaq olmaz ki, təbiətə humanist münasibət cəmiyyət hadisələrindən kənarında tərbiyələndirilə bilməz, buna görə də ekoloji biliklərin təbliği əsaslı surətdə yenidən qurulmalıdır. Elmi fikir və insan zəkası humanist istiqamətdə irəliləməlidir. Vaxtilə V.Vernadski yazmışdır: "Elmi fikrin və insan zəkasının təsiri ilə biosfer yeni vəziyyətə – noosferə keçir". Ekoloji maariflənmə bu keçidə maksimum töhfə verməlidir. Artıq ana təbiət fəryad qoparıb həyəcan təbili çaldığı bir dövrdə bu işdə gecikmək yolverilməzdir. Ekoloji tərbiyəyə əslində insan ətraf mühiti duyub anladığı vaxtdan başlamaq daha məqsədəuyğundur.

Təbiət-cəmiyyət münasibətlərini optimallaşdırmaq istiqamətində dəqiq nizamlanan insan fəaliyyəti sistemi işlənilir

hazırlanmalı və reallaşdırılmalıdır. Ekoloji təhsil və tərbiyə sisteminin formalaşması və təkmilləşdirilməsi bu prosesin zəruri üsürləridir. Ekoloji maariflənmədə kütləvi informasiya vasitələrinin imkanlarından səmərəli istifadə olunmalıdır. Bundan əlavə, tədris müəssisələrində təlim-tərbiyə işlərində təbiəti mühafizənin təbliği özünəməxsus mövqə tutmalı, gənc nəslə ekoloji məzmunlu əsaslı biliklər verilməli və ekoloji tərbiyənin aşılmasına diqqət artırılmalıdır. Ayrı-ayrı fənlərin ekoloji baxımdan spesifik tərbiyəedici məqamları nəzərə alınmalıdır. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, vaxtilə görkəmli rus alimi N.Piroqov qeyd edirdi ki, elm təkcə məlumat almaq üçün deyildir, burada çox zaman digər mühüm element – tərbiyəedici amil nəzərdən qaçırılır, çünki o, çox zaman lap dərinliklərdə olur və ona görə də səthi müşahidəçi üçün görünməz qalır. Zənnimcə, bu qeydlərlə razılaşmaq, ayrı-ayrı bilik sahələrinin ekoloji baxımdan tərbiyəedici imkanlarına daha ciddi diqqət yetirilməlidir. Bundan əlavə, beynəlxalq forumların, konfrans və simpoziumların materiallarından yetərinə faydalanmaq ekoloji baxımdan maariflənmə işinə ciddi uğurlar gətirə bilər, çünki həmin materiallar faktların daha geniş dairəsini əhatə edir, ümumiləşdirmələrin əsaslı, arqumentli olması cəhətdən seçilir.

SİYASƏTİN FƏLSƏFƏSİ ANLAYIŞI HAQQINDA

Həsənzadə Fərhat,
BDU-nun II kurs magistrantı

Müasir fəlsəfi, eləcə də siyasi ədəbiyyatlarda haqqında ən çox danışılan və müxtəlif fikirlər söylənilən mövzulardan biri də siyasətin fəlsəfidir. Bu mövzuya diqqət yetirilməsinin əsas səbəblərindən biri onun müasir dövrdə cəmiyyətdə siyasətə eləcə də siyasi sferaya olan marağın artmasıdır. Bəs görəsən siyasətin fəlsəfi nədir?

Bu anlayışın mənasını açmaq üçün əvvəlcə onu təşkil edən siyasət və fəlsəfə anlayışlarına qısaca bir nəzər salmalıyıq.

Siyasət anlayışı müasir dövrdə tez-tez rastlaşdığımız terminlərdən biridir. Mahiyyət etibarilə siyasət onu həyata keçirən şəxsin və ya qurumun təmsil etdiyi dövlətin, təşkilatın və s. siyasi sferada maraqların toqquşduğu qüvvələrə qarşı və yaxud hər toplumu, milləti, kütləni itaətdə saxlamaq üçün həyata keçirdiyi zehni əməliyyatdır. İnsan sosial varlıq kimi formalaşdığı ilk gündən etibarən bu anlayışdan istifadə edir.

Fəlsəfə isə elə bir təkəkkür formasıdır ki, ondan hadisələrin, şeylərin mahiyyətinin açılmasında istifadə olunur. Yəni fəlsəfə onu obyektinə çevrilənin mahiyyətini açmağa çalışır.

Deməli, siyasətin fəlsəfi siyasətin nə mənə verdiyini cəmiyyətdə dövlətin yeri və rolunu eləcə də, formalarını hakimiyyətin cəmiyyətdə nə olduğunu hakimiyyətin mənşəyini həmçinin fərd ilə cəmiyyətin qarşılıqlı münasibətlərini öyrənən fəlsəfənin bir qoludur.

Başqa sözlə, siyasətin fəlsəfi, siyasətin obyekt və subyektinin, hakimiyyətin, dövlətin, təsisatların mahiyyətini açır.

Siyasətin fəlsəfi anlayışını yaxşı başa düşmək üçün yuxarıda sadaladığımız anlayışların qısaca izahını vermək lazımdır.

Əvvəlcə siyasətin fəlsəfinin əsas məfhumlarını izah edək.

1. Fərd hər hansı bir cəmiyyəti təşkil edən və o cəmiyyətin üzvü olan, şüura malik insandır. Ümumiyyətlə, fərd anlayışı fəlsəfədə dərinlən araşdırılan mövzulardan biridir. Hər şey – istər siyasət, istər fəlsəfə, ümumiyyətlə, bütün elmlər, onların özündə etdiyi bütün hadisə və proseslər fərdlərin bir-biri ilə və ya cəmiyyətlə qarşılıqlı münasibətləri daxilində cərəyan edir. Siyasi mənada fərd-

bütün siyasi prosesləri yaradan, onu idarə edən, onun mahiyyətinə varmağa çalışan bir cəmiyyət üzvü fəlsəfi mənada isə onun daxil olduğu cəmiyyətdə mövcud olan şeylərin mahiyyətini araşdıran bir varlıqdır. Yəni fərdsiz nə cəmiyyət, nə səmiyyəti tənzimləyən dövlət, nə hüquq, konstitusiya, bir sözlə heç bir şey ola bilməz.

2. Cəmiyyət bir-biri ilə qarşılıqlı iqtisadi, mədəni, siyasi və b. sahələrdə əlaqədə olan fərdlərin meydana gətirdiyi, müəyyən bir coğrafi ərazi üzərində yaşayan, tarixə və mədəni əsasa dayanan bir insan birliyi. Cəmiyyətin özü mürəkkəb bir varlıqdır. Bu varlığın meydana gəlməsi üçün fərdlərin birgə yaşaması, onların bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olması əsas şərtidir.

3. Dövlət-biz yuxarıda qeyd etdik ki, cəmiyyət çox mürəkkəb bir varlıqdır. İnsan cəmiyyəti formalaşdıqdan sonra insanlar yavaş-yavaş başa düşməyə başladılar ki, bu cəmiyyəti idarə edən bir quruma ehtiyac vardır. Bu qurum isə bu gün dövlət adı ilə tanınan sistem ola bilər.

Dövləti mahiyyəti barədə müasir mülahizələr iki istiqamət kəsb edir. Birinci istiqamət siyasi fikir tarixində mövcud olan klassik ənənələrə, təsəvvürlərə (Aristotelin, Hobbsun və Russonun ideyalarına) əsaslanır.

Belə olan halda dövlət cəmiyyətin, onun siyasi varlığının təşkilinin zəruri forması kimi nəzərdən keçirilir. Əlbəttə, bu cür təsəvvürlərdə dövlət cəmiyyətlə eyniləşdirilir. İkinci istiqamət isə dövlətin təsisatı aşmış tərəfinə xüsusi diqqət yetirilməsi ilə səciyyələnir. Belə mülahizələrə görə dövlət başlıca olaraq normal sistemdir və onun məzmunu isə cəmiyyətdə adamların davranışını müəyyən etməkdən ibarətdir.

Xeyli yüzilliklər ərzində dövlət təsisatlarının inkişafı ilə yanaşı dövlət, onun rolu, funksiyaları və ən yaxşı siyasi quruluş formaları barədə təsəvvürlər dəyişmişdir. Antik dövrün mütəfəkkirləri dövlətin meydana gəlməsinə adamların birgə yaşayış qaydalarının inkişafının və

mürəkkəbləşməsinin təbii prosesi kimi diqqət yetirmişlər. Aristotel belə güman edirdi ki, ilk başlanğıcda adamlar ailədə birləşir, sonra bir neçə ailə kənd şəklində təşkil olunur və bu prosesin başa çatdığı mərhələdə vətəndaşların birgə yaşayış forması kimi dövlət yaranır, vətəndaşlar mövcud siyasi quruluştan istifadə etməklə qanunun hakimiyyətinə tabe olurlar. Aristotel yazırdı: Bir neçə kənddən ibarət olan cəmiyyət başa çatmış, tamamilə müstəqil olan və həyatın tələbləri naminə yaranan dövlətdir. Bu dövlət həm də həyatın rifahının təntənəsi üçün mövcuddur. Buradan belə qənaətə gəlmək olar ki, ilk ünsiyyət kimi hər cür dövlət də təbii yaranmanın məhsuludur. Aristotelin təsəvvürünə görə insan öz təbiəti etibarı ilə siyasi varlıqdır.

O, «Siyasət» adlı əsərində yazırdı: «Təbiət bütün adamlara dövlət ünsiyyətinə can atmağı bəxş edib. Bu ünsiyyəti kim birinci təşkil etsə bəşəriyyətə səadət gətirmiş olar. Hər şeydən başqa insan mövcud canlılardan ən kamilidir, əksinə qanun və hüquqdan kənarda yaşayan insan isə hər şeydən daha pisdür. Ədalət anlayışı dövlət haqqında təsəvvürlərlə bağlıdır. Buna görə ədalətliliyin meyarı olan hüquq siyasi ünsiyyəti tənzimləyən normadır. Siyasətin Aristotel tərəfindən poyezis kimi deyil, praksis kimi verilmiş xarakteristikasından belə çıxır ki, siyasət və etika onun üçün əslində məqsədini özündə daşıyan əməllərin obrazlarıdır. Bu məqsəd – insanların problemləri birgə müzakirə etdikləri zaman meydana çıxan rəşional sosial qarşılıqlı təsirdir. Bu halda cəmiyyət coğrafi və əhali baxımından o qədər də böyük deyildir ki, burada yaşayan insanlar bir-birini tanıyırlar və ictimai problemləri birlikdə müzakirə etmək iqtidarında olsunlar. Onun mürəkkəbliyi o hədləri aşmır ki, onların daxilində hər bir kəs bu və ya digər əməli törətdiyi zaman nə etdiyini bilir. Başqa cür deyilsə, burada əməllər müxtəlif əməllərin birləşdiyi və insanın onların necə uzlaşdığını və haraya aparıb çıxardığını görə

bilmə qabiliyyətini itirdiyi mürəkkəb və anlamsız cəmiyyətdə olduğu kimi yox olurlar. Eyni zamanda aydındır ki, hətta Aristotelin zamanında da polis şəraitində mövcud olan siyasət heç də həmişə xalis praksis ola bilməmişdir. Meydana çıxan problemləri həll etməyə çalışarkən polisin vətəndaşları onların müzakirəsi zamanı o əməlləri bəyənməyə məcbur idilər ki, onların reallaşması prosesində şeylər və insanlar özlərinə münasibətdə zahiri olan məqsədlərə nail olmaq üçün bu və ya digər dərəcədə vasitə olaraq istifadə olunmuşlar. Bunlar, o əməllər idilər ki, poyezis anlayışı altında şərh oluna bilirdi».

Orta əsrlərdə dövlətin mənşəyinə və mahiyyətinə dair təsəvvürlər daha da təkmilləşir və zənginləşir. Avropa burjua inqilabları dövründə dövlət və hüquq məsələlərinə dünyəvi mövqedən münasibət xeyli gücləndi. Mütləqiyyətə və kilsəyə qarşı mübarizədə burjua ideoloqları dövlət və hüquqla bağlı bütün məsələlərin dindən ayrılmasına ciddi səy göstərirdilər. Burjua siyasi-hüquqi şüurunun mərkəzi ideyası kimi insanın «təbii hüququ» məsələsi xüsusi aktuallıq kəsb etdi.

Təbii hüquq nəzəriyyəsinin ilk görkəmli nümayəndəsi Niderland burjua inqilabının ideoloqu Hüqo Qrotsi (1583-1645-ci illər) olmuşdur. O, Fransada mühacirətdə olarkən yazdığı «Müharibə və sülh hüququ haqqında üç kitab» adlı sanballı əsərində dövlət və hüquq haqqında, xüsusilə beynəlxalq hüquq barədə burjua elminin əsasını qoyur. Qrotsi hüququ çoxcəhətli ictimai hadisə kimi nəzərdən keçirir. Onun nəzəriyyəsinə görə dövlətin və xüsusi mülkiyyətin olmadığı vaxt «təbii vəziyyət» mövcud deyildi. Bəşəriyyətin inkişafı gedişində əmlak bölgüsünün əmələ gəlməsi ilə adamlar öz aralarında razılığa gəlib dövləti yaratmışlar. Dövlətin mənşəyinə dair bu ictimai müqavilə nəzəriyyəsi mahiyyət etibarilə dövlət haqqında feodal teoloji təliminə qarşı çevrilmişdir.

Dövlət nəzəriyyəsi dövlətin yaranması, formalaşması və mövcudluğu ilə əlaqədar olan genetik və funksional problemlərin üç qrupunu əhatə edir: 1. ictimai. 2. Sınıf. 3. Dövlətin fəaliyyətinin siyasi-hüquqi və təşkilati-struktur əsası. Bu üç meyardan asılı olaraq dövlət probleminin tədqiqinə tarixən üç mövqedən yanaşılmışdır.

İSLAMI NÖQTEYİ-NƏZƏRDƏN ZƏRDÜŞTİLİK ƏXLAQI.

İsmayılova Gülmira İsmayıl qızı.
AMEA-nın Fəlsəfə, Sosiologiya və Hüquq
institutunun Etika şöbəsinin aspirantı

Zərdüştlük təxminən e.ə. V- IV əsrlərdə Spitman Zərdüşt tərəfindən yaradılmışdır. Bu dinin vətəni dəqiq bilinməsə də istər Şərq, istərsə də Qərb alimlərinin bir çoxunun fikrinə görə Azərbaycan, bəzilərinə görə isə İrandır. Onun dini kitabı Avesta adlanır.

Avesta sözü mənbələrdə “Usta”, “Abesta”, “Asta”, “Sta”, “Afesta”, “Apesta” və “Avesta” şəklində işlənmişdir. Bunlardan ən çox işlənəni Avesta sözüdür. Avestanın **Qatlarını** tərcümə və şərh edən tədqiqatçı alim İsmayıl Şəms öz kitabında bu sözün bir neçə izahını vermişdir. “Alman alimi Geldner professor Andrea istinad edərək deyir. “Pəhləvi dilində olan Avesta, yaxud Avestak əslində bünövrə və mətn mənasını verən Upasta sözündən düzəlmişdir”. Professor Bartold və professor Veysbax bu sözün həm Avestada, həm də Həxamənişilərin mixi yazısında pənah və yardım mənasında işləndiyini qeyd etmişdir(1, 19).”

Tarixi mənbələrdə Zərdüştilikdən bəhs edərkən onu həm Məcusilik, həm də xeyir tanrısı Ahura Məzdanın adı ilə bağlı olaraq Məzdaizm, atəşə sitayiş etdiklərinə görə Atəşpərəstlik adlandırılırlar. İslamın müqəddəs kitabı olan Qurani-kərimdə də bir dəfə Məcusilərin adı çəkilmişdir. “Həqiqətən Allaha iman

gətirənlər (müsəlmanlar), yəhudilər, sabiilər (ulduzperəstlər), xaçperəstlər, atəşperəstlər (məcusilər) və müşriklər arasında qiyamət günü (haqq ilə batili ayırd edərək) hökmünü verəcəkdir. (Şübhəsiz ki, Allah hər şeyə şahiddir! Onların nə etdikləri və nəyə layiq olduqlarını çox gözəl bilir!) (3, 367)”. İslam peyğəmbəri Məhəmməd (S.a.s.) zərdüştilər əhli kitabla (xristian və yəhudilərlə) bir tutmuş və öz səhabələrinə onlarla əhli kitab kimi rəftar etməklərini tapşırılmışdır. Bununla bağlı İmam Malik ibn Ənəsin «Muvatta» adlı əsərində belə bir hədis qeyd olunur: «Cəfər ibn Muhəmməd ibn Əli atasından nəql edir: Ömər ibn Xəttab sözü məcusilərdən salaraq: «Onlar haqqında nə edəcəyimi bilmirəm» dedi. Buna cavab olaraq Əbdur-Rəhman ibn Əvf dedi: «Mən Rəsulullahın (s.a.v) «Onlarla əhli-kitab kimi rəftar edin» dediyini şəxsən eşitmişəm»(2, 68).

Bu hədisə əsaslanan müsəlmanlar da fəthlər dövründə Azərbaycandakı və İrandakı müsəlmanlardan cizyə vergisi almışlar. Bildiyimiz kimi, cizyə vergisi İslamda yalnız əhli-kitabdan alınan vergidir. Yenə də İmam Malik ibn Ənəsin «Muvatta» adlı əsərində müsəlmanların məcusilərdən cizyə vergisi alması ilə bağlı olaraq hədis var. «İbn Şihab dedi: Eşitmişdim ki, Rəsulullah (s.a.s) Bəhreyn məcusilərindən cizyə almışdır. Ömər ibn Xəttab İran məcusilərindən, Osman ibn Əffan da bərbərilərdən cizyə almışdır(2, 68) ».

Tarixə nəzər salsaq görürük ki, fəthlər və ondan sonrakı dövrlərdə Zərdüştilər də daxil olmaqla digər dinlərin nümayəndələri könüllü surətdə İslamı qəbul etməyə başlamışlar. Bunun səbəbi İslam dininin şəfqət, rəhm, mərhəmət dini olması və onun ən yüksək əxlaqi dəyərlərə sahib olmasıdır. Məsələ burasındadır ki, müsəlmanlar da İslamın bu yüksək əxlaqi dəyərlərinə sahib çıxmış və Zərdüştilərlə Əhli-kitaba davrandıqları kimi davranmışlar. Əgər biz Zərdüştiliyin əsas qaynaqlarına nəzər salsaq görürük ki, onun əslində monoteizmə meyilliliyi nəinki milli dinlərdən, hətta İudaizmdən

və Xristianlıqdan daha güclüdür. Hətta bir çox alimlərin fikirlərinə görə Zərdüştilikdə dualizm anlayışı əvvəllər olmayıb. Bu anlayış Zərdüştiliyə sonrakı dövrlərdə verilibdir. Məhz elə bu səbəbə görədir ki, İslam peyğəmbəri onlarla əhli-kitaba rəftar etdikləri kimi rəftar etməklərini buyurmuşdur.

Avestada yer alan əxlaqi düşüncələrin ruhu İslam əxlaqi qədər mükəmməl olmasa da ona çox yaxındır. “Zərdüştilikdə əxlaq” adlı əsər yazan Maganlal A. Buch Zərdüştiliyi mükəmməl bir dini sistem hesab etməsə də onun əxlaqi düşüncələrini çox bəyənilir və onun fikrincə “Zərdüştilik əxlaqi mənəvi həyata real və ciddi yanaşaraq diqqətəlayiq enerji ilə insana təsir edir (4,5)”. O, məhz elə bu fikrini də Zərdüştilik əxlaqını tədqiq etmək səbəbi olaraq göstərir.

Zərdüştilik quldarlıq quruluşunda yaransa da onda ibtidai icma quruluşunun izləri görünür. Bu dində az da olsa totemizmin və animizmin izlərinə rast gəlinir. İbtidai icma quruluşunda olduğu kimi bu dində də dörd ünsürə (od, su, torpaq, hava) müqəddəs yanaşılır. Bu dörd ünsürdən daha çox isə oda sitayiş böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Bu din insanları asketizmə bağlamır əksinə onları sosial işlərdə iştirak etməyə cəlb edir. Evlənməyi, ailə saxlamağı müqəddəs hesab edən bu inanc sistemi subaylığı haram buyurur. Bu dində əsas üstünlük oğlan uşaqlarına verilir. Ailə bağlarının möhkəm olması və sosial problemlərin artmaması üçün qadının ərinə tamamilə tabe olmağı əmr edilir. Zərdüştilikdə bacı-qardaş və ya ata-bala evliliyi iddia edilsə də, bunun həqiqətən də o dində olduğu, yoxsa sonradan əlavə olduğu haqqında alimlər hələ də mübahisə etməkdə davam edirlər. Zina böyük günah hesab edilir. Zina edən qadın və ya kişini ağır cəzalar və cəhənnəm əzabı gözləyir.

İslamda da insan sosial varlıq olaraq dəyərləndirilir və insanlar sosial işlərdə iştirak etməyə cəlb edilir. Ailə qurmaq, evlənmək islamda müqəddəs hesab edilir. Cəmiyyətdə və ailədə vəzifə baxımından kişilərə üstünlük verilsə də, mənəvi

baxımdan kişi və qadın bərabərhüquqludur. Zərdüştilikdən fərqli olaraq İslamda qız-oğlan fərqi qoyulmur. Hər ikisinə də böyük üstünlük verilir. Hətta qız uşağını dünyaya gətirən, tərbiyə edən analar cənnətlə müjdələnilir(5,165).

Zərdüştiliyn əsas etik dünyagörüşü Avestada dəfələrlə ifadə edilən üç prinsipə əsaslanır. “Doğru düşüncə, doğru söz və doğru əməl”. Demək olar ki, Zərdüştilərin həyatının hər bir sahəsində bu prinsipə əməl etmək üçün müxtəlif mərasimlər, ibadətlər və davranışlar həyata keçirilir. Hətta rahiblərin, toy vaxtı gəlinlərin geyimlərində belə bunu görmək mümkündür. Ümumiyyətlə Zərdüştilik əxlaqı bu 3 prinsip üzərində qurulub.

İslamda da xeyirxah, doğru düşüncələrə, sözlərə və əməllərə böyük önəm verilir. Bu həm Qurani-Kərimdə, həm də hədislərdə yer alır. Bununla bağlı saysız hesabsız nümunələr vermək olar. Amma İslamda daha çox niyyət (düşüncə) önəmli hesab edilir. İnsanın hər bir hərəkətindən və danışıqlarından məsuliyyət daşdığı bildirilir.

Zərdüştilikdə maddi və mənəvi təmizliyə böyük önəm verilir. İnsanın niyyətinin, əməllərinin, libasının, düşüncələrinin, sözlərinin təmizliyi çox əhəmiyyət daşıyır. Bu da yenə də yuxarıdakı 3 prinsipə əsaslanır.

“Təmizlik imandandır” deyən İslam peyğəmbəri isə hər cür təmizliyin nəinki əxlaqi xüsusiyyət olduğunu həm də imana, inanca aid olduğunu bildirmişdir.

Avestada və sonrakı dövrlərdə Zərdüştiliyə aid yazılmış dini kiablarda bir çox əxlaqi dəyərlərə əməl etmək insanlara əmr edilir. Məsələn, oğurluq və yalan danışmaq böyük günahlardan biridir. Hər bir dindar insan dürüst şəkildə yalanlardan və zina kimi böyük günahdan uzaq duraraq öz həyatını yaşamalıdır.

İslam dinində yalan günahların anası hesab edilir. Münafiqlərdən, bəhs edən hədislərdə yalan onların vəsfləri sırasında sadalanır. Oğurluğun böyük günah olduğunu qeyd

edən islam dini, həmçinin insanları oğurluq etməmək üçün maddi və mənəvi cəhətdən də təmin edir.

İslam əxlaqının ən gözəl və mükəmməl xüsusiyyəti ondadır ki, işlətdiyin günahdan və onun böyüklüyündən asılı olmayaraq, bütün bəndələrin geri dönməsi üçün tövbə qapısı açıqdır. Bu xüsusiyyət bir çox dinlərdə olsa da İslamdakı qədər mükəmməl deyil.

Nəticə etibarilə onu demək istəyərək ki, hər biri ayrı-ayrılıqda bir tədqiqat mövzusu olan İslam və Zərdüştilik dinlərinin buyurduqları əxlaqi dəyərlər oxşar olsalar da İslam həm dini, həm fəlsəfi dünyagörüşü kimi Zərdüştilikdən daha mükəmməl, ümumbəşəri ideyalar daşımaqla yanaşı, insanlara ən gözəl əxlaqi dəyərləri ərməğan etmişdir.

Ədəbiyyat

- 1.Avesta,.Bakı-Azərbaycan, (Fars dilindən tərcümə edən və çapa hazırlayan İsmayıl Şəms), 103 səhifə.
2. İmam Malik, əl-Muvatta, İstanbul 1994, c. II.
- 3.Qur`ani-Kərim” tərcüməsi, (mütərcimlər-Z.M.Bünyadov, V.M.Məmmədəliyev), Bakı, “Çıraq”, 2010, 640 səhifə.
4. Maganlal A. Buch, Zoroastrian Ethics, The College, Baroda, 1919, 201 səhifə.
- 5.Seçmə hadisələr, Abdil Aktaş, 12. Baskı, Ankara 2000, s.s.274, s.165.

İSLAM HÜQUQUNUN FƏLSƏFİ KONSEPSİYASI, DİNLƏ MÜNƏSİBƏTİ VƏ İNKİŞAFI

Əhmədov Nizaməddin AMEA- aspirantı

Qədim zamanlardan bəri hüquqi-fəlsəfi tədqiqatların aparıldığını, xüsusən də hüququn əqli və həqiqi təməli olan ədalət prinsipinin qaynağı istiqamətində araşdırmaların aparıldığını müşahidə edirik. Hüququn standartları və əqli

əsasları haqqında bir nəticəyə gəlmək və həqiqəti üzə çıxartmaq üçün hüququn necə ortaya çıxdığını və onu formalaşdırən əsas faktoru müəyyən etmək lazımdır. Bu məqsədlə aparılan fəlsəfi tədqiqatlar nəticəsində bir-birindən kəskin şəkildə fərqlənən iki qrup görünür: İdealistlər və materialistlər.

İdealistlər: İdealistlərə görə hüququn təkamülü tədqiq edildiyi zaman bunun daima bir ruhi (psixoloji) təmələ əsaslandığı və əqlin inkişafına paralel olaraq tərəqqi etdiyi, yaxud daha aşağı olan ruhi motivlərdən üstün motivlərə doğru yüksəldiyi anlaşılır. Hər şeydən əvvəl hüquq məsələ, təhlükə və məsuliyyət qarşısındakı qorxu, birgə müdafiə zərurəti, özünü və həmcinsini qoruma kimi birbaşa olaraq motivik təsirlərdən meydana gəlir. Daha sonra tədricən sosial həyatın digər motivləri, nizam və hüriyyətin digər ehtiyacları ortaya çıxır. Bütün insanların bərabərtəbiətli, eyni növdən varlıq fərdləri olması anlayışına əsaslanaraq, insan şəxsiyyətinə qarşı hörmət duyğusu güclənir. Nəticə etibarilə mədəni dünyanın digər prinsipləri kimi, hüquqi prinsiplərini də ümumi insani idrakımızda tapmaq lazımdır. Bu idrak insan fitrətində mövcud olan hüquq və ədalət duyğusundan (vicdan) qaynaqlanır. (1, 84)

Materialistlər: Marks tərəfindən formalaşdırılan materialist nəzəriyyəyə görə əxlaqi, hüquqi, dini və s. kimi bütün sosial hadisələr arasında ən əsası iqtisadi hadisədir. Məhz iqtisadiyyat digər sosial hadisələri formalaşdırır. Elə isə hüquq insan düşüncəsinin inkişafından deyil, həyatın maddi vəziyyətindən və sərəvətin istehsal və istehlak formalarından meydana gəlir. Hüququn təkamülü iqtisadi inkişafın təzahüründən ibarətdir.

Hüquq və ədalət düşüncəsinin qaynaq və əsasları haqqında fikir sahibləri arasında yuxarıdakılardan fərqli sistem və məktəblərə mənsub olanlar da vardır. Bunlardan biri olan septik nəzəriyyəyə görə hüququn heç bir təməli yoxdur. Teoloji nəzəriyyəyə görə hüquq ilahi əmrə əsaslanır, yəni əmr olunan şey Allah əmr etdiyi üçün doğru və ədalətlidir. Digər bir teoloji

nəzəriyyəyə görə isə ədalət əmrdən əvvəldir və ona müvafiq olaraq ədalətli olduğu üçün əmr edilmişdir.

Utilitar nəzəriyyə tərəfdarlarının fikrincə faydalı olan haqlı və hüquqidir, hüquq isə faydaya istinad edir. Müasir hüquqçulara görə (yuxarıda qeyd edilən) bütün bu nəzəriyyələr naqisdir və heç biri həqiqəti özündə əks etdirmir. Hüququn əsasını bilmək üçün insan təbiətinə yönəlmək lazımdır. (1, 98-99)

İndi isə istərdik ki, İslam hüququ haqqında məlumat verək.

Müsəlman hüququ İslamın yayılmasından sonra qısa bir zamanda təşəkkül tapıb inkişaf etmiş, tezliklə elə bir kamil sistemə çevrilmişdir ki, vəhyə əsaslanan ən mükəmməl hüquq sistemi olmuşdur. Bir çox İslam tarixi və mədəniyyətinin tənqidi ilə məşğul olan mütəxəssislər bundan heyretlərini gizlədə bilməyib Allahın bu haqq dininin hüquqi bazası üçün İslamdan kənar mənbələr axtarmağa cəhd etmiş, fiqhın bir sıra müddələrinin başqa hüquq sistemlərindən əxz edilməsi fikrini irəli sürmüşlər. İslam hüququ tarixini obyektiv şəkildə araşdıran müsəlman və qeyri müsəlman alimlərinin yekdil qənaəti isə bundan ibarətdir ki, müsəlman hüququ öz tarixi inkişaf mərhələsində başqa hüquq sistemlərindən, İslamın yayıldığı ərazilərdə yaşayan xalqların adət və ənənələrindən müəyyən qədər bəhrələnsə də o, bütövlükdə orijinal bir sistemdir.

İslam hüququnun əsas mənbələri ilə yaxından maraqlanan hər bir şəxsin diqqətini çəkən ilk şey bu mənbələrin insan həyatını bütünlüklə maddi və mənəvi yöndən əhatə etməsidir.

Məhz bu nöqtəyi-nəzərdən də İslam peyğəmbəri Hz. Muhəmməd (s.ə.s.) ona inananlara yalnız ilahiyyat və axirətlə bağlı məlumatlar vermədi, eyni zamanda onlara həyatın həm fərdi və ictimai, həm də maddi və mənəvi sahələrində əməl etmələri zəruri olan qanunları da hazırladı. Həmçinin özünün idarə etdiyi yeni bir dövlət, komandanlıq etdiyi ordular, məhz

özünün müəyyənləşdirdiyi və apardığı xarici siyasət, diplomatik bacarıq və qabiliyyəti ortaya qoydu. Üstəlik rəhbərlik etdiyi dövlətin vətəndaşları arasında bir anlaşılmazlıq, problem olduğu zaman bunu özü həll edərdi.

Belə olan təqdirdə İslam hüququnun qaynaqlarını öyrənmək istədikdə hər şeydən əvvəl Hz. Peyğəmbər (s.ə.s.)-in davranışlarını incələmək lazımdır. Məkkədə anadan olan Hz. Peyğəmbər (s.ə.s.) tacir və karvan sahibi olan bir ailədə yaşamışdı. Gəncliyində ticarət məqsədi ilə Yəmən, Şərqi Ərəbistan, Oman (5, IV, 204), həmçinin Fələstinin bazarlarına gedərdi. O zamanlar həmşəhərliləri ticarət məqsədi ilə İraq, Misir və Efiyopiya da gedirdilər. Hz. Muhəmməd (s.ə.s.) peyğəmbərlik vəzifəsinə başladıqdan sonra həmşəhərlilərinin sərt münasibəti və təzyiqləri Onu yurdunu tərk etmək və başqa şəhərdə dolanışığını əkinçiliklə təmin etməklə Mədinədə məskunlaşmaq məcburiyyəti qarşısında qoydu. Hz. Muhəmməd (s.ə.s.) orada bərqərar olaraq dövlət qurdu və müsəlmanları təşkilatlandırdı. Əvvəlcə qurduğu şəhər-dövləti sonra yavaş-yavaş dövlətə çevirdi. Vəfat etdiyi vaxt bu dövlət İraq və Fələstinin bəzi bölgələri də daxil olmaqla bütün Ərəbistan yarımadasını əhatə edirdi.

Zamanına görə bura tranzit ərazi olduğu üçün beynəlxalq ölkələrarası karvanlar bütün Ərəbistanı qət edirdilər. Bu da ki, sasanilərə və bizanslılara sərf etmədiyindən Ərəbistanın bəzi hissələrini müstəmləkəyə çevirmək məqsədi ilə işğala məruz qoymuşdular. İbni Kəlbinin nəql etdiyinə görə, xüsusi ilə Şərqi Ərəbistanın yarmarkaları hər il Hind, Çin, Şərq və Qərbdən gələn tacirləri özünə cəlb edirdi. Ərəbistanda təkcə köçərilər deyil, şəhərlilər də var idi. Bunlardan yəmənلیلərin və lihyanilərin tarixi Afina və Roma şəhərlərinin yaranmasından keyli əvvəllərə gedib çıxan, yaşı min illərlə ölçülən mədəniyyətləri olmuşdur.(2, 170)

Ölkənin adət-ənənə mahiyyətində olan bəzi qanunları İslamın meydana çıxmasından sonra dövlət qanununa çevrildi.

Digər tərəfdən Hz. Peyğəmbər (s.ə.s.) tərəfdarları və rəhbərlik etdiyi dövlətin vətəndaşları üçün yalnız köhnə adət-ənənələri dəyişdirməklə kifayətlənməyib, eyni zamanda yeni qanunlar qoymaq imtiyazına da malik oldu.

Allahın elçisi olması, peyğəmbərliyi Ona hədsiz hörmət və ehtiram qazandırdı. Hz. Muhəmmədə (s.ə.s.) inam, hörmət və ehtiram o səviyyədə idi ki, Onun yalnız sözləri yox, davranışları da müsəlmanlar üçün həyatın bütün sahələrində qanuna çevrildi. Ətrafındakı möminlərin hansısa bir ənənəyə uyğun hərəkət etmələrinə və davranışlarına susaraq münasibət bildirməməsi Onun bu davranışı və ya ənənəni rədd etməməsi, ona qarşı çıxması anlamına gəlirdi. Bu üçtərəfli qanunvericilik qaynağı, yəni Hz. Peyğəmbərin (s.ə.s.) sözləri, davranışı və möminlərin hərəkətlərini, vərdişlərini susaraq təsdiqləməsi hədislərdə qorunaraq bizə qədər gəlib çatmışdır.

ƏDƏBİYYAT SIYAHISI

1. Karaman Hayrettin. Anahtarlarıyla İslam hukuku, İstanbul, Nesil yayınları, 1974, 460 s.
2. Həmidullah Məhəmməd. İslama giriş. Bakı, Qismət, 2006, 336s.
3. Qurani Kərim. Ərəb dilindən tərcümə edənlər Z.M.Bünyadov; V.M.Məmmədəliyev. Bakı, Qismət, 2004, 607s.

HAKİMİYYƏT MÜNASİBƏTLƏRİNİN QLOBAL SƏVİYYƏSİ: BƏZİ QEYDLƏR

Dos.Fazil Vahidov
BDU-nun Sosiologiya kafedrası

1. Ən müxtəlif amillərin (demoqrafik, ekoloji, texniki-texnoloji, iqtisadi və s.) təsirinə məruz qalan müasir dünya prosesləri geosiyasətdə, dövlətlərin qarşılıqlı münasibətlərində yeni məqamların, yeni xüsusiyyətlərin meydana gəlməsinə səbəb olur. Ötən əsrdə bir nəslin həyatı müddətində dünyanın siyasi xəritəsinin iki dəfə nəzərə çarpacaq dərəcədə yeniləşməsi artıq müəyyən ümumiləşdirmələr aparmağa, əsaslı nəticələr çıxarmağa imkan verir. Araşdırmalar göstərir ki, beynəlxalq siyasi münasibətlərin və qaydaların məzmunu və strukturu keyfiyyətcə dəyişir, lokal sivilizasiyaların qarşılıqlı təsiri və qarşılıqlı xüsusi aktualıq kəsb edir, milli dövlətlərin funksiyalarının real proseslərə adekvatlığı daha ciddi suallara cavab axtarmağı tələb edir. Başqa sözlə, baş verən əsaslı dəyişikliklər həm siyasətdə, həm də elmdə yeni yanaşmalara ehtiyac olduğunu təsdiqləyir.

2. XX əsrdə müsdəqil dövlətlərin sayı xeyli artmışdır. Beynəlxalq meydanda milli dövlətlər beynəlxalq hüququn başlıca subyektləri kimi fəaliyyət göstərirlər. Belə deməyə tam əsas var ki, dünya imperiyaları dövrü artıq keçmişdə qalmışdır, hərçənd ABŞ birtərəfli dünya qərarlaşdırmaq istiqamətində öz hegemonluğunu təmin etmək üçün səylərini getdikcə artırır. Lakin onun arzusunun tam keçəcləşəcəyi şübhə doğurur. Hətta məşhur politoloq Zbiqnev Bjezinski də etiraf edir ki, «hakimiyyətin bir dövlətin əlində cəmlənməsi son nəticədə dünya siyasətinə getdikcə daha artıq dərəcədə xas olmayan cəhət olacaqdır. Deməli, Amerika qlobal miqyasda nəinki birinci və yeganə fəvqəldövlət, həm də çox güman ki, axırıncı fəvqəldövlət

olacaqdır» (Бжезинский З. Великая шахматная доска. М.: Международные отношения, 1998, с. 248). Laikn Z.Bjezinski bunu çox uzaq gələcəyə aid edir və ABŞ-ı yeni dünya qaydası yaratmaqda şəksiz lider və konstruktor olmağa dəvət edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu səylər qlobal siyasi məkanda real surətdə baş verən dəyişiklikləri və yeni meyilləri əks etdirmir. Qərb sivilizasiyasının bir neçə əsr ərzində liderliyi, hökmranlığı heç bir əsaslı geosiyasi problemi həll edə bilməmiş, zəngin və yoxsul dövlətlər arasındakı təzadları daha da dərinləşdirmiş, bəşəriyyəti iki dəfə dünya müharibəsinə cəlb etmişdir. Sivilizasiyaların ən böyük nəzəriyyəçiləri – Arnold Toynbi, Pitirim Sorokin çoxdan etiraf etmişlər ki, Qərb sivilizasiyasının liderlik dövrü başa çatır, yaradıcı liderlik mərkəzi getdikcə daha artıq dərəcədə Şərqi köçür. Deməli, «Qərbin yaradıcı liderliyi – son beş əsr ərzində Avropa –Amerika xalqlarının inhisarında olan liderlik sona çatır... Gələcəkdə, tarixin böyük «tamaşalarında» sadəcə bir Avropa-Amerika ulduzu yox, Hindistanın, Çinin, Rusiyanın, ərəb ölkələrinin və digər mədəniyyətlərin və xalqların bir neçə ulduzu olacaqdır. Bu epoxal meyl artıq fəaliyyət göstərir və gündən-günə güclənir» (Сорокин П.А. Главные тенденции нашего времени. М.: Наука, 1997, с.91-92, 94).

3. Hazırda milli dövlət təşəkkül tapmış piramidanın mərkəzi həlqəsi olaraq qalır. O, dövlət suverenliyinin başlıca daşıyıcısıdır, xalqın etimad göstərdiyi ümumi funksiyaları (ölkənin qorunması, beynəlxalq münasibətlərdə onun mənafelərini təmsil etməsi, hüquq normaları sisteminin qərarlaşması, hüquq qaydalarının təmin olunması, iqtisadi və sosial münasibətlərin qanunvericilik qaydasında tənzimlənməsi, sosiomədəni sahənin inkişafı, əlillərə və yaşlılara yardım göstərilməsi, milli strategiyanın işlənilməsi və reallaşdırılması və s.) həyata keçirir. Həmin funksiyaların həyata keçirilməsinin miqyasları, xarakteri,

dünya geosiyasi məkanında yeri və rolu məlum ölkənin ərazisindən, əhalisinin sayından, iqtisadi qüdrətindən, mədəni zənginliyindən asılı olaraq, eyni deyildir.

4. Geosiyasetin başlıca subyekti olan milli dövlət dəyişən şəraitə uyğun olaraq, öz funksiyalarının bir qismini yuxarı – sivilizasion və qlobal dövlətlərarası birliklərə, bir qismini aşağı – regional inzibati vahidlərə və bələdiyyə qurumlarına verir. Nəticədə hakimiyyət münasibətlərinin spesifik çoxmərtəbəli piramidası formalaşır; burada hakimiyyət səlahiyyətləri və hüquqi normalar müxtəlif səviyyələrə görə bölüşdürülür. Güman etmək olar ki, bu, XXI əsrdə postindustrial cəmiyyətdə üstünlük təşkil edəcək, demokratiya da bu «çoxmərtəbəliliyə» uyğun olaraq həyata keçiriləcəkdir.

Hazırda hakimiyyət münasibətləri piramidasının yuxarı, qlobal mərtəbəsinin formalaşmasının əlamətləri müşahidə olunur. Bu, perspektivdə daha real məna kəsb edəcək prosesin ancaq başlanğıcıdır. Burada hələlik dövlətlərarası insitutların vahid sistemi (Avropa İttifaqında təşəkkül tapmış sistemə bənzər) yoxdur. Onun funksiyalarını müəyyən dərəcədə Birləşmiş Millətlər Təşkilatı öz orqanları vasitəsilə yerinə yetirir: qanunverici orqanı – Baş Məclis; icra orqanları - Təhlükəsizlik Şurası, BMT-nin baş katibi; sahə və funksional orqanları – İqtisadi və sosial Şura, BMT-nin Təhsil, elm və mədəniyyət məsələləri üzrə təşkilatı (YUNECKO), Ümumdünya ərzaq təşkilatı, Ümumdünya səhiyyə təşkilatı, Ümumdünya ticarət təşkilatı və s.; məhkəmə hakimiyyəti - Beynəlxalq məhkəmə; hüquqi sistemi – BMT Baş Məclisinin, Təhlükəsizlik Şurasının qətnamələri, beynəlxalq müqavilələr, ümumən qəbul edilmiş beynəlxalq kütləvi və xüsusi hüquq normaları. Zənnimizcə, BMT-nin fəaliyyətinin struktur-funksional aspektlərinin yeniləşməsinə ehtiyac var: deməli, mövcud reallıqları daha adekvat əks etdirən islahatların aparılması ideyası dəstəklənməlidir.

Bu meyl əsas qanunverici və icra funksiyalarının mərkəzləşməsi ilə ümumdünya dövlətinin yaranmasına gətirib çıxaracaqmı? Mütəxəssislərin fikrincə, belə perspektiv ən azı XXI əsr üçün real deyildir. Çünki milli dövlətlərin formalaşması yenidən başa çatır; XX əsrin sonunda onların siyahısı təxminən iyirmi ölkə ilə tamamlanmışdır. Bundan əlavə, dünya dbvlətlərinin əksəriyyətinin yaşı yarım əsrdən azdır, yəni onlar öz həyat tsiklinin ilk fazalarındadır, çətinliklə qazandıqları suverenliyi fəvqəldövlət orqanlarına vermək niyyətində deyillər. Uzunmüddətli tarixi proses gedəndə formalaşan sivilizasion dövlətlərarası təşəkküllər də yenidən əldə etdikləri hüquqi səlahiyyətlərdən imtina etmək istəmirlər. Ümumplanetar funksiyaların həyata keçirilməsini öz üzərinə götürməyə qadir olan qüvvələr yoxdur. Yeganə müasir fəvqəldövlət – ABŞ tərəfindən, Qərbi sivilizasiyasının hərbi-siyasi instrumenti NATO tərəfindən belə bəyanatlar eşidilsə də, onların praktik surətdə həmin bəyanatları həyata keçirilmək şansları yoxdur, çünki digər dövlətlərin və sivilizasiyaların güclü müqaviməti ilə rastlaşır.

5. Mütəxəssislərin fikrincə, hakimiyyət münasibətlərinin qlobal səviyyəsinin funksiyaları və səlahiyyətləri qloballaşma prosesləri gücləndicə artacaqdır. Buna bir sıra sahələrdə qlobal siyasətin işlənilməsi və reallaşdırılması zərurətinin dərk olunması da kömək edəcəkdir. Həmin sahələr bunlardır: demografiya, ekologiya, narkotiklərlə və terrorizmlə mübarizə, sivilizasiyalararası toqquşmalar təhlükəsinin qarşısının alınması, ekoloji və texnologiya fəlakətlərinin mümkün dərəcədə azaldılması, zəngin və yoxsul xalqlar arasındakı hədsiz fərqliliyin aradan qaldırılması və s. Lakin bütün hallarda iş totalitar mərkəzləşdirilmiş dövlət hakimiyyəti yaradılmasına gətirib çıxarmayacaqdır: gələcəkdə də hakimiyyət münasibətlərinin çoxmərtəbəli piramidası fəaliyyət göstərəcəkdir, lakin həmin mərtəbələr arasında

funksiyaların və səlahiyyətlərin optimal bölgüsü həyata keçiriləcəkdir. Yalnız obyektiv ilkin şərtlər yetişdikcə, yeniləşmənin zəruriliyi subyektiv cəhətdən etiraf olunduqca mərtəbələr arasında funksiyaların qismən yenidən bölgüsü həyata keçiriləcəkdir. Bu, hüquq normaları sisteminin strukturunun dəyişməsi meyllərində də öz əksini tapacaqdır. Qlobal səviyyədə dövlətçiliyin yuridik əsası kimi beynəlxalq kütləvi və xüsusi hüququn əhəmiyyəti artacaqdır. Dövlətlərarası və sivilizasiyalararası mübahisələri tənzimləyən məhkəmə hakimiyyəti orqanlarının möhkəmlənməsinə ehtiyac olacaqdır, Beynəlxalq hüquq normalarının yerinə yetirilməsinə məcbur edən və onların kobud şəkildə pozulması üçün cəza verən hüquq qaydaları orqanları da daha fəal işləmək imkanları əldə edəcəklər. Lakin bu funksiyalar bir ölkənin və ya sivilisasiyanın orqanlarına (o, nə qədər qüdrətli və dünya nizamına maraqlı olsa da) verilə bilməz.

Nəticə etibarilə belə demək olar: sağlam məntiq bunu tələb edir ki, gələcək dünya nizamı mümkün qədər optimal olsun, xalqlar və millətlər qarşısında duran ümumi problemlər uğurlu həllini tapsın, bəşəriyyətin salamat qalması və inkişafı istiqamətində milli dövlətlərin, sivilizasiyaların tərəfdaşlığı, dialoqu intensivləşsin və nəticədə dünya zənginliyini ehtiva edən inteqrasiya prosesləri güclənsin.

SIYASƏTİN OPTİMALLIĞINI ŞƏRTLƏNDİRƏN BAŞLICA AMİLLƏR

Xəyalə İbrahimova
BDU-nun Fəlsəfə kafedrası

Müasir dövrdə aşkar surətdə baş verən siyasiləşmə meylinin təzahürlərindən biri, siyasətə münasibətindən asılı olmayaraq, hər bir insanın onun təsirini öz üzərində hiss etməsidir. Məlumdur ki, siyasət cəmiyyət həyatının təşkili və tənzimlənməsinin çox mühüm mexanizmi rolunu yerinə yetirir; onun tarixi təkamülünün izlənməsi siyasətin fundamental əsaslarının bütövlükdə dəyişməz olaraq qalmasını göstərir.

Siyasi sferada siyasətin səmərəliliyi və optimallığı göstəriciləri dövlətin fəaliyyətinin başlıca meyarlarından birinə çevrilmişdir. Optimallıq anlayışının ensiklopedik izahı “səmərəli, səmərə verən, istənilən nəticələrə gətirən, təsirli” mənasını verir. Analitik yanaşma nöqteyi -nəzərindən, əlbəttə, bu tərifdə dövlət siyasətinin optimallığını müəyyən edən meyarlar məcmusu yoxdur: o, daha çox ümumi, necə deyərlər işçi meyarlı tərif kimi dəyərləndirilə bilər. Optimallığın elmi anlayış kimi mənalandırılması, ona abstrakt yanaşmaqla məhdudlaşmamalı, real, konkret münasibətlərlə əlaqədə götürməlidir (xüsusilə də siyasətin optimallığından söhbət getdikdə). Konkret situasiyada, yaxud müəyyən istiqamətdə isə həyata keçirilən siyasətin optimallığının meyarlarının müəyyən edilməsi və hər hansı real siyasətin bu mövqedən əsaslandırılması və qiymətləndirilməsi daha çox zəruridir.

Son onilliklərdə siyasətin optimallığı probleminə diqqətin artması praktiki və nəzəri tələbatdan irəli gəlir. İndi optimallıq ənənəvi insan istəkləri konsepsiyalarının yenidən dərk olunması ilə bağlı mənalandırılır. Ondan müxtəlif sosial və siyasi sistemlərdə seçimin reallaşması imkanlarının araşdırılmasında, ümumilikdə siyasətin fəlsəfi təhlilində

istifadə olunur. Optimallıq dedikdə, əvvəla, elə vəziyyət nəzərdə tutulur ki, onun yaxşılaşdırılmasına xüsusi ehtiyac olmur; ikincisi, optimallığın hədlərinin əsas sosial, iqtisadi və siyasi qaydaları, onların seçimi və məhdudlaşdırılması nəzərdə tutulur.

Siyasətin optimallığı son dərəcə mürəkkəb və dinamik proses olmaqla kompleks halda təsir göstərən bir çox amillərlə şərtlənir. Daha dəqiq desək, siyasətin optimallığı onun cəmiyyətdə formalaşması və həyata keçirilməsinin obyektiv şərtləri ilə, qərarlaşmış ictimai durumla, əhalinin əhval-ruhiyyəsi və maraqları ilə, mövcud hakimiyyət, dövlət və onun aparatı arasındakı münasibətlərin xarakteri və məzmunu ilə müəyyən olunur. O, həmçinin qeyri-ictimai amillərdən - təbii-ekoloji amillərdən (yəni təbii sərvətlərin nə səviyyədə olmasından, təbii və ətraf mühitin vəziyyətindən) xeyli dərəcədə asılı olur.

Siyasətin optimallığını şərtləndirən zəruri amilləri aşağıdakı kimi sıralaya bilərik:

Demokratik rejim; ölkənin ictimai həyatında demokratiya nə dərəcədə dərin və ardıcılıqla yerinə yetirilirsə, burada yeridilən daxili və xarici siyasətin optimallıq səviyyəsi də bir o qədər yüksək olur.

Milli mentalitetin səviyyəsi; ölkədə normal siyasi münasibətlərin qərarlaşması, hakimiyyət probleminin konstitusion, legitim və milli mənafeyə söykənən demokratik yollarla həlli, milli mənafeyə xidmət edən siyasi və sosial – iqtisadi proqramların işlənilməsi və gerçəkləşdirilməsi üçün xalqın bütöv mentalitetinin formalaşdırılması son dərəcədə önəmlidir. Əks halda, yəni milli mentalitetdə parçalanma və fərqlərin mövcudluğu dövlət siyasətinin optimallığı üçün ciddi maneə törədir, siyasi sabitliyin davamlı və möhkəm olmasına mənfi təsir göstərir. Haçalanmış mentalitet şəraitində tez-tez hakimiyyət böhranları yaranır, islahatların aparılması,

inkişaf proqramların həyata keçirilməsi, qanunların qəbul edilməsi və icrası xeyli çətinləşir.

Xalqın siyasi mədəniyyətinin səviyyəsi də mühüm amillərdən biridir. Siyasi mədəniyyətin yüksək səviyyədə olması milli mentalitetin vəhdətinə müsbət təsir edir, parçalanmalara mane olur, ölkədə ictimai münasibətlərin süni yolla kəskinləşməsinə imkan vermir, siyasi həyatın liberallaşması üçün şərait yaradır. Belə səviyyənin olması radikallaşmanın qarşısını almaq və onu get-gedə zəiflətməklə, siyasi kapital toplamaq baxımından da çox yararlıdır.

Ciyacətin optimallaşdırılması baxımından dövlətin mahiyyəti və fəaliyyət istiqamətlərinin konkret məzmunu ciddi əhəmiyyət kəsb edir. Müasir dövrdə cəmiyyətin mövcudluğunu təmin edən reallıqlar dövlət siyasətinin optimallığından birbaşa asılıdır və onunla ayrılmaz surətdə bağlıdır. Dövlət siyasətinin optimallığı amilləri problemi çoxplanlı və çoxtərəfli xarakter daşdığından, onu şərtləndirən amilləri sistemləşdirməyə cəhd edərək, bu siyasəti müəyyənləşdirən aşağıdakı dörd qrup amilləri göstərmək olar: dövlətin baza dəyərləri, strateji məqsədləri, ictimai sistemin inkışaf modelləri, ümumi siyasi xətti; dövlət hakimiyyəti və idarəçiliyi sisteminin təşkili və onun vahid bir orqanizm kimi işləməsi; vahid siyasi və hüquqi məkan; dövlət aparatının vəziyyəti, onun prioritet formaları, idarəetmə fəaliyyətinin metodları və üslubu, peşəkarlıq, əhalinin hakimiyyətə etimadı və dövlətin idarə olunmasında iştirakı səviyyəsi; cəmiyyətin iqtisadi, siyasi, sosial sabitliyi və ya qeyri-sabitliyi.

Dövlət aparatının vəziyyəti, onun fəaliyyət keyfiyyəti, əhalinin hakimiyyətdəkilərlə etimad səviyyəsi də önəmli amillərdəndir. Siyasətin optimallığı bilavasitə yüksək peşəkarlığa, strateji innovasiyalı təfəkkürə malik olan, demokratik idarəetmə fəaliyyəti üslubunu prioritet kimi qəbul edən və dövlətin maraqlarını rəhbər tutan müasir bürokratiyanın (idarəçilər təbəqəsinin) olması ilə bağlıdır. So-

ənöyð-ənöyð yç í ðaa ãnãunãeí ì ãéãnú çýãéýyýé äý í í ó í ãããããé
í í ðãí ñãéú àãúú äöçýçéãã. Áã çýüýð äý öñññé í ýçýðý ãé äã
ããçú äü èé, öýèð ãnãunãé ö-óí ýñãñ ðããéããð çýüð í í ó í ðããããø à
í ð ñãñé é ùýéàð éã-ããé ýñããé, éý í è öýèð ãnãunãé í äãòò äãø
ããðð èé, ãnãunãé í ðóí áí áóöóí ýí öýý äý ðãèì ýöýð ñãðé äãüü. Áó
øýðãèò ããããããéããã à ì öããçé ýçé, ðããçé, í ð í í ðãñ í äé äý ñããèò
é èèøãð ãnãã àì ýçé è ýñãñããí äüüü.

Öýèð ãnãunãé ùãããü äã äãí ùããéýí, áèð äãéãã í èããã, í í ó í
ãñ éýð ùãããü äã ì ýéóí àðããð ýé èãçú äüü.

Öýèð ãnãunãéü ãéé ãé è, ñããý öýèð ãnãunãé äý ãnãunãé
í ð ñãñé é ýããýçéè ããéããã öýèð ü í ðãá ýçãý í ðóí áí áóöóí ýýçé-
éýðé ñí ì ì ýãñýãé é øýñé ãnãunãéãã é þí ýããé ýñããð.

Öýèð ãnãunãéü ýáí èø ãé è ãnãunãé í ð ñãñé é äãè à äãððé-
ì ãñü ü í ýçýðý ðöðð èé, ýçãý í ðóí áí ýýçéýðé áèð ùññýñé ýçããý ã-
nãunãé àì ééýðé é äéü ì ãñü à, äéýð ùññýñé éñý øýñé ãnãunãéãã
ãnãã àì ýçéýí äéããð.

Öýèð ãnãunãéü ðãèòè ãñ éýðé í èãí ñããý äý ýáí èø öýèð ã-
nãunãéãã éãí àøü í í ó í öýí ýççöééò ãñ é é ì þãçãééüó ýñãñãí äüüü-
ì äéüü. Áð äãéãã í èããã, ðãèòè é èèøãð ñããé äýçãéýçãý äãéé, äé-
í àì éé äýçãéýçãý þéðýí éããé é äýí ùýí èøý ñããý ð ð äããí ñí ðã
ýáí èø ð ð áí ü ì þãçãééüó ýñãñãí äüüü. Èãé é ãããããé ùýéàð à
ãéý í ð ñãñéýð éããí ü èé, ðãóí éé è öýðããé ñããý ð ð áí ü é èãð äãéã,
ýáí èø ãñ è ýñãñãí äüüü äã, ðãñöð öýí é äüããòü ü äãí í í ó í öýí ýç-
çöééò ãñ è äãø äãðð. Áãì ýé, öýèð ãnãunãéü öýí ýççöééò ãñ è äã-
ãéãý, ãnãunãé í ð ñãñé é öýãçé àçãé ãñü éý öýèð ããí ì ãñü í ý-
çýðý ðöððð. Áó í ð ñãñ ýñãñýí éé è àì éé í ýçéýñé äý äãø äãðð, éã
çýí ééýð öçãéýðé é ýýçéýðé é àçãé ãñü éý öýèð ãnãunãéü
í ýçéýñé í èãí ýí öýý äý ðãèì ýöýðé ðãñããø ü, éã äã èé, ðãñöð öýí è-
í äãí ü ì ýüããéüó í ýçéýñé äý ì þãçãã ãnãunãé í ð ñãñé é ì èã-
éãñü äãããñ. Üãçüü öýèð äý Äçýðãéçãí ü ãããããéããü ö-óí öý-
í ýççöééò öýèð ãnãunãéü è è ðããéããéãã. Áãéý èé, ùãçüü öýðããýý
ãããããéããü äí äãçüü ñãýýçéý äý äóçãééãý ãnãunãéü ì ããéãñüñýð
öýéçãý àøüü äöçöñý, èãé é í í ó í áèð ñããã ñãýýçéý äý ãnãunãé í ð ñãñé
éãéçéýçý éãí è ð ð äãã ýáí èø ì èãéããããü. Öýèð ãnãunãéü áó ãñ è

áóöóí ãããããé ñãñãí éýð ö-óí ðãñãü ß ýýð é çãããè ñãñãí äý í,
ãããããéãããã í èãóãçã äüüü í ýçéýçýð çðýäýðýé, áóöóí ðãéã
öýñýððãüü éí ì èãéñé è ýüãý äããñý, èãé é äãçãð ñãñãí é äý áèð
ãðóí ãnãunãé-üãð ðãí äãð-éí ðããí ãñüü, äéýýçýðé áèð í äýäýð
äãéãí üããð. Áóí óí èã éãí àøü áó ñãñãí äý öñññé ì öééçéýçé ãããé
äý ñýí ýðýé öýãééýçé éý äãüü, ãããããéãããã äñãã áèð ì öããýçãýí
ñí ðã ì öããçé ýð éããí ü. Öí óí ééýçýý, áèð äãéãã í èããã, ðãèòè
é èèøãð í ð ñãñé ö-óí ýáí èø öýèð ãnãunãé äãè à ãããããé é èèøãüü
ýñãñãí äüüü, í í ó öýí éýí ééýçýý, ùýí äý éãéçéýçý çýí ýé éýð-
ãéýðýé í í ó í ì èãéãñü üããñüü.

Ədəbiyyat

- 1. İqtisadi nəzəriyyə. Dərslük prof.T.S.Vəliyev
i.e.d.Ş.Ş.Qafarovun elmi redaktəsi ilə Bakı-2002
- 2.N.Qreqori Menkyu.Ekonomiksin əsasları 3-cü nəşr Bakı-
2007

**İQTİSADİYYAT VƏ PSIXOLOGİYA ƏLAQƏSİ
HAQQINDA**

İslamova Nurano
BDU-nun II kurs magistrantı

İqtisad və psixologiya elmlərinə baxdığımız zaman hər ikisinin də tədqiqat dairəsinin təməlinə insanın olduğunu görürük. İqtisad elmi insanın iqtisadi seçimləriylə maraqlanarkən, psixologiya elmi insan davranışları və bu davranışların səbəbləriylə maraqlanır.

Fərdlərin iqtisadiyyatdakı aktyorlar olduqlarını düşünsək, fərdlərin davranışları, gözləmələri, seçimlərinin iqtisad elmi baxımından həyatı əhəmiyyətə malik olduğunu söyləyə bilərik. Məsələn bir fərdin niyə X şirkətinin səhminə deyil, Y şirkətinin səhminə sərmayə qoyduğu, niyə A malındansa C malını seçdiyi, gələn il qiymət artımlarıyla bağlı gözləməsi kimi bir çox sual iqtisad elminin cavab axtardığı suallardır. Bu nöqtədə fərdlərin seçimləri və gözləmələrinin

arxasında yatan səbəbləri açıqlamağa çalışan bir elm sahəsi olaraq psixologiya əhəmiyyət daşıyır.

Klassik və ilkin neoklasik iqtisad da psixologiya ilə yaxından maraqlanmışlar. İqtisad sahəsindəki klassik nəzəriyyəçilərdən Adam Smit (1723-1790), David Yum (1711-1776), Jeremy Bentam (1748-1832) fərdlərin iqtisadi sahədəki davranışlarının əsasını psixologiya elmindən faydalanaraq açıqlamağa çalışmışdılar.

Jeremy Bentam *rasyonalist* faydalılığın yaradıcısı olaraq tanınır. İnsanı hüquq və təbii haqlarının xaricində psixoloji olaraq "həzz axtaran və əzabdan qaçan bir varlıq" (homoeconomicus) olaraq qələmə verir. Akyıldızın fikrincə, insan fəaliyyətinin məqsədi onun rifahıdır. Rifah=müəyyən vaxt ərzindəki əzabların cəmi çıxıldıqdan sonra qalan həzzin cəminə.

20-ci əsrdə iqtisadiyyatda hakim olmağa başlayan neoklasik iqtisad nəzəriyyəsiylə birlikdə psixologiyanın iqtisadi analizlərdəki əhəmiyyətinin gedərək azaldığı müşahidə olunurdu. Xüsusilə də 1930-cu illərin ortalarından 1950-ci illərin ortalarına qədər. II Dünya Müharibəsindən sonra neoklasik iqtisad psixologiyadan uzaqlaşmışdı. İqtisadiyyatda neo-klassik nəzəriyyənin hakimiyyətinin artmasıyla psixologiya və iqtisad elmlərinin qarlılıqlı təsirini, kəşimə nöqtələrini araşdıran işlərin əhəmiyyəti əvvəllərdə azalmış kimi görünə də, bu sahə sonralar xüsusilə "davranış iqtisadiyyatı" axınının da inkişafıyla yenidən gündəmə gəlmişdir.

Köhnə davranış iqtisadiyyatında iştirak edən məktəblər 4 qrupa ayrılır. Bunlar ABŞ-dan Karneqi Universiteti ilə Miçigan Universiteti və İngiltərədən Oxford Univeriteti ilə Stirlinq Universitetidir. Bu məktəblərin ən görkəmli nümayəndələri olaraq Herbert Aleksandr Simon (1916-2001), Corc Katona (1901-1981), D. M. Lamberton və Peter Earl sayıla bilər.

Birinci qrupdakılar daha çox firma əsasında, yəni firma davranışlarını araşdırarkən, ikinci qrupdakılar daha çox istehlakçı davranışları və makroiqtisadi problemlər baxımından psixologiyadan istifadə edərək araşdırma etmişlər. Üçüncü qrupdakı tədqiqatçılar naməlumluq (qeyri-müəyyənlik), koordinasiya kimi ünsürlərin əhəmiyyətli olduğunu ortaya qoyarkən ən son qrupdakılar, *eklektizm* (daha yaxşı variantın seçilməsi) və inteqrasiyaya daha çox diqqət yetirmişlər.

Yeni davranış iqtisadiyyatının mənşəyi 1970-ci illərə qədər gedir və öncülləri Amos Tversky (1937-1996) və Daniel Kahnemandır (1934). Bununla yanaşı Harvard məktəbindən David Laibson, Carnegie Mellon məktəbindən Corc Louenstein, Kaliforniya Texniki məktəbindən Colin Camerer və Berkeleydən Metheu Robin günümüzün davranış iqtisadının qurucularındandır.

Mullainathan və Thaler davranış iqtisadiyyatının *ənənəvi iqtisaddan* üç cəhətdən fərqli olduğunu göstərmişlər. Bunlardan birincisi, insanların tam rasionallıq yerinə məhdud rasionallığa sahib olmasıdır. İkincisi, fərdlərin iradələrinin məhdud olması, yəni hər kəsin uzun müddət öz xeyri üçün uyğun seçim edəcək iradələrinin olmamasıdır. Üçüncüsü, isə tam homoeconomicus yerinə məhdud özünə *mərkəzlilikdir*. İnsanlar başqalarına kömək etmək üçün öz xeyirlərini 2-ci plana keçirə bilərlər.

Psixologiya iqtisad əlaqəsinə dair işlərdən bir qismi də iqtisadiyyatın istehsal sahəsinə yönəlmişdir. İqtisadiyyatın istehsal qisimində xüsusilə, işləyənlərin motivasiyalarının artırılması vasitəsilə artım hədəflənməkdədir. Motivasiya mövzusunda bir çox nəzəriyyə inkişaf etdirilmişdir. Motivasiyanın mövzumuz baxımından əhəmiyyətli olan nöqtəsi, motivasiyanın bəzi psixoloji faktorları da ehtiva etməsidir.

Karyeranın başlanğıcı və müvəffiqiyətli gedişi əhəmiyyətli dərəcədə motivasiyadan asılıdır. Elmi ədəbiyyatda motiva-

siya – hər hansı bir hərəkətə və ya əməyə həvəs oymatmaq prosesi kimi başa düşülür. İnsan yaşa dolduqca bu dəyişə bilir. Motivasiyaya müxtəlif situasiya və amillər də təsir edir. İnsanın ən yüksək iş motivi o zaman yaranır ki, o öz iradəsinin köməyi ilə şəxsi qavrayış modelini hazırlamağa qadir olur. Bununla da həyatını kökündən dəyişdirməyə qadir olan ehtiyat resursu yarada bilir.

İnsan davranışlarının səbəblərinin müxtəlif nəzəriyyəçilər tərəfindən fərqli şkillərdə açıqlanır. 1943-sü ildə psixoloq A.Maslou belə bir ehtimal irəli sürürdü ki, insanın davranışı tələbatın geniş spektri ilə müəyyən edilir. Maslou fərdin davranışlarının təməlinə ehtiyaclarını qoymuş və bu ehtiyacları ierarxik olaraq sıralamışdır.

Son illərdə motivasiya nəzəriyyəsini D.Nadler və E.Loyler öz tədqiqatları ilə daha da zənginləşdirmişlər. Onların irəli sürdükləri *gözləmə nəzəriyyəsinə* görə, hər hansı bir tapşırığın yerinə yetirilməsinə sərf edilən əməyin miqdarı gözlənilən mükafatın məbləğindən asılıdır. Bu nəzəriyyənin əsas prinsipi odur ki, o əməyin motivindəki fərqlə insanın fərdi xüsusiyyətləri nöqtəyi nəzərindən baxır. Hər bir işçi tapşırığın çətinliklərini, mükafatın dəyərini və onların qarşılıqlı asılılığını özünəməxsus şəkildə başa düşür.

Nadler və loyler özlərinin *gözləmə modelinə* əsasən hesab edirlər ki, menecerlər firmalarda öz işçilərinin əmək məhsuldarlığını aşağıdakılar əsasında yüksəldə bilirlər: 1. Hər bir işçini təmin edən mükafat məbləğini müəyyən etməklə; 2. Onun məhsuldarlığının arzuolunan səviyyəsini müəyyən etməklə; 3. Bu səviyyəni yerinə yetirilməsi mümkün olan dərəcədə etməklə; 4. Mükafatla əmək məhsuldarlığı arasında qarşılıqlı əlaqə yaratmaqla; 5. Bu mükafatın məqbul məbləğini müəyyən etməklə.

AZƏRBAYCAN QAZININ BEYNƏLXALQ ƏHƏMİYYƏTİ ARTA BİLƏR.

R.Filiyev

BDU-nun İqtisadi nəzəriyyə kafedrasının dosenti

Nabucco qaz kəməri Avropa ib Asiyanı birləşdirən qüdrətli qaz körpüsü adlandırmaq olar. Azərbaycan neft və qaz ölkəsi kimi artıq dünya ölkələri arasında özünəməxsus yer tutmuşdur. Respublikamız həm yaxın, həm də uzaq ölkələrin enerji təminatı üçün bir mənbə rolunu oynamağa başlamışdır. Hal-hazırda dünyanın 25-dən çox ölkəsi Azərbaycan qazından faydalanır. Bundan əlavə Azərbaycan nefti və qazı 7 kəmərlə dünya ölkələrinə satışa çıxarılır. Bu ölkələr arasında Yaxın Şərqlə, Avropa, Asiya, Afrika və digər regionların ölkələri mövcuddur.

Azərbaycan müasir dövrdə dünyada sürətlə inkişaf edən ölkələr sırasındadır. O, özünü artıq enerji təhlükəsizliyi cəhətdən təmin edir, hətta onun bir hissəsini qonşu ölkələrə ixrac da edir. Azərbaycanın nefti və qazı müxtəlif boru kəmərləri ilə: Bakı-Novorossiysk, Bakı-Tbilisi-Supsa boru kəmərləri ilə Qara dənizə və buradan da dünya bazarına çatdırılır. Azərbaycan neftini dünya bazarına çıxaran ən geniş neft kəməri isə Bakı-Tbilisi-Ceyhan boru xəttidir. Bu kəmərlə vasitəsilə ölkəmiz dünyanın istənilən ölkəsinə neft ixrac edə bilər, həm də Azərbaycanın dünya ölkələrindən asılılığı aradan qalxır. Hazırda Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəməri vasitəsilə Azərbaycanın 51 milyon ton nefti xarici bazara satışa çıxarılır. Bundan əlavə Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz kəməri vasitəsilə Azərbaycan qazı da dünya bazarına satışa çıxarılır. Azərbaycan nefti Avropa ölkələri ilə yanaşı bir çox Asiya ölkələrinə də ixrac olunmağa başlamışdır. Bu ölkələr Çin, Hindistan, Asiya və Yaxın şərq ölkələridir.

Hazırda Azərbaycan Türkiyə münasibətlərində neft-qaz amili mühüm rol oynamağa başlamışdır. Bu Azərbaycan Türkiyə münasibətlərinin nəinki siyasi, eyni zamanda iqtisadi

cəhətdən də bir-birinə bağlanmasını şərtləndirir. Bu yaxınlarda Azərbaycanla Türkiyə arasında neft-qaz ixracı ilə əlaqədar bağlanmış dövlətlərarası müqavilələr buna misal ola bilər.

Mətbuatda İraqda hasil olunan qazın Avropa ittifaqı ölkələrinə nəql olunması haqqında mübahisəli məlumatlar dərc edirlər. Lakin bu sahədə mübahisələr bir qədər başqa xarakterdə müşahidə olunur. Buna baxmayaraq hazırda nədənsə bu məsələ haqqında nisbətən az məlumatlar dərc olunur. Lakin, bu qaz kəmərinin çəkilməsi, hansı ölkələrin ərazisindən keçəcəyi, nə qədər və hansı ölkələrin xərcləri hesabına həyata keçiriləcəyi və digər məsələlər geniş müzakirə edilməkdədir. Bununla belə bu və ya digər səbəblər üzündən bu boru kəmərinin çəkilməsinin mümkün olmadığını iddia edirdilər. Son vaxtlarda bu məsələni mətbuatda yenidən müzakirə etməyə başlamışlar. Bu dəfə müzakirələrin bir qədər başqa istiqamətdə aparılmasının şahidi oluruq.

Türkiyənin energetika və təbii resurslar naziri Helmi Gülər göstərmişdir ki, Transqafqaz qaz kəmərinin çəkilməsi layihəsi son dərəcə əhəmiyyətlidir. Onun vasitəsilə enerji Xəzər dənizi hövzəsindən keçərək, Rusiyanı yan keçməklə Avropaya göndəribcəkdir. Bu layihə hökmən reallaşdırılmalıdır.

"Nabucco" layihəsinin dəyəri 7,9 milyard avro (12,3 milyard ABŞ dolları) həcmində qiymətləndirilir. Onun 2011-2012-ci illər ərzində Türkiyə ərazisindən keçərək Avstriya boru kəməri vasitəsilə Avropaya çatdırılması nəzərdə tutulur. Bu qaz layihəsinin həyata keçirilməsi və onun nəqliyyat borulannın istismarı Avstriya neft-qaz kompaniyası olan "OMU" beynəlxalq konseriumu tərəfindən həyata keçiriləcəkdir. "Nabucco" nun ümumi uzunluğu 3,3 min kilometr, maksimum gücü il ərzində 26-30 milyard kubmetr qaz nəql etmək gücü hesab edilir.

Mətbuat işçilərinə verdiyi müsahibəsində Türkiyənin energetika naziri demişdir ki, bizim reallaşdırdığımız hər bir layihənin öz müştərisi var, eyni zamanda həmin layihənin öz

fəaliyyət dairəsində texniki-iqtisadi əsaslandırılması həyata keçirilmişdir. Biz diqqətə bu sahədə baş verə biləcək hadisələri izləyirik və bu hadisənin gedişi barədə öz söylərimizi bildiririk.

"Nabucco" layihəsi Rusiya, Qazaxıstan və Türkmənistanın Xəzəryanı qaz kəməri tikintisi üzrə əldə olunmuş bir razılıqdır. "Nabucco" qaz kəməri layihəsinin reallaşması ilə Avstriya və Macarıstan məşğuldurlar. Bundan əlavə onun reallaşmasına eyni zamanda Avropa Birliyinin komissarı da nəzarət edir. Kəmərin tikintisinin 2013-cü ildə başa çatdırılması nəzərdə tutulmuşdur. 2004-cü ildə ortaya atılan "Nabucco" qaz kəmərinin çəkilməsi layihəsi məsələsi Fars körfəzi vasitəsilə həyata keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdu. Lakin 2006-cı ildə İran nüvə konfliktinin başlanması ilə əlaqədar olaraq bu boru kəmərinin Macarıstan ərazisindən keçirilməsi qərara alındı. Macarıstan Rusiya "Cənub axını" layihəsinə qoşularaq Balkan və digər Avropa ölkələrini qazla təchiz edən Qara dəniz akvatoriyası vasitəsilə Rusiyadan keçən qaz borusuna qoşuldu. Bu barədə razılıq Budapeştdə əldə edilmişdir. Macarıstanın baş naziri Ferens Dyrçan öz növbəsində bu məsələ ilə əlaqədar V.Putin ilə görüşə gəlməyi qərara alır. Öz növbəsində F.Dyrçanın bu məsələnin təsdiqi üçün V.Putinin qəbuluna gəlməsi onun tərəfindən alqışlanmışdır. Bu görüş qaz kəmərinin Macarıstan ərazisindən keçməsi məsələsinin reallaşdırılmasını şərtləndirdi. Bununla belə onun "Cənub axını" ilə yeraltı qaz anbarı vasitəsilə rus qazı Avropanın cənubuna axıtılması nəzərdə tutulurdu.

"Cənub axını"nın dəniz hissəsi Qara dənizin dibi ilə Rusiya sahillərindən Bolqarıstan sahilinə qədər gedəcəkdir. Qara dəniz sahili boyu qaz xəttinin uzunluğu 200 kilometr, maksimal dərinlik 2 metrə qədərdir. Avropa Birliyi ölkələri üzrə bu marşrutun keçəcəyi haqqında çoxlu fikirbr vardır. Macarıstan 2011-ci ildə nəzərdə tutulmuş "Nabucco" qaz kəmərinə qoşulmasını Avstriya ərazisinə Xəzər dənizi vasitəsilə Türkiyə ərazisindən keçərək gəlməsini mümkün hesab edir.

Dmitri Medvedyevin Macarıstanın Baş Naziri Dyurçanla görüşündən sonra bu layihələrin bir-birinə mane olmayacağını söyləmişdir. Qazpromun vəzifəsi öz qazını maksimal səviyyədə Avropaya çatdırmaqdan ibarətdir. Rusiya Federasiyasının Baş Nazirinin müavini demişdir ki, bu Avropa enerji təhlükəsizliyinin təmin edilməsi üçün çox ciddi addımdır. Bununla yanaşı Macarıstanın Baş Nazirinin müavini göstərmişdir ki, hər iki qaz kəməri Macarıstanın ərazisindən keçərsə daha məqsədəuyğun olardı. O göstərmişdir ki, "Cənub axını"nın Macarıstan hissəsinin dəyərinin ödənilməsi 15 ilə nəzərdə tutulur, hesab dəyəri isə 10-14 milyard ABŞ dolları, Macarıstanın payı 1,5 milyard ABŞ dolları təşkil edir. Öz növbəsində Dmitri Medvedyev göstərmişdir ki, "Cənub axını"nın Macarıstan hissəsinin həcmi ən azı 10 milyard kubmetr qaz təşkil edir. RİA(Rusiya İnformasiya Agentliyi) "Novosti"nin verdiyi məlumata görə Türkiyənin energetika və təbii resurslar naziri Helmi Gülərin verdiyi məlumata görə Xəzər dənizi vasitəsilə Rusiyanı van keçərək Avropaya "Nabucco" Transqafqaz qaz kəmərinin çəkilməsi xəbərinin mütləq reallaşacağına əmindir. "Nabucco"nun reallaşması Türkiyə, Bolqarıstan, Macarıstan, Avstriya və bundan əlavə onun reallaşmasına iqtisadi məsələlər üzrə Avrosoyuzun müavini nəzarət edəcəkdir. Türkiyənin energetika nazirinin məlumatına görə minimum 10 il müddətinə bu layihənin icra edilməsi, infrastrukturunun həyata keçirilməsi nəzərdə tutulur. Rusiya, Qazaxıstan və Türkmənistan 2008-ci ilin mayın 12-də Xəzəryanı qaz xəttinin tikilməsi haqqında razılığa gəlmişlər. Macarıstanın energetika naziri Dyurçanın dediyinə görə tikilməsi nəzərdə tutulan yeraltı qaz anbarlarının həcmi 1 milyard kubmetrdən az olmamalıdır. Prezident D.Medvedyev həmçinin demişdir ki, Macarıstanda tikilməsi nəzərdə tutulan "Cənub axını" qaz xətti müştərək müəssisə tərəfindən həyata keçiribcək və hər iki tərəf çəkiləcək xərcin 50 %-ni ödəyəcəkdir. Rusiya tərəfindən bu tikintiyə Qazprom rəhbərlik

edəcəkdir. Öz çıxışında Dyurça əldə olunmuş razılıq haqqında ətraflı məlumat verməyə çalışmışdır. D.Medvedyev isə qısa olaraq çıxışın əsas cəhətini şərh etmişdir. Nəhayət Dyurça və D.Medvedyev bu məsələ haqqında ətraflı məlumat vermişlər. Onlar göstərmişlər ki, Macarıstana qaz verən ən əsas ölkə Rusiyadır. O, Macarıstanın qaz olan tələbatının 70 %-ni ödəyir. 1975-ci ildən etibarən 30 il ərzində Macarıstana 18 milyard kubmetr Rus qazı verilmişdir. Keçən il bu həcm 7,5 milyard kubmetr təşkil etmiş, müqavilə öhdəliyinə əsasən 2008-ci ildə bu ölkəyə 10,7 milyard kubmetr qaz ötürülməsi nəzərdə tutulmuşdur. Macarıstanın öz qazı onun tələbatının ancaq 18-20 %-ini ödəyir. Hal-hazırda ölkəyə ildə 15 milyard kubmetr qaz tələb olunur, lakin ekspertlərin hesablamalarına görə 2015-ci ildə Macarıstanın ümumi qaza olan tələbatı 17-18 milyard kubmetr olacaqdır. Macarıstan ərazisi üzrə Rus qazı Serbiyaya, Çernoqoriyaya və həmçinin Bosniyaya tranzit olunması nəzərdə tutulur. Şərti dəyəri 12,3 milyard ABŞ dolları təşkil edən "Nabucco" layihəsi Avropa İttifaqı tərəfindən himayə edilir. O nəzərdə tutur ki, qaz kəməri Mərkəzi Asiyadan və Azərbaycandan keçərək Türkiyəyə, oradan Bolqarıstan, Rumıniya, oradan da Macarıstan və Avstriya ərazisi vasitəsilə Avropaya çəkilsin. Nəzərdə tutulur ki, gələcəkdə bu layihəyə Türkmənistan sonra isə Misir, İraq, İran və bir sıra başqa ölkələr qoşula biləcəklər. Dyurçanın dediyinə görə "Nabucco" üçün hələlik üç potensial qaz təqdimatçısı-Azərbaycan, İran və Türkmənistan nəzərdə tutulur. Lakin Azərbaycanda qaz ehtiyatı çox olmasa baxmayaraq o, ildə "Nabucco"ya 26-30 milyard kubmetr qaz verə bilər. Rusiyadan və Səudiyyə Ərəbistanından sonra İran dünyada qaz ehtiyatına görə üçüncü yeri tutur. Lakin İran həmin qazı hələ yerdən çıxarmalı, zənginləşdirməli, onun üçün infrastruktur yaratmalıdır. Bu isə 10 milyardlarla vəsait tələb edir. Bununla belə Türkmənistandan və ya Türkiyədən keçərək Avropa İttifaqı ölkələrinə çəkilməsi nəzərdə tutulan və illik qaz ötürmə qabiliyyəti 26-30 milyard kubmetr olan

"Nabucco" qaz kəmərinin çəkilməsi 2008-ci ildə başlanmalı idi. "Nabucco"nun çəkilməsinə isə 5 kompaniya - OMV(Avstriya) və MOI(Macaristan) kompaniyaları iştirak etməlidir və hər bir kompaniya 20 milyard ABŞ dolları kapital qoymalıdır. Bu layihənin Qazaxıstanla heç bir neqativ əlaqəsi olmayacaqdır. "Nabucco" layihəsinə qarşı rəqabət göstərə biləcək bir amil varsa o da Şimali Afrikanın öz qaz təqvimini layihəsinin genişləndirilməsidir. Bundan əlavə "Nabucco" qazına rəqib Türkiyə-Yunanıstan-İtaliya qaz xətti ola bilər. Yunanıstan-İtaliya xəttinin artıq çəkilişi başlanmışdır və 2012-ci ildə başa çatdırılmalıdır. 2012-ci ildə bu qaz xəttinin işə düşməsi nəticəsində əldə olunan qazın 11,6 milyard kubmetr Yunanıstana və 8 milyard kubmetr isə İtaliyaya məxsus olmalıdır. Bu baxımdan Rusiyanın gələcəkdə qaz ixracının azalacağından ehtiyat etməsi mənasızdır. Ona görə də "Nabucco" layihəsinin həyata keçirilməsi məsələsi günün vacib məsələsi kimi qalır. Hesablamalara görə gələcəkdə dünyada mavi yanacaq təbət daha çox olacaqdır.

İlkin olaraq nəzərdə tutulur ki, "Nabucco" marşrutu ilə 8 milyard kubmetr qaz nəql edilsin. Bu qaz kəmərinin qazla doldurmaq üçün həblük əsasən Azərbaycan, İran, Türkmənistan və İraq qazı nəzərdə tutulur. "Nabucco" qaz kəmərinin gücünü təmin etmək üçün Türkmənistanda(Döbtabad, Cənubi İotian-Osman), Azərbaycanda(Şahdəniz), İranda(CənubiFars) və s. yataqlar təklif edilir. ABŞ İraq qazının Avropaya nəql olunmasını dəstəkləyir. Azərbaycan dövləti hesab edir ki, əgər bu layihə kommersiya cəhətdən əlverişli olarsa, "Nabucco"nun qaza olan tələbatını ödəyə bilər. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İ.Əliyev "Blomberq" informasiya agentliyinə verdiyi müsahibəsində demişdir ki, Avropa İttifaqı Xəzər qazı uğrunda Rusiya ilə rəqabət aparmaq istəyirsə gərək "Nabucco" layihəsi məsələsində ciddi olsun. Onun fikrincə bu beynəlxalq infrastruktur layihəsinin həyata keçirilməsinə maliyyəbəşdirmə, qiymət, siyasiləşdirmə kimi məsəbbər üzündən gecikməbr

müşahidə olunur. Digər bir yerdə Prezident İ.Əliyev bildirmişdir ki, Bizə qanəedici və ciddi mövqə təklif olunarsa bu layihə reallaşa bilər. Dövlət rəhbərinin fikrincə "Nabucco" layihəsi barədə bəzi məsələlər açıq qalır. Məsələn bu prosesi irəli aparan lider kimdir? Qaz istehlakçıları və tranzit ölkəbrlə danışıqları kim aparacaq, bu qazın marketinqini kim yerinə yetirəcək? Bir sözlə, uzun müddətdir ki, xeyli similər cavabsız qalır. Düzdür, son illər bu sualların bəziləri üzərində işlər gedir. Məsələn, Türkiyə ilə qazın qiymətinin müəyyən edilməsində razılaşıma əldə edilmişdir. Avropa İttifaqı nümayəndəliyinin başçısı Rolan Kobianın fikrincə "Nabucco" layihəsi Avropa İttifaqı və Azərbaycan üçün vacibdir. Bu layihənin reallaşmasında hər iki tərəfm-həm tədarükçünün, həm də alıcının eyni marağı var. 2009-cu ilin yanvarında Türkiyənin Baş Naziri Ərdoğan Türkiyənin layihədə iştirakını təsdiqlədi. 2009-cu il 13 iyul tarixdə Ankara şəhərində Türkiyənin, Avstriyanın və Macarıstanın energetika nazirləri tərəfmədən "Nabucco" qaz kəmərinin tikintisi haqqında çoxtərəfli saziş imzalanmışdır. Bu mərasimdə 30 dövlətin rəsmi nümayəndələri, 20 dövlətin nazirbri, ABŞ-ın Avrasiya enerji məsələləri üzrə rəsmi nümayəndəsi Riçard Moninqstar, ABŞ-ın dövbət katibinin köməkçisinin müavini Metyu Brayzi, energetika üzrə Avropa komissarı Andres Pilebalgs, Avropa komissiyasının sədri Joze Manuel Barroso iştirak etmişdir. Rumıniya Prezidenti Trayan Baseski Fransa Prezidenti Nikolya Sarkozi ilə görüşündən sonra Fransanın "Eni" şirkətinin "Nabucco"da iştirakına razılıq vermişdir.

Yuxarıda yazılanlar beb bir nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, İraqdan başlayaraq Rusiyanı yan keçməklə Avropa İttifaqı ölkələrinə yönəldilmiş "Nabucco" qaz layihəsi infrastrukturuna Azərbaycan qazının qoşulması baş verərsə və bu kəməbr ölkəmizin ərazisindən keçərsə Azərbaycan Respublikasına həm tranzit ölkə kimi gəlir gətirməsinə, həm də Azərbaycan qazının dünya arenasına daha geniş çıxmasına və satılmasına imkan

verəcəkdir. Bu da Azərbaycanda bazar münasibətlərinin hərtərəfli qərarlaşmasına səbəb olacaqdır.

Ədəbiyyat

1. Heydər Əliyev "Azərbaycan nefti dünya siyasətində" Bakı.1997
2. İlham Əliyev "Strategiya" Bakı.2003
3. F.Kotler, K.L.Keller "Marketing, menecment" Kiyev, Xarkov, Minsk.2008
4. Ə.H.Əbkbərov, A.Ə.Əlizadə "Beynəlxalq marketing" Bakı.2008
5. Ç.Z.Yüzbaşova, Z.C.Abdullayev "Azərbaycanın neft-qaz strategiyası: problemlər və proqnozlar" Bakı.2006
6. K.R.Mokkone, C.L.Bryu "Ekonomiks" Moskva.2009
7. "Ekonomičeskaya teoriya(Politekonomiya)" Moskva.2007
8. O.Məmmədov, F.İsmayılov "İqtisadi nəzəriyyə" Bakı.2002
9. O.Məmmədov, F.İsmayılov "Bazar iqtisadiyyatının dövbət tərəfindən tənzimlənməsi" Bakı.2006
10. "Azərbaycan Respublikası dövlət neft fondu haqqında" Bakı.2006
11. "Müasir dövrün qlobal problemləri(məqalələr toplusu)" BDU-nun 90 illiyinə həsr olunub. Bakı.2009

ƏDV-NİN MAHİYYƏTİ VƏ TƏDQIQI

Rəsuli Səqai Rəsul Məhərrəm oğlu,
BDU-nun doktorantı

Son iki onillik ərzində ölkənin vergi siyasəti tədqiqat obyektini kimi əsas prioritet məsələ olmuşdur. Sözü gedən mövzu müxtəlif aspektlərdən tədqiq edilərək qiymətləndirilmişdir.

Əsas diqqət yetirilən bu cəhətlərdən biri "Dövlət xərclərinin təmin olunmasında vergi tutumlarının artırılması məsələsi" olmuşdur. Ölkənin IV İqtisadi, Sosial və Mədəni İnkişaf Proqramında dövlətin bütün cari xərclərinin vergi gəlirləri hesabına təmin olunması öz təsdiqini tapmışdır. Yaxın gələcəkdə əlavə dəyər vergisinin yeni sistemini yaratmaq tələb olunur. Bu ən ümdə və çətin məsələlərdən biridir. Belə ki, rəhbərlik pis təşkil olunduğu halda vergi təşkilatlarının bütün fəaliyyətləri pozula bilər. Hazırkı tədqiqat işi İranda maraqlı olan qruplar əsasında ƏDV-nin təkrar tənzimlənməsi üçün əlverişli bir modelin layihələşdirilməsi məqsədilə həyata keçirilmişdir. Vergi məsələləri dünya iqtisadçıları və o cümlədən maliyyəçi iqtisadçı alimlər tərəfindən bütün dövrlərdə tədqiq edilmiş və edilməkdədir. Müasir vergi münasibətlərinin yaranması dünyanın görkəmli alimlərindən A.Смит, D.Рикардо, С.Милл, А.Вагнер, N.Q.Менкуу və digərlərinin elmi işlərində tədqiq edilmişdir. İran tədqiqatçılarından da Melika Desantşer, Qulamırza Səlamı, Həbibullah Tahirpur Kələntəri, Fərhad Təhmasibi Bəldasi, Əli Teyyibniya, İlyas Nadiran, Məsud Kərbəşyan və digərləri öz əsərlərində ümumilikdə vergi problemlərinə və ƏDV-nin tətbiqi ilə bağlı bir sıra məsələlərə aydınlıq gətirmişlər.

Tədqiqatın əsas məqsədi ölkədə gəlir gətirən sahələr üzərində qoyulmuş təkrar ƏDV-nin tənzimlənməsi üçün

əlverişli bir modelin hazırlanmasıdır. Aşağıda qeyd olunan məqsədlər də tədqiqatın əsas predmeti kimi tədqiq olunub:

- ƏDV sistemində marağı olan qurumların tanınması, təsnifatı və qruplaşdırılması;
- Marağı olan təşkilat və müəssisələrin idarəetmə prinsiplərinə əsasən ƏDV sisteminə təsir göstərən amillərin öyrənilməsi.

Tədqiqat zamanı aşağıdakı suallar cavablandırılmağa çalışılmışdır:

- ƏDV-nin mahiyyəti ilə bağlı nəzəri-təcrübi baxışların öyrənilməsi;
- ƏDV-nin İranda tətbiqi tarixinin araşdırılması;
- ƏDV-nin tətbiq olyndığı ölkələrin iqtisadi və coğrafi imkanlarının açıqlanması;
- Myltireжимli vergi sistemində ƏDV-nin tətbiqi xüsusiyyətləri və modernləşdirilməsi problemlərinin tədqiqi;
- Bir sıra ölkələrdə ƏDV-nin tətbiqi xüsusiyyətlərinin açıqlanması;
- ƏDV-nin lahiyələndirilməsində göstərilən səylərin qiymətləndirilməsi;
- ƏDV sisteminin icrasında marağı olan orqanlar hansılardır?
- Maraqlı olan qurumların idarə olunmasına əsaslanan ƏDV-nin tənzimlənməsinə təsir göstərən ən mühüm səhətlər hansılardır?
- İranda maraqlı olan qurumlar əsasında təkrar ƏDV-nin tənzim olunması üçün münasib model hansıdır?
- Dövlətin ƏDV siyasətinin müəssisənin maraqlarına uyğunlaşdırılması problemlərinin araşdırılması;
- ƏDV-nin idarə olunmasının səmərəliliyinin artırılması istiqamətlərinin açıqlanması;
- ƏDV-nin tətbiqi mexanizminin təkmilləşdirilməsi istiqamətlərinin tədqiqi.

Ədəbiyyat

1. Nadir Arya və başqaları, “Müxtəlif iqtisadi fəaliyyətlərdə ƏDV-nin hesablanma prosesi”, I-ci və II-ci cild, Tehran, ƏDV layihələşdirmə bürosu, I çap, 1383

SOSIAL SİYASƏT DÖVLƏT İDARƏÇİLİYİNİN BİR HİSSƏSİ KİMİ: TARİX VƏ NƏZƏRİYYƏ

Vəlibəyov Ramil
BDU-nun II kurs magistrantı

«Sosial» sözü latın dilindən tərcümədə «ümumi», «ictimai» deməkdir. Cəmiyyət üzvlərinin həyatına toxunan «sosial» anlamı geniş mənada dövlətin, cəmiyyətin inkişafını təmin edəcək «məhsul» mənasını ifadə edir. Lakin indiki anda «sosial dövlət» anlayışı xüsusi keyfiyyətlərə və funksiyalara malik olan dövləti özündə ehtiva edir. Sosial dövlətin mövcudluğu və fəaliyyəti demokratiya, vətəndaş cəmiyyəti, hüquqi dövlət, azadlıq və bərabərlik, insan hüquqları kimi ictimai anlayışlarla sıx bağlıdır. Sosial dövlət ideyası XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində formalaşmışdır. Hüquqi dövlət ideyasından bir qədər gec meydana gələn sosial dövlət haqqında fikirlər sosial-iqtisadi proseslərin obyektiv nəticəsinin təzahürüdür. O zaman burjuaziya cəmiyyətlərində «sosial dövlət» anlayışının iki prinsipi - azadlıq və bərabərlik məhfumları ziddiyyətlər mübarizəsində idi. Nəzəri olaraq, bu prinsiplərə iki yanaşma ortaya çıxmışdı: A.Smit, Con Stüart Mill, Benjamin Konstan, Con Lokk və digərləri insanların individual azadlıqlarının dövlət tərəfindən müdafiə edilməsi və digər xarici müdaxilələrdən, hətta, dövlətin özünün qarışmasından qorunması nəzəriyyəsini müdafiə edirlər. Bu nəzəri konsepsiyadan çıxış edən mütəfəkkirlər eyni zamanda, başa düşürdülər ki, belə azadlıq son nəticədə qeyri-bərabərliyə gətirib çıxara bilər. Amma

hər halda adları çəkilən nəzəriyyəçilər azadlığı ali dəyər hesab edirdilər.(1)

Digər yanaşmanın nümayəndəsi Jan Jak Russo isə şəxsi azadlığın əhəmiyyətini təkzib etmirdi. Amma o, hesab edirdi ki, şəxsi azadlıq prinsipi kapitalist dövlətlərdə iqtisadi qüdrətin artımı zamanında insanların təşəbbüs və özfəaliyyətlərinin reallaşmasında, şəxsi biznesin inkişafında böyük rol oynayır.(2)

Lakin XIX əsrin sonunda kapitalizmin inkişafı, kütləvi maliyyə axını cəmiyyətdəki qütbləşməni dərinləşdirdi və sosial partlayışa gətirib çıxardı. Bu ərəfədə artıq şəxsi azadlıq prinsipi öz aktuallığını itirdi və öz yerini sosial bərabərlik prinsipinə verdi. Bu prinsipin tərəfdarları dövləti «gecə gözətçisi» roluna keçməyə və sosial-iqtisadi sferaya aktiv şəkildə müdaxilə etməyə dəvət etdilər. Məhz, bu cür tarixi-siyasi düzəndə sosial dövlət anlayışı, onun xüsusi keyfiyyətləri və funksiyaları meydana çıxdı. Sosial dövlət ideyası bundan sonra aktuallığını artıraraq, müasir dünya dövlətlərinin konstitusiyalarında öz əksini tapdı. İlk dəfə olaraq, Almaniya Federativ Respublikası özünü 1949-cu il konstitusiyasında sosial dövlət adlandırdı.(3)

Müasir dövrdə sosialyönlü iqtisadiyyata malik dövlətlərin bazar iqtisadiyyatı şəraitində əsas fəaliyyət istiqamətlərindən biri effektiv sosial siyasət strategiyası işləyib hazırlamaq və cəmiyyətin bütün təbəqələrinin sosial müdafiəsini təşkil etməkdir. Bu istiqamətdə dövlətin hər növ fəaliyyəti ölkədəki iqtisadi münasibətlərin bütün sferalarını əhatə etmiş olur. Dövlətin fəaliyyətinin əsas istiqamətlərindən biri isə ölkədə məşğulluğu təmin etmək, yüksək kvalifikasiyalı və məhsuldar əməyi stimullaşdırmaq, milli gəliri artırmaqdır.(4)

Tarixi təcrübənin göstərir ki, radikal iqtisadi əməliyyatların həyata keçirilməsi zamanı, radikalizmin sərhədlərini müəyyənləşdirən, əməliyyatların reallaşdırılmasında stimül rolunu oynayan sosial siyasət problemi «ön cəbhəyə» çıxır. Həqiqətən, bir tərəfdən, cəmiyyətin tələbi və hazırlığı olanda iqtisadi əməliyyatların həyata keçirilməsi radikalizmin maksimum həddinə

o zaman çatır ki, gərgin iqtisadi vəziyyətdə sosial problemlərin həlli mümkün olmur. Digər tərəfdən, mövcud iqtisadi mexanizmlərin radikal təbəqəsi yeninin yaranmasını qabaqlayır. Bu zaman isə belə bir situasiya meydana çıxır: köhnə iqtisadi mexanizm işləmir, yenisi isə yaradılmayıb. Başadüşüləndir ki, belə situasiyalarda neqativ amillər iqtisadi həyatın sosial aspektləri üzərində müşahidə olunur. Nəticədə isə, cəmiyyətin əksəriyyəti islahatları dəstəkləməkdən imtina edə bilər.(5)

Bu baxımından islahatlar zamanı sosial problemlərin həlli əsas məsələ olur.

Müstəqilliyinin ilk illərində Azərbaycanda da radikal iqtisadi əməliyyatların həyata keçirilməsi işi iqtisadiyyatın maliyyə istiqamətində sağlamlaşdırılması və makroiqtisadi sabitliyin təmin olunması üzərində qurulmuşdu. Amma, sosial məsələlər ikinci plana keçirilmişdi. Nəticədə isə, ölkədə cəmiyyətin güclü sosial differensiallaşması fonunda əhalinin həyat səviyyəsi aşağı düşdü. Belə ki, 1992-ci ildə tələbatın çox olduğu məhsulların qıtlığı yarandı, əhalinin gəlirləri azaldı, inflyasiya hiper səviyyəyə çatdı.(4)

Lakin 1993-cü ildə Heydər Əliyevin hakimiyyətə gəlməsindən sonra düzgün və məqsədyönlü iqtisadi strategiyanın işlənilib hazırlanması və həyata keçirilməsi nəticəsində sosial problemlərin həlli ön plana çəkildi. 2003-cü ildən sonra isə xalqın böyük əksəriyyətinin dəstəyilə Prezident seçilən İlham Əliyev müasir dünya təcrübəsinə əsaslanaraq yeni şaxələnmiş sosial siyasət həyata keçirməyə başladı.(6)

Artıq bu gün Azərbaycanda dövlətin sosial qayğısından kənar qalan insan yoxdur. Müxtəlif proqramlar, layihələr çərçivəsində dövlət və ya qeyri-dövlət xəttlə vətəndaşların yüksək sosial mühafizəsi formalaşdırılıb. Bu da öz növbəsində müxtəlif tərəflərinə görə fərqlənən yeni modelin ortaya çıxmasını şərtləndirir.

Ədəbiyyat

1. Şirəliyev H. və Əhmədov Ə. Politologiya, Bakı, 1997
2. Əfəndiyev M. Siyasi və hüquqi təlimlər tarixi, Bakı, 2002
3. Meryem Koray, Alper Topçuoğlu. Sosial politika. Bursa, 1995, s.1-3; Meryem Koray, Sosial politika. Bursa, 2000, s.
4. Hadı Rəcəbli. Azərbaycan Respublikasının sosial siyasətinin transformasiyası və komparativ təhlili. Bakı 2003
5. Шмидт Г. Социальная политика как составная часть социальной рыночной экономики. Вестник МГУ, серия 6, Экономика, 1994, №5
6. Səfərov S. İqtisadi siyasət strategiyası: konseptual əsasları. Bakı, Azər nəşr, 2000

MÜASİR SİYASİ PRAKTİKADA SİYASİ MANİPULYASIYA TEKNOLOGİYASI, ONDAN MİLLİ MƏNAFƏ ÜÇÜN İSTİFADƏ İMKANLARI

Tural Rauf oğlu Əliyev
BDU-nun magistrantı

Milli mənafe milli təhlükəsizliyin təməlinə dayanır və onun təmin olunması üçün müxtəlif siyasi texnologiyalardan istifadə olunur. Müasir siyasi praktikada istifadə olunan belə texnologiyalardan biri də siyasi manipulyasiyadır.

Akademik Ramiz Mehdiyevin həmmüəllifi olduğu “Politologiya: İzahlı lüğət”də siyasi manipulyasiya anlayışı öz maraqlarının (istəklərinin) əksinə hərəkət etmək üçün (və ya etməmək üçün) vətəndaşların şüurunu və əxlaqını gizlin sosial idarəetmə üsul və qaydaları kimi açıqlanır.

Siyasi manipulyasiyadan tarix boyu bütün dövrlərdə geniş istifadə olunub, lakin onun həyata keçirilməsi üçün texnoloji

vasitələrin sürətli inkişafı müasir dövrə təsadüf edir. Bu da ilk növbədə yeni dünya nizamında problemlərin diplomatik yolla, danışıqlar yolu ilə həll olunmasına ciddi cəhdlə əlaqələndirilə bilər.

Rus tədqiqatçısı A. Suladze sübut etməyə çalışır ki, siyasi manipulyasiya hakimiyyəti həyata keçirməyin, onun uğrunda mübarizənin bir üsulu, yoludur.

Onun əsas 2 modeli var: psixoloji və rəşional modellər. Psixoloji model fərdin hər hansı bir psixoloji stimula avtomatik reaksiya verməsindən istifadəni nəzərdə tutur. Bu halda manipulyasiya etmənin mahiyyəti- məhz həmin mexanizmlərin hərəkətə gətirilməsi və manipulyator üçün istənilən reaksiyanın alınması üçün ən münasib stimulların seçilməsindən ibarət olur. Bu yanaşmada insana stimula-reaksiya prinsipi ilə hərəkət edən sadə bir mexanizm kimi baxılır. Rəşional modeldə isə psixoloji motivlərdən deyil, yalan və xəyanətdən istifadə olunur. Bu yanaşmada fərdin faktiki olaraq əsl informasiyaya yolu bağlanır, ona sərbəst yozum etməyə imkan verilmir.

Sırr deyil ki, insan ictimai varlıq kimi həmişə başqalarının təsirinə məruz qalır. Siyasi manipulyasiya problemi ilə məşğul olan tədqiqatçıların qənaətinə görə, idarəetmə, hakimiyyət zərurətinin meydana gəlməsi də ilk növbədə buna tələbatdan irəli gəlir.

Siyasi manipulyasiya məqsədinə və tətbiq sahəsinə görə də fərqləndirilir. Manipulyasiya bir tərəfdən açıq, daha çox ümumi rifah şüarları pərdəsi arxasında, bir çox hallarda isə ətrafdakılar tərəfindən görünməyən gizli mexanizm, məqsəd və ideya kimi fəaliyyət göstərir. Tədqiqatçı V.P. Puqaçev manipulyasiyanın təsir imkanlarının bir sıra amillərdən asılı olduğu qeyd edir. Bura əsasən aşağıdakılardan daxildir:

- idarəedənlərin və idarəolunanların maraqlarının uyğunluq dərəcəsi;

- cəmiyyətin mədəni səviyyəsi (güc tətbiqinin qəbulolma miqyası, ictimai şüura birbaşa təsir imkanları);

- hakim elitanın ictimaiyyətə müxtəlif gizli təsiretmə imkanlarından istifadə bacarığı;

V.P. Puqaçev hər şeydən əvvəl müasir siyasi praktikada manipulyasiya texnologiyalarının inkişafını aldatmaq təlabatı yaradan sosial bərabərsizliyin nəticəsi kimi cəmiyyətin konflikt potensialının artmasında və bu bərabərsizliyin dərk olunmasında görür.

Manipulyasiya texnologiyalarının genişmiqyaslı tətbiqinin səbəblərindən biri də müasir insan təfəkküründəki stereotiplər hesab olunur. Stereotiplər bütövlükdə dərk etmə prosesinə ciddi təsir göstərir, özündə inandırma sistemini və mexanizmləri əks etdirir. Suladzenin fikrincə, stereotiplər insanın sosial təcrübəsindən asılı olmur, bu da imkan verir ki, insanların reallığa münasibətini dəyişmək mümkün olsun. Bundan istifadə edilərək siyasi manipulyasiyadan qərəzli məqsədlər üçün də istifadə olunur. Bu baxımdan onun geniş yayılan üsulları aşağıdakılardır:

1. Damğaların vurulması, ayamaların qoyulması-gülməli ayamalar və bənzətmələrlə şəxsiyyəti, onun ideyalarını təhqir etmək, onu gözdən və nüfuzdan salmaq;
2. Zəmanət- namizədin və ya hər hansı siyasi blokun hörmətinin qaldırılması üçün məşhur insanların: artistlərin, alimlərin, idmançıların və s. nüfuzundan istifadə;
3. Assosiativ qiymətləndirmə- hər hansı bir şəxsə və ya siyasi ideyaya xas olan keyfiyyətlərin daha məşhur insanların şəxsiyyətləri və siyasi ideyaları ilə eyniləşdirilməsi;
4. “Bizdən biri” təəssüratının yaradılması- informasiya verənin və ya təşviqatçının maraqları ilə sadə insanların maraqlarının eyniləşdirilməsi;
5. Təhrif etmə- müxtəlif vasitələrlə həqiqi faktların təhrif edilməsi;
6. “Hamı belə düşünür, belə istəyir” effektinin yaradılması- arzuolunan reaksiyaların daha da gücləndirilməsi və onun hamı tərəfindən qəbul olunan ən ağıllı variant olması fikrinin təşviqi;

Siyasi manipulyasiyanın əsas aləti KİV sayılır. Təsadüfi olaraq müasir dövrü informasiya cəmiyyəti adlandırmırlar. Hazırda

“Nyu-York Times” qəzetinin bir nüsxəsində verilən informasiya 17-ci əsrdə İngiltərə yayılan bütün informasiyaya bərabərdir. Kütləvi informasiya vasitələri milyonlarla insanı informasiya ilə təmin etməklə yanaşı, həm də onları yönləndirir. Tədqiqatçı Məcid Əfəndiyev “Siyasi elmin əsasları” kitabında yazır ki, müasir politologiyada KİV nəinki hakimiyyətin dördüncü qolu, həm də böyük orbitr (hakim) rolunda çıxış edir. KİV-dən biri olmaqla radio və TV-nin siyasi təsir gücü daha böyükdür. Televiziyanın siyasi həyata təsir gücünü nəzərə alan bəzi siyasi xadimlər qeyd edir ki, televiziya nəzarət edən adam bütün ölkəyə nəzarət edir”.

Əhalinin düzgün informasiya alması təhlükəsizliyin mühüm amillərindən biridir. Azərbaycan torpaqlarını işğal altında saxlayan Ermənistan informasiya cəbhəsində də fəal şəkildə Azərbaycana qarşı təxribatla məşğuldur və ölkəmiz, xalqımız barədə yalan məlumatlar yayır. O biri yandan cənubda Müstəqil Azərbaycan dövlətinin güclənməsini istəməyən qüvvələr tərəfindən idarə olunan bir çox İran KİV-ləri Azərbaycanla bağlı məqsədli şəkildə qərəzli, yalın məlumatlar yayır, müxtəlif manipulyasiya texnologiyalarından istifadə edərək ölkə daxilində vəziyyəti gərginləşdirməyə cəhd edir. Ermənistana hərtərəfli dəstək verən, Azərbaycanın müstəqilliyini həzm edə bilməyən Rusiya KİV-ləri də əksər hallarda Azərbaycanla bağlı birtərəfli və yalan informasiyalar verir. Bu sahədə yalnız Gürcüstan və Türkiyə mediası obyektiv olmağa çalışır. Belə bir şəraitdə əhalinin düzgün informasiya ilə təmin olunmasında yerli KİV-lərin əhəmiyyəti artır. Ancaq təəssüf ki, yazılı mətbuatda xarici siyasi dairələr tərəfinə idarə olunan bəzi KİV-lər hələ də qalmaqdadır. Bu isə milli təhlükəsizliyimizə təhdid yaradır. 2004-cü ildə qəbul olunan Azərbaycan Respublikasının «Milli təhlükəsizlik haqqında» Qanununun 20-ci maddəsinə əsasən, informasiya sahəsində milli təhlükəsizliyinin təmin olunması- dövlət, ictimai və fərdi informasiya ehtiyatlarının qorunmasına, habelə informasiya sahəsində milli maraqların müdafiəsinə yönəlmiş tədbirlər kompleksinin həyata keçirilməsidir. Bura informasiyanın, həmçinin

dövlət informasiya ehtiyatlarının müdafiəsi sahəsində milli sistemin yaradılması və möhkəmləndirilməsi, dövlət orqanları və vəzifəli şəxslər tərəfindən qərarların qəbul edilməsinin informasiya təminatının həyata keçirilməsi məqsədilə obyektiv və qabaqlayıcı məlumatların toplanılması, informasiya infrastrukturunun inkişaf etdirilməsi, dövlət sirlərinin qorunmasının hüquqi mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi, kompüter informasiyası sahəsində cinayətkarlığa qarşı mübarizə, informasiya təhlükəsizliyinin və azadlığının təmin olunması kimi əsas tədbirlər daxildir.

Müasir siyasi praktikada siyasi manipulyasiya texnologiyası, ondan milli mənafe üçün istifadə imkanlarının öyrənilməsi günün əsas tələb və zərurətlərindən birinə çevrilməkdədir.

Ədəbiyyat

1. R. Mehdiyev "Politologiya: izahlı lüğət", B-2007
2. A. Piriyeu "Siyasi strategiya və milli təhlükəsizlik", B-2005
3. M. Əfəndiyev "Siyasi elmin əsasları", B-2004
4. H. Əhmədov, A. Həsənov, H. Bayramov "İdarəetmənin pedaqoqika və psixologiyası", B-2004
5. Сергей Карамурза "Манипуляция сознанием", M-2009
6. Цуладзе А. "Большая манипулятивная игра". M- 2000.
7. Георгиевич Х.Г. «Политическая риторика», Москва-2002
8. Морозов А.В. «Психология влияния», Москва-2006
9. Шейнов В.П. «Психология власти», Москва-2003
10. İnternet resursları

AZƏRBAYCAN-NATO HƏRBİ ƏMƏKDAŞLIĞI

İbrahimli Müjgan
BDU-nun II kurs magistrantı

Azərbaycan-NATO əməkdaşlığı 1992 ilin martında, Azərbaycanın digər 37 ölkə ilə birlikdə, Şimali Atlantik Əməkdaşlıq Şurasına (ŞAƏŞ) qoşulması ilə başlamışdır və 1997-ci ildən etibarən bu beynəlxalq təşkilat Avro-Atlantik Tərəfdaşlıq Şurasına (AATŞ) çevrilmişdir. Azərbaycan NATO ilə əməkdaşlığına, 1994-cü ilin 4 may tarixində SNT Çərçivə Sənədini imzalayaraq, qoşulmuşdur. Bu sənədin əsasında, digər Tərəfdaşlarla birlikdə, Azərbaycandan beş əsas məqsədin yerinə yetirilməsi xahiş olunmuşdur:

- milli müdafiə planlaması və maliyyələşdirməsi prosesində şəffaflığın təmin edilməsi;
- müdafiə qüvvələrin demokratik nəzarəti üçün zəmanətin yaradılması;
- BMT / və yaxud ATƏT-in cavabdehliyi altında keçirilən əməliyyatlara töhfənin verilməsi üçün imkan və hazırlığın təmin edilməsi;
- sülhə dəstək, axtarış və xilasetmə və humanitar sahələri üzrə missiyalara qatılmaq üçün, Tərəfdaşların imkanlarının gücləndirilməsi məqsədi ilə, birgə planlama, məşq və təlimlər vasitəsi ilə, NATO ilə hərbi əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi;
- Uzunmüddətli məqsəd kimi, Alyansın qüvvələri ilə tam uyğun qüvvələrin inkişaf etdirilməsi.

Hər il Azərbaycan hərbiçiləri SNT çərçivəsində hərbi əməkdaşlığın müxtəlif sahələrini əhatə edən təlim və tədris tədbirlərində iştirak edirlər. Azərbaycan FTP-nin keyfiyyət və məqsədi, son on il ərzində daima inkişaf etdirilmişdir və adətən il ərzində 200-dən çox tədbiri əhatə edir. Müdafiə Nazirliyi ilə yanaşı, digər müvafiq dövlət təşkilatları da, mütəmadi olaraq FTP-nin planlaşdırılması və yerinə yetirilməsi prosesinə cəlb olunurlar. FTP məqsədi çərçivəsində, Azərbaycanın əsas prioritetləri aşağıdakı sahələrə yönəlmişdir:

Hərbi Təhsil, Təlim və Doktrina; Xarici Dil Hazırlığı; Hərbi Təlimlər və Təlimlə Bağlı Tədbirlər; Müdafiə Planlaşdırılması və Strategiyası; Sülhməramlı Qüvvələrin Konsepsiyası, Planlaşdırılması və Əməliyyat Sahələri; Maddi Texniki Təminat;Rabitə və İnformasiya Sistemləri daxil edilməklə, Məsləhətləşmə, Komandanlıq və Nəzarət; Müdafiənin Planlaşdırılması, Bütçə.1997-ci ildə Azərbaycan, NATO standartları və proseduralarına uyğun olaraq müdafiə və qüvvə planlaşdırması üçün özülün təmini, Müttəfiq qüvvələr ilə uyğunluğa nail olunması məqsədlərinə yönəlmiş, SNTnin PAP-na qatılmışdır. PAP çərçivəsində Azərbaycanın Müdafiə Nazirliyi elə həmin ildə sülhməramlı qüvvələrini yaratmışdır.1999-cu ildə NATO-nun Vaşinqton Zirvə Toplantısında, Alyans, Genişləndirilmiş və Daha Əməli Tərəfdaşlıq üzrə meyarlarını təsdiq etmişdir. Bu meyarlar dörd əsas komponentdən

- NATO-nun başçılığı altında aparılan sülhməramlı əməliyyatlar üçün Siyasi-Hərbi Çərçivə (SHÇ):
- Genişləndirilmiş və uyğunlaşdırılmış Planlaşdırma və Analiz Prosesi (PAP)• Əməliyyat İmkanları Konsepsiyası (ƏİK):
- Təlim və Təhsilin Genişləndirilməsi Proqramı(TTGP).

Azərbaycan tərəfindən qəbul olunmuş Tərəfdaşlıq Məqsədlərinin sayı, 1997-ci ildən etibarən,davamlı olaraq artmışdır.2001-ci ilin 5-17 noyabr tarixində, Azərbaycanda,9 NATO üzvü və 10 Tərəfdaşın iştirak etdiyi, “Cooperative Determination” SNT təlimi keçirilmişdir. Cooperative Determination 2001,böhranlara cavab əməliyyatları üçün, hərbi uyğunluğunun inkişafı məqsədini daşımışdır. Azərbaycanın PAP prosesində müvəffəqiyyətli iştirakı, 2001-ci ildə Sülhməramlı Taborun yaradılması ilə nəticələnmişdir. NATO-nun başçılığı altında aparılan əməliyyatlar üçüntəyin edilmiş qüvvələrin bir çoxu hazırda bu da ki, PAP çərçivəsində qəbul olunmuş Tərəfdaşlıq Məqsədlərinin yerinə yetirilməsinin gələcək inkişafına zəmanət verir.Əməliyyat uyğunluğunun genişləndirilməsi və milli imkanların inkişafı üçün, PAP prosesinin tamamlanması məqsədi ilə, 2004-cü ildə Azərbaycan özünün bir

piyada bölüyünü,Əməliyyat İmkanları Konsepsiyasının Qiymətləndirmə və Rəy (ƏİK Q&R) proqramı çərçivəsində, Qüvvələr Birliyinə elan etmişdir. NATO Qüvvələri ilə əməliyyat uyağunluğunun genişləndirməsi və NATO-nun başçılığı altında aparılan tam həcmli əməliyyatların tələblərinə hazır olmaq üçün, Azərbaycan, ƏİK Q&R-dən istifadə etməklə, xüsusi mobil (ani cavab) taborun təlimini davam etdirməkdədir. 2008-ci ildə bu taborun bir bölüyü, birinci səviyyədəki qiymətləndirmə prosesini müvəffəqiyyətlə başa vurmuşdur. Bu bölüyün 2010-cu ildə ikinci səviyyəli NATO qiymətləndirilməsi və 2011-ci ildə NATO-nun başçılığı altında aparılan əməliyyatlara hazır olması planlaşdırılmışdır.Uzunmüddətli olaraq, 2015-ci ilin sonunadək Azərbaycan, döyüşə dəstək və döyüşə xidmət dəstəyi daxil olmaqla bütöv bir taborun əməliyyatlarda açılması və özünü saxlamaq imkanında olması məqsədi ilə, müvafiq briqadanın təlim və təchizatını başa çatdırmağı planlaşdırmışdır. Bu, hansısa mənada Azərbaycanın SNT əməliyyatlarına qüvvələrinin tələb olunan hazırlıq səviyyəsindən savayı, həm də, gələcəkdə NATO ilə fərdi və birgə fəaliyyətin inkişafı üçün əhəmiyyətli zəmanət yaradır.Təlim proqramları, sülhməramlı missiya və təlimlərdə iştirak vasitəsi ilə, SNT, NATO həmkarları ilə tam uyğun olan zabitlərin yeni nəslini yaradır. Bu baxımdan Tərəfdaşlığın Qərargah Elementi (TQE) Konsepsiyası olduqca dəyərli bir alətdir. TQE Konsepsiyası, təcrübə və bilik əldə etmək məqsədi ilə, Müttəfiqlərlə çiyin-çiyinə eyni qərargah və iş yerlərində çalışmaq, Tərəfdaş zabitləri üçün müxtəlif NATO Qərargah və Komandanlıqlarında xidməti etmək imkanını yaradır. Azərbaycan bu vasitədən effektiv olaraq istifadə edir və 2002-ci ildən etibarən TQE vəzifələrində doqquz zabit xidmət etmişdir. Hal-hazırda Azərbaycan özünün TQE Konsepsiyasına yanaşmasına yenidən baxır və TQE zabitlərinin sayının nəzərə çarpan dərəcədə artmasını nəzərdən keçirir..Müxtəlif NATO/SNT alət və vasitələrindən effektiv istifadə və Alyansın təcrübəsini öyrənmə imkanları, NATO-nun üzv dövlətləri ilə ikitərəfli hərbi əməkdaşlığın

inkişafına əlverişli şərait yaradır. Azərbaycan, 10 Müttəfiq və 7 Tərəfdaş ölkə ilə ikitərəfli hərbi əməkdaşlıq proqramlarını yaratmışdır. Bu proqramların əhəmiyyətli hissəsi, Azərbaycanın daha çox səy göstərdiyi, hərbi təlim və təhsil sahəsidir. 90-cı illərin ortalarından başlayaraq, Azərbaycan Türkiyənin dəstəyi ilə, özünün hərbi təhsil və təlim sistemini yenidən qurmuş, NATO və Tərəfdaş ölkələr ilə müvafiq əməkdaşlıq proqramlarını təsis etmişdir. Bu gün Silahlı Qüvvələrin Ali Hərbi Məktəbi, Hərbi Dəniz Məktəbi, Hərbi Hava Qüvvələri Məktəbi, Təlim və Tədris Mərkəzi və Ali Hərbi Akademiyası, NATO standartları əsasında tədris planlarından istifadə edir. NATO, Müttəfiqlər və Tərəfdaşlar ilə əməkdaşlıq etməklə, Azərbaycan, əsas, taktiki, əməliyyat və strateji səviyyəli, və eyni zamanda çavuşların təlimi və rəhbərliyi kurslarını əhatə etməklə, milli təhsil və təlim proqramları çərçivəsində NATO standartlarının tətbiq olunmasını davam etdirir. Azərbaycan, Kosovo, İraq və Əfqanıstanda Beynəlxalq və NATO-nun başçılığı altında aparılan əməliyyatlarda iştirak etmişdir. Azərbaycan öz sülhməramlı missiyasına, KFOR-un tərkibində, Kosovada bir tağımı (34 nəfər) açmaqla, 1999-cu ilin sentyabr ayında başlamışdır. Bu tağım 2008-ci ilin aprel ayına qədər, Draqoş şəhərində təhlükəsizliyi təmin etmişdir. Azərbaycan həm də İraqdakı Çoxmillətli Qüvvələrin tərkibində iştirak etmişdir və 2003-cü ildən 2008-ci ilin dekabrınadək, ABŞ Quru Qoşunları tərkibində, İraqın Qərbindəki əl-Həditə su səddini bir bölük (150 nəfər) ilə mühafizə etmişdir. Azərbaycan qüvvələri orada ərazinin təhlükəsizliyi, eskort vəzifələri və digər təhlükəsizlik funksiyalarını yerinə yetirirdilər. Əfqanıstanda sülh, təhlükəsizlik və qaydaqanunun bərqərar olunması məqsədi ilə, 2002-ci ilin noyabrında bir tağımla ISAF-a qatılmışdır. O zamandan bəri, Azərbaycan öz qüvvələrini iki dəfə artırmış və hal-hazırda ISAF-dakı Türkiyə Qüvvələrinin tərkibində bir bütöv bölüyə malikdir. Azərbaycanlı hərbi heyət paytaxt regionunda eskort və patrul vəzifələrini yerinə yetirir və həm də Əfqan Milli Ordusunun (ƏMO) təliminə də cəlb olunmuşdur.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Качалова Т.Невоенная проблематика в деятельности НАТО//1998 N3 С.129-132
2. Musa Ceylan „Soğuk Savaşın Sonu,yeni NATO ve Türkiyə//Ülke Yayınları 1999 s.13

ƏLVERİŞLİ GEOSİYASİ MƏKANIN MİLLİ TƏHLÜKƏSİZLİYƏ TƏSİRİ

Vahabova Həmidə
BDU-nun II kurs magistrantı

Müstəqillik qazandıqdan sonra Azərbaycanın qarşısında duran ən vacib problemlərdən biri də onun dünya siyasətində təmsil olunması, xarici aləmlə geniş əlaqələr qurması və beynəlxalq münasibətlər sistemində özünə layiqli yer tutmasından ibarətdir. Bu məsələlər yeni yaranmış dövlət kimi Azərbaycan Respublikasının öz problemlərini həll etməkdə böyük əhəmiyyətə malikdir.

Geosiyasi cəhətdən əlverişli məkanda yerləşən Azərbaycan tezliklə dünya dövlətlərinin maraq dairəsinə daxil oldu və dünyaya inteqrasiya prosesinə qoşuldu. Öz inkişafını qərbin demokratiya dəyərləri üzərində qurmağa başlayan Azərbaycan qərb dövlətləri ilə sıx əməkdaşlığa qədəm qoydu. Lakin bu əməkdaşlıq və qərbyönlülük eyni zamanda Azərbaycanı öz təsir dairəsinə daxil etməyə çalışan qonşu İran və Rusiya üçün arzu olunmaz idi. Bu cür vəziyyətdə öz sərbəstliyini qorumaq və bu geosiyasi oyunda fəal iştirakçıya çevrilməsi Azərbaycan üçün çətin bir məsələ idi. Bir yandan da Dağlıq Qarabağ münaqişəsi Azərbaycanın vəziyyətini xeyli çətinə salırdı.

Azərbaycanın dünya siyasətində tutduğu yer, düçar olduğu problemin həll edilməsi planetin siyasi, hərbi və iqtisadi güc mərkəzləri olan dövlətlərlə qura biləcəyi əlaqələrin keyfiyyət

göstəricisindən xeyli asılıdır. Bu mənada Azərbaycanın ABŞ-a xarici sitasətində prioritet verməsi heç də təəccüblü deyil.

Azərbaycanın siyasətində ABŞ-a üstünlük verməsini şərtləndirən amillər:

- ABŞ dünyanın yeganə fövqəldövlətidir. O planetin nəhəng mədəni, iqtisadi, siyasi, hərbi güc mərkəzidir. ABŞ dünyada mövcud olan təqribən 4 mindən çox beynəlxalq və məhəlli təşkilatın ya yaradıcısı ya da əsas maliyyələşdirənidir.

- ABŞ Azərbaycanın iqtisadi inkişafının qarantı, Xəzər neftinin reallaşdırılması üçün dəstək verənlərin ən birincisidir.

- ABŞ həm də Azərbaycana təhlükəsizlik baxımından böyük dayaqdır. Məhz onun Avroatlantik dünyanın dəstəyi nəticəsində Azərbaycan özünü Rus və İran təsirindən qoruya bilir.

ABŞ-ın Azərbaycana münasibətdə mövqeyini şərtləndirən amillər bunlardır:

Əvvəla Azərbaycan zəngin təbii ehtiyatları, bölgənin perspektiv inkişaf imkanları olan dövləti kimi ABŞ-ın diqqət mərkəzində saxladığı ölkələrdəndir. Xüsusilə ABŞ-ın milli təhlükəsizlik sistemində enerji təhlükəsizliyi amili aparıcı rol oynadığından, Azərbaycanın zəngin neft ehtiyatlarına bu dövlətin olduqca böyük marağının olması təsadüfi sayılmamalıdır.

İkincisi, Azərbaycanın əlverişli geoiqtisadi mövqeyi ABŞ-ın strateji maraqlarına tamamilə uyğundur. Dövlətimiz şimaldan Rusiya, cənubdan isə İranla sərhəd olması və bu dövlətlərin Azərbaycanı öz təsir dairələrinə daxil etmə istəkləri ABŞ-ın milli maraqlarına ziddir. Məhz bu amil də ABŞ –ın Azərbaycanla sıx əməkdaşlıq etməsinə və onun güclənməsinə köməyini zəruri edir.

Üçüncüsü, ABŞ-ın respublikamıza marağının artmasında ölkəmizdə demokratiyanın olması, iqtisadi islahatların aparılması, bazar iqtisadiyyatına keçilməsi, insan azadlıqları və hüquqlarının qorunması kimi amillərin də danılmaz əhəmiyyəti vardır.

Azərbaycanla ABŞ arasında diplomatik münasibətlər 1992-ci il fevralın 12-də ABŞ-ın dövlət katibi Ceyms Berkerin Bakıya gəlməsilə başladı. Bundan sonra ölkəmizdə ABŞ səfirliyi açıldı.

ABŞ-ın Azərbaycanda ilk səfiri Riçard Mayls təyin edildi. Beləliklə, ABŞ – Azərbaycan əlaqələri genişlənməyə başladı. Lakin 1992-ci il oktyabrın 24 – də konqresin 102-ci çağırış 2-ci sessiyasının qəbul etdiyi və keçmiş SSRİ- nin Azərbaycandan başqa digər 11 respublikasına demokratiyanın inkişafı və bazar iqtisadiyyatına keçid məqsədilə 460 milyon dollar həcmində yardımını nəzərdə tutan "Azadlığa müdafiə aktı " və ona 907-ci əlavənin qəbul edilməsi Azərbaycana ağır zərbə oldu. Azərbaycana qarşı bu cür ədalətsiz qərarın qəbul edilməsinin əsas səbəblərindən biri ABŞ-da güclü erməni lobbisi və diasporu ilə bağlıdır. Digər səbəblərə ABŞ-da məskunlaşan Azərbaycan icmasının zəifliyi və qeyri-mütəşəkkiliyi, iqtidarın xarici siyasətdə buraxdığı səhvlər konqresmenlərin Azərbaycan barədə informasiyalarının olmaması və onların da qeyri- obyektiv olması idi.

Azərbaycan xalqının ümummillə lideri Heydər Əliyevin hakimiyyətə qayıdışından sonra Azərbaycana münasibətdə ABŞ-ın maraqları tam formalaşdı. Azərbaycan ABŞ-ın maraq dairəsinə daxil olan ölkələr sırasına keçdi. Bugün Azərbaycan bölgədə ABŞ strategiyasına dəstək verir. ABŞ – Azərbaycan münasibətləri bütün sahələrdə inkişaf edir. Bu Azərbaycanın dünya siyasətində yerinə olduqca müsbət təsirə malikdir. Məhz ABŞ-ın dəstəyi ilə Azərbaycan öz iqtisadiyyatını gücləndirir və regionun geosiyasi məkanında həlledici rolunu artırır.

Lakin Azərbaycan öz geosiyasi məkan tamını təmin edə bilməyib və bu da onun qarşısında olan ən böyük problemdir. Azərbaycan məhz bu problemin həllində öz ədalətli mövqeyinin təmin olunacağına və bu münaqişənin həllinə ABŞ-ın ədalətli rolunu gözləyir.

Azərbaycanın dünya siyasətində rolunu və çəkisini tam təsəvvür etmək üçün onun qonşuları olan, regional nəhənglər – Rusiya, İran, Türkiyə ilə münasibətləri şərh etmək məqsədəuyğundur.

Azərbaycan Qafqazda ən böyük qonşusu Rusiya Federasiyasıdır. Müstəqilliyimizin ilk illərində Rusiya Azərbaycan üçün ən yaxın

ölkə, az sonra isə ən təhlükəli ölkə oldu. Rusiya – Azərbaycan münasibətləri mahiyyətində duran amillər hər iki dövlətin bir-birinə münasibətdə geosiyasi mənafeləridir. Bu mənafələr geosiyasi istiqamətdədir və bunun üçün bugün də Rusiya- Azərbaycan arasında problemlər yaşanmaqdadır.

Beləliklə, Azərbaycan Respublikasının geosiyasi maraqları onun bütün sahələrdə öz milli dövlətinin qurulması və bu istiqamətdə məqsədlərə nail olmaq kimi iqtisadi-siyasi mədəni yüksəlişin əsas amilidir. Dövlətin təhlükəsizliyinin və milli maraqlarını çevik siyasət apararaq dünya siyasətində kəşifən və toqquşan maraqlar çərçivəsində təmin etmək kimi mühüm vəzifədən ibarətdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Əliyev H. Azərbaycan XXI əsrin və üçüncü minilliyin ayrıcında". Bakı, 2001
2. Qasımov M. Müasir geopolitika. Bakı 1999
3. Piriyev A. Siyasi strayegiya və milli təhlükəsizlik. Bakı 2005
4. Həsənov Ə. Müasir beynəlxalq münasibətlər və Azərbaycanın xarici siyasəti. Bakı 2000
5. Azərbaycan Respublikasının "Milli təhlükəsizlik haqqında konsepsiyası" Bakı 23 may 2007

BEYNƏLXALQ MÜNASİBƏTLƏRDƏ AZƏRBAYCAN DİASPORU

Abbasova Pərvanə İsmayıl qızı
BDU-nun II kurs magistrantı

Azərbaycanın diaspor tarixi 15-20 illik bir dövrü əhatə edir..Bu gün "Azərbaycan diasporu" dedikdə xarici ölkələrdə məskunlaşmış azərbaycanlılar nəzərdə tutulur.1949-ci il fevralın 1-də Türkiyənin Ankara şəhərində "Azərbaycan Kültür Dərnəyi"nin təsis edilməsi dünyada Azərbaycan diasporunun təşkilatlanması sahəsində ilk addım oldu.1956-cı ildə ABŞ-da "Amerikanın

Azərbaycan cəmiyyəti"ni təsis edilmişdir. Bu hadisələr Azərbaycan diasporunun tarixində təşkilatlanma mərhələsinin məhz ötən əsrin ortalarından başladığını söyləməyə əsas verir.2001-ci ildən keçən dövr ərzində keçirilən dünya azərbaycanlılarının I Qurultayında Heydər Əliyevin çıxışı və onun "Mən fəxr edirəm ki, mən azərbaycanlıyam" sözləri ilə başlanan çağırışı dünya azərbaycanlılarının prioritet fəaliyyət amalına çevrildi. Diaspora quruculuğunun hərəkatı məhz həmin tarixdən başladı. Xaricdə yaşayan azərbaycanlılarla İş üzrə Dövlət Qurumu yaradıldı.Azərbaycan dövlətinin "Xaricdə yaşayan azərbaycanlılarla bağlı dövlət siyasəti" haqqında qanunun qəbul edilməsi hər bir soydaşımızı fərd olaraq dövlət siyasətinə cəlb etməyin əsasını qoydu.Cənab İlham Əliyevin çağırışı ilə başlanan dünya azərbaycanlılarının II Qurultayı və bu Qurultayda dövlət başçısının "biz 50 milyonluq bir xalqıq və əl-ələ verərək bu 50 milyonluq qüvvəni hərəkatə gətirməliyik" deməsi yeni bir mərhələnin başlanğıcına əsas oldu.Prezident İlham Əliyevin təşəbbüsü ilə Türk Diaspor Təşkilatlarının və dünya azərbaycanlılarının I Formunun ölkəmizdə keçirilməsi böyük tarixi hadisə oldu.(1.185.)70-ə yaxın ölkədə fəaliyyət göstərən 300-ə yaxın Azərbaycan icma və diaspora təşkilatları artıq konqeslər və federasiyalar halında birləşməyə başladılar. Demək olar ki, dünyanın əksər ölkələrində Azərbaycan təşkilatları fəaliyyət göstərirlər. Bu təşkilatlar bizə çox yaxın olan türk və yəhudi diasporu ilə sıx əməkdaşlıq edir."Bizi evimizdə tanıyın" devzi ilə diaspor təşkilatları fəaliyyət göstərdikləri ölkələrin ictimai xadimlərini, məskunlaşdıqları şəhərin rəhbərlərini, hökumət və qeyri-hökumət nümayəndələrini Azərbaycana dəvət edir, bu millətin kimliyini onlara tanıdır.Bütün bu məqamlar daha dolğun və sistemli şəkildə, yəni dünyanı Azərbaycanın dostuna çevirmək məqsədi ilə işlənib hazırlanıb və Dünya Azərbaycanlılarının Həmrəylik Xartiyasında öz əksini tapıb.

Azərbaycanda diaspora siyasəti Azərbaycan Respublikasının prezidenti, Prezident Adminstrasiyası,Milli Məclis, Nazirlər

Kabineti,Diasporla İş üzrə Dövlət Komitəsi,ayrı-ayrı qeyri-hökumət təşkilatları,KİV,televiziya, radiolar səviyyəsində aparılan böyük bir dövlət siyasətinin tərkib hissəsidir.Hal-hazırda Azərbaycan diasporu prezident İlham Əliyevin irəli sürdüyü konsepsiya əsasında “hücum” xarakterində qurulub.(2.)Qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri isə Dağlıq Qarabağ probleminin həlli üçün dünya ictimaiyyəti,dünyada Azərbaycanla maraqlanan qurumları daha çox məlumatlandırmaqdan ibarətdir. Hər il fevralın 26-da Xocalı faciəsi, 31 mart-Azərbaycanlıların Soyqırım Günü, 20 yanvar faciəsi ilə bağlı ayrı-ayrı ölkələrdə böyük bir kampaniya həyata keçirilir.Dünya azərbaycanlılarının təşkilatlanması, müstəqil Azərbaycan Respublikası ilə siyasi, iqtisadi, mədəni və mənəvi əlaqələrin inkişaf etdirilməsi son dərəcə önəmli məsələlərdəndir. Tarix elə gətirib ki,50 milyondan artıq azərbaycanlının beşdə birindən də azı müstəqil Azərbaycan Respublikasının vətəndaşıdır.Qlobal dəyərlərin böyük əhəmiyyət kəsb etdiyi bir dövrdə azərbaycanlıların müxtəlif dövlətlərin vətəndaşları olması onların milli birliyi üçün mümkün qədər az maneə yaratmalıdır.Hər şeydən əvvəl ona görə ki, azərbaycanlıların siyasi iradəsini ifadə edən müstəqil dövləti, özünəməxsus adət ənənələri, dili, dini, “azərbaycançılıq” ideologiyası və nəhayət, Heydər Əliyevin şəxsində ümummilli lideri mövcuddur.

Ədəbiyyat

- 1.Musabəyov R.,Rzayev F. “Lobbizm” ,Bakı 1998
- 2.”Olaylar” qəzeti 6 oktyabr 2009

ПОЛИТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ НАЦИОНАЛЬНОЙ БЕЗОПАСНОСТИ АЗЕРБАЙДЖАНА

Махмудов Назим Шахин ог.
Магистрант 2 курса БГУ

Основным объектом потенциальных политических угроз является институциональная стабильность государства, и, следовательно, факторы, непосредственно или опосредственно влияющие на функциональную эффективность системы политических институтов, могут в той или иной мере быть затронуты в оценке степени уязвимости политического сектора данного государства.

Определенная степень уязвимости политического сектора Азербайджана генерируется особенностями распределения компактных этнических групп на территории республики. Разумеется, сама по себе многонациональность государства не ведет непосредственно к обострению политической уязвимости государства. В данном случае многое зависит от других факторов, в частности от способности государства добиться внутренней консолидированности общества.

Примерно 9,4 % населения Азербайджана составляет этнические меньшинства, большинство из которых компактно проживают в приграничных районах республики. Армянское население на западе, лезгинское и аварское население на севере, и талышское население на юге. Такая этно-территориальная структура создает благоприятные условия для реализации угрозы сепаратизма. Кроме этого, как показывает практика этнополитических конфликтов на Кавказе в постсоветский период, основными объектами внешней геополитической манипуляции в отношении Азербайджана и Грузии были компактно проживающие этнические группы в приграничных районах этих республик.

Параллельно с этим потенциальную угрозу политическому сектору представляет радикализация ислама. По некоторым данным Иран имеет рычаги религиозного влияния в некоторых областях Апшеронского полуострова, а также в Нахичевани. Так, в скандальных рассекреченных документах госдепартамента США по средствам веб-сайта Wikileaks говорится о том, что Иран финансирует мероприятия траура А-Шуры в Нахичевани и имеет определенное влияние этой области.

В этой области необходима достаточно продуманная и четкая политика государства, так как прямые меры против различных религиозных акций, могут вызвать обратный эффект массовых волнений. Необходимо учитывать, что с каждым годом в Азербайджане растет количество людей приходящих в ислам, но это само по себе это не вызывает никаких рисков. Реальная угроза может исходить от подпольных религиозных группировок, ставящих перед собой политические цели и использующие террористические средства их достижения. Именно на своевременное выявление и пресечение деятельности такого рода группировок должна быть направлена политика национальной безопасности в этой области.

Нахождение 20% оккупированных территорий вне зоны контроля международного права, создала ряд реальных угроз, как национальной безопасности Азербайджана, так и региона в целом. Лишенные кого-либо правового контроля, эти «серые зоны» стали благоприятным местом для существования различных террористических группировок. Так по данным госдепартамента США эти территории используются для переброски террористов из Ирана на Северный Кавказ. По другим данным Армения переселяет сюда армянские семьи из Ливана, в числе которых есть лица, которые являются членами террористической организации АСАЛА. В принципе учитывая тот факт что, Армения использовала эти группировки из

Ливана в карабахской войне, у армянских спецслужб должны сохраниться связи с этими группировками. В результате, как минимум теоретически, такие переселения возможны.

Существование этих «серых зон» являются угрозой стабильности и безопасности Кавказа и в перспективе непосредственно национальной безопасности АР. Так после освобождения этих территорий от оккупации эти группировки под видом местных жителей могут осесть на азербайджанской территории, а в дальнейшем могут накалить негативно, влиять на межнациональные отношения в Карабахе и дестабилизировать политическую ситуацию в стране в целом.

Параллельно с этим по данным Госдепартамента США эти территории используются как плацдарм для незаконной торговли оружием и наркотиками.

Таким образом, четко продуманная политика государства в области национальной безопасности может нейтрализовать эти реальные и потенциальные угрозы политической жизни, и обеспечить стабильное и поступательное развитие государства.

Литература

1. Strateji təhlil jurnalı №1, 2010
2. <http://www.guardian.co.uk>
3. Карабах: "Черный рынок" для международного терроризма: монография / Р. Новрузоглу; ред. А. Саилов. - Баку: Араз, 2003. - 245 с
4. No-LAW-lands: Emergent Threat Across the Globe expert in national security affairs. 2010, Baku 13 p
5. www.state.gov

CƏNUBİ QAFQAZIN TƏHLÜKƏSİZLİYİNDƏ AZƏRBAYCANIN APARICI YERİ

Murad Fərzəliyev,
BDU-nun II kurs magistrantı

Qafqazda əhalisinin sayına, ərazisinin genişliyinə, faydalı resurslarının zənginliyinə görə fərqlənən Azərbaycan Respublikası Qafqazdakı siyasi hadisələrə mühüm təsir göstərmə qüvvəsinə malikdir. Azərbaycanın coğrafi vəziyyətinin özü dövlət xarici siyasi konsepsiyasının qurulmasında xüsusi davranış taktikasını formalaşdırır. Respublika müstəqillik əldə etdikdən sonra Rusiya, Türkiyə, İran, ABŞ kimi dünya dövlətlərini. Habelə Qərbi Avropanın bir sıra ölkələrinin maraqlarının toqquşduğu meydan çevrilmişdir.

Bir çox analitiklərin fikrincə regional təhlükəsizlik sistemində Azərbaycan mühüm rol oynayır. Onun nəinki böyük karbohidrogen ehtiyatları vardır, həm də bütün Xəzər hövzəsi ərazisində neft və qazın şərq istiqamətində nəqli yollarında olduqca əlverişli mövqe tutur. Məhz Azərbaycan vasitəsi ilə Rusiya və İrandan yan ötərək Mərkəzi Asiyaya çıxış mümkündür.

Cənubi Qafqazda sülh əməkdaşlıq şəraitinin yaranması üçün Azərbaycan dövlətinin siyasətində aşağıdakı məqamlar üstünlük təşkil edir.

Birincisi, Azərbaycan Cənubi Qafqazda böyük enerji layihələrini həyata keçirir, Bakı-Nvoroziyski, Bakı-Supsa, Bakı-Tiblisi- Ceyhan magistralı, Cənubi Qafqazda Rusiya-Ukrayna Türkiyə dövlətləri ilə əməkdaşlığı gücləndirir.

İkincisi, Cənubi Qafqaz regionunda tranmilli magistral xətlər Azərbaycan ərazisindən keçir. Xüsusilə, şərq-qərb, Şimal-cənub nəqliyyat yolunun mərkəzində Azərbaycan Respublikası dayanır. Buna görə də transmilli əməkdaşlıqda iştirak edən dövlətlər Cənubi Qafqazın münaqişəli vəziyyətdə qalmasının qəbul etmərlər.

Üçüncüsü, Azərbaycan “Qafqaz evinin ” yaranmasına tərəfdardır. Lakin Cənubi Qafqazda münaqişələr həll olunmasa “Qafqaz evinin” yaranması qeyri mümkündür.

Azərbaycan təhlükəni sülh, danışıqlar vasitəsi ilə aradan qaldırmaq istəyir. Lakin danışıqlar abş tutmasa, ermənilər işğal etdiyi ərazidən çəkilməsə hər b yolu istisna edilmir.geosiyasi maraqları əsas yer tutur. Azərbaycanın xarici siyasətinin strategiya vəzifələri aşağıdakılardır:

- Milli mənafehin təhlükəsizliyi;
- İşğal edilmiş ərazilərin qaytarılması, ərazi bütövlüyünün bərpası;
- Dünyanın inkişaf prosesinə qoşulmaq, beynəlxalq regional təşkilatlara üzv olmaq;
- Fəal xarici siyasət aparmaq;
- Milli mənafeyə ziyan vuran qüvvələrin qarşısını vaxtında almaq.

Hazırda Azərbaycan və Cənubi Qafqazdakı ən əsas problem Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həll olunmamasıdır. Bu problemin həlli ilə Cənubi Qafqazda təhlükəsizliyin təminatı sıx bağlıdır. Çünki Azərbaycan digər Cənubi Qafqaz dövlətlərindən öz geostrateji üstünlükləri ilə fərqlənir və regionda heç bir qlobal layihə bu dövlətsiz həyata keçirilmir. Regionda təhlükəsizliyi təmin etmək üçün ilk növbədə Ermənistan Dağlıq Qarabağa olan ərazi iddialarınadn əl çəkməli və Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü tanımalıdır. Hər iki ölkə prezidentləri münaqişənin suverenliyə, ərazi bütövlüyünə və beynəlxalq aləmdə tanınmış dövlət sərhədlərinin pozulmazlığına, BMT Təhlükəsizlik Şurasının müafiq qətnamələrinin və həmin məsələ ilə əlaqədar ATƏT-in qərarlarının icrasına riayət və təmin olunma əsasında tez bir zamanda siyasi həllinin tərmasına tərəfdar olduqlarını bildirdilər.

Azərbaycanın neft strategiyasının Cənubi Qafqazın təhlükəsizliyində rolu danılmazdır. Azərbaycanın yeni neft strategiyasının dayaqları sayılan Bakı-Tiblisi-Ceyhan və Bakı-Tiblisi-Əzurm qaz kəmərləri qərb və dünyaya inteqrasiya olan ən

mühüm göstəriciləridir. Bu kəmərlər öz növbəsində Azərbaycan və Gürcüstanın inkişaflarının ilk addımlarıdır.

Azərbaycan regionda balanslaşdırılmış siyasət həyata keçirərək Rusiya və İranla münasibətlərdə xeyli irəliləyişlər əldə etmişdir. Lakin Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ kimi probleminin hələ də mövcudluğuna, Rusiyanın və İranın Ermənistanı özlərinə yaxın hesab etmələrini də unutmamaq olmaz. Gürcüstan isə birtərəfli qaydada qərb siyasi iradə mərkəzlərinə meyilləndiyindən Rusiya ilə münasibətlərini gərgin məcradainkişaff etdirməkdədir.

Sovetlər Birliyinin dağılması nəticəsində ittifaqın tərkibində olan azadlığa və müstəqilliyə qovuşdu. Qafqaz dövlətləri də bu proseslərdən kənar qalmayıb öz suveren hüquqlarını bərpa edib, müstəqilliklərini elan etdilər. Müstəqillikdən sonra Azərbaycan və Gürcüstan Türkiyədən keçməklə qərb strukturlarına, Ermənistan isə dolayı yolla imperiyanın varisi olan təsir dairəsinə düşdü. Yeni yaranan geosiyasi şəraitdə müasir dövrün ən güclü hərbi siyasi strukturu olan və dünyanın istənilən regionunda. Xüsusilə də Qafqazda özünün geosiyasi vəzifəsini yerinə yetirməyə imkanı olan NATO-nun rolu əhəmiyyətli şəkildə artmışdır. NATO-nun Qafqazda geosiyasi marağı təsadüfi deyildi. Məhz postsovet məkanının bu regionunda dünyanın aparıcı dövlətlərinin həyati maraqları toqquşurdu.

Azərbaycan müstəqillik elan etdikdən sonra NATO ilə əməkdaşlıq yollarını axtarmağa başladı. Azərbaycan istiqamətli Ermənistan-Rusiya hərbi-strateji əməkdaşlığı Azərbaycanı da məcbur etdi ki, Türkiyə ilə hərbi-texniki əməkdaşlığı gücləndirsin, “Sülh naminə tərəfdaşlıq” proqramı vasitəsilə Alyansla xüsusi münasibət qurmaq yolları arasın. 1994-cü ildə Azərbaycan NATO-nun “Sülh naminə əməkdaşlıq” proqramına qoşuldu. Heydər Əliyev qeyd edirdi ki, müharibənin dayandırılmasında, Azərbaycan və Ermənistan arasında sülhün və mehriban qonşuluq münasibətlərinin yaranmasında NATO ilə əməkdaşlıq çox vacibdir.

Bütün bu yuxarıda qeyd olunanlardan belə nəticə çıxartmaq olar ki, Azərbaycan öz xarici siyasətində balanslaşdırma funksiyasını yürütməlidir və bunu müvəffəqiyyətlə yerinə yetirə bilər. Bu siyasət sayəsində dövlətimiz öz milli maraqlarının qorunmasını təmin etmək qabiliyyətini saxlamış olur. Regionda gedən siyasi proseslərdə yaxından və fəal iştirak edərək öz iradəsini ortaya qoyur. Regionda söz sahibi və aparıcı bir ölkə olduğunu beynəlxalq aləmdə sübut edir. Nəticə etibarlı ilə Azərbaycan Cənubi Qafqazın təhlükəsizliyində aparıcı rol oynadığını dünya dövlətləri önündə açıq-aşkar bəyan edir. Aparılan tarazlaşdırma siyasəti nəticəsində Azərbaycan dövləti öz suverenliyini və ərazi bütövlüyünü qorumağa çalışır.

Ədəbiyyatlar:

1. Heydər Əliyev. Müstəqillik yollarında. İS.Bakı 1997
2. Həsənov Ə. Azərbaycan Respublikası xarici siyasətinin əsas vəzifələri, prinsipləri və istiqamətləri. Bakı 1998
3. Qafqaz tarixi, müasirlik və geosiyasi perspektivlər. Beynəlxalq konfransın materialları BDU 1998

PARLAMENTİN İDARƏÇİLİK MAHİYYƏTİ VƏ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Yaqubova Nazilə,
BDU-nun II kurs magistrantı

Hüquqi siyasi ideyalar arasında hakimiyyətin bölünməsi konsepsiyası dövlət hakimiyyətinin qurulmasının əsası kimi çox mühüm yer tutur və dünya ölkələrinin əksəriyyətində dövlət hakimiyyətinin təşkilinin prinsiplərini müəyyən edir.

Parlamentin mahiyyətini onun yerinə yetirdiyi funksiyalar daha aydın ifadə edir. Parlamentin meydana gəlməsi dövlət hakimiyyəti sistemində qanunverici hakimiyyətin xüsusi sfera kimi ayrılması prosesinin başlanğıcını qoymuşdur. 17-ci əsrdən etibarən siyasi nəzəriyyələrdə inkişaf etdirilən hakimiyyətin bölünməsi

nəzəriyyəsinə görə qanunverici hakimiyyət daha mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Çünki hakimiyyətin digər qanadlarının fəaliyyəti qanunverici hakimiyyətin müəyyənləşdirdiyi prinsiplərə əsaslanır. Demokratik cəmiyyətlərdə qanunvericilik funksiyası parlamentə məxsusdur. Məhz parlament xalqın suveren hüquqlarını və iradəsini qanunlar şəklində ifadə etmək səlahiyyətlərinə malikdir.

Parlamenti yalnız qanunvericilik fəaliyyəti ilə məhdudlaşdırılan hakimiyyət orqanı kimi təsəvvür etmək reallıqdan uzaqdır. Əvvəla, parlament hökumətin fəaliyyətinə nəzarət etmək və ya ona təsir göstərmək üçün güclü vasitələrə malikdir. İkincisi, parlament demokratiyası rejimlərində xalqın nümayəndəli hakimiyyət orqanı habelə icra hakimiyyəti orqanlarını təyin etmək səlahiyyətlərinə malikdir.

Parlamentin fəaliyyətində nəzərə çarpan əsas məsələlərdən biri də onun iş qaydasıdır. Parlamentlər öz fəaliyyətini müxtəlif formalarda qurur. Palatalar ayrılıqda və birgə iclaslar təşkil edir, daimi və müvəqqəti komissiyalar yaradır və s. Birgə iclaslar konstitusiyada müəyyən olunmuş hallarda keçirilir. Parlamentin başlıca iş forması sessiya hesab olunur. Sessiya parlamentin iclaslarının çağırıldığı və daimi komissiyaların fəaliyyət göstərdiyi dövrdür. Sessiyalar adətən yaz və payız sessiyalarına bölünür. Parlamentdə növbədənəkənar sessiyalar da çağırıla bilər.

Parlamentin quruluşunda diqqəti cəlb edən əsas cəhətlərdən biri də palatalar arasında səlahiyyətlərin bölgüsüdür. Bəzi ölkələrdə palataların hər ikisi bərabər səlahiyyətlərə malik olur. Lakin bəzən bu qayda pozulur və yuxarı palata əlavə səlahiyyətlərə malik olur.

Parlamentin təşkili və fəaliyyətinin əsasları konstitusiya ilə müəyyən edilir, onun təfsilatları isə palataların qaydaları ilə müəyyən olunur. Bu qaydalar rəqlamentlər və ya qanunlar formasında qəbul olunur.

Parlamentin palatalarında müxtəlif daxili orqanlar mövcuddur. Palataların və birpalatalı parlamentin iclaslarında sədr, yaxud kollegial orqan rəhbərlik edir. Birpalatalı parlamentin və palataların sədrinin (spikerin) bir və ya bir neçə müavini olur;

sessiyanın rəyasət heyəti və ya büro sədrlik edəni seçir və bəzən o, bütün sessiya boyu iclasları aparır, bəzən isə rəyasət heyətinin üzvləri növbə ilə sədrlik edirlər. İkipalatalı parlamentdə parlamentin sədri olmur, yalnız palataların sədrləri olur. Palataların birgə iclasına, adətən, yuxarı palatanın sədri rəhbərlik edir.

Parlamentin palatalarının rəhbər orqanı ya onların bütün səlahiyyət müddətinə, ya da bir sessiya dövrü üçün seçilir.

Parlamentin daxili orqanlarına partiya fraksiyaları aiddir. Onlar bir partiyaya və ya öz proqramlarına görə yaxın olan bir neçə partiyaya mənsub deputatları birləşdirir.

Parlamentdə və onun palatalarında daimi komitə və komissiyalar mühüm rol oynayır. Palataların birgə komitələri, parlament komitələri və palataların komissiyaları yaradılır. Onların sayı müxtəlifdir və tez-tez dəyişir. Daimi komitələr sahəvi və ya ixtisaslaşmış və ixtisaslaşmamış olur.

Parlament onun tərkibinə daxil olmayan və palataların daxili orqanları sayılmayan, lakin onun səlahiyyətlərinin həyata keçirilməsinə kömək edən və ya onun tapşırıqları üzrə fəaliyyət göstərən müxtəlif orqanlar yaradır. Onlara büdcə intizamına, maliyyə və təsərrüfat fəaliyyətinə nəzarəti həyata keçirən təsisatlar, habelə parlament komissarları və s. aiddir.

Parlament dövlətə ali rəhbərlikdə, onun daxili və xarici siyasətinin müəyyən edilməsində həlledici iştirak edir. O, müxtəlif islahatlar haqqında qanunlar qəbul edir, hökumətin və nazirlərin hesabatlarını dinləyərək mühüm beynəlxalq hadisələr barədə bəyanatlar verir, hökumətin və nazirlərin fəaliyyətini istiqamətləndirir, beynəlxalq müqavilələri ratifikasiya edir və ya dövlət başçısına onların təsdiqlənməsi üçün icazə verir, ölkənin xaricində silahlı qüvvələrdən istifadə haqqında məsələni həll edir, fəvqəladə və hərbi vəziyyət elan edilməsinin şərtlərini və qaydasını müəyyən edir və s. Parlament dövlət başçısı və hökumətlə birlikdə dövlətə ali rəhbərlikdə iştirak edir.

Parlament digər ali dövlət orqanlarını bütövlükdə və ya qismən seçir, təyin və ya təşkil edir. O, bunu ya müstəqil həyata

keçirir, ya da digər ali dövlət orqanının təklif etdiyi namizədi təsdiq edir və ya ona razılıq verir. Bir çox ölkələrdə parlament hökumətin bütün tərkibini təşkil edir: hökumətin proqramına səs vermək yolu ilə ona etimad bildirir, bundan sonra hökumət dövlət başçısının aktı ilə təyin olunur. Parlament konstitusiya məhkəməsinə, ali məhkəməni təşkil edir, baş prokuroru, baş nəzarətçini və bəzi digər ali vəzifəli şəxsləri təyin edir.

Parlament dövlət mülkiyyətinə, dövlətin maliyyə vəsaitlərinə sərəncam verir. O, milliləşdirmə və özəlləşdirmə məsələlərini həll edir, əksər ölkələrdə yalnız o, dövlətin maddi öhdəliklərini və vergiləri müəyyən etmək, dövlətin bir illik gəlirləri və xərcləri haqqında vahid qanun şəklində və ya büdcə qanunlarının məcmusu şəklində dövlət büdcəsini qəbul etmək hüququna malikdir. Parlamentin bir sıra əlahiddə məhkəmə səlahiyyətləri vardır: o, ali vəzifəli şəxslərin, hakimlərin impiçmenti haqqında məsələni həll edir, nazirlərin məhkəməyə verilməsi haqqında qərar qəbul edir. O, amnitsiya barədə məsələni həll edir.

Parlament icra hakimiyyətinin və digər ali dövlət orqanlarının fəaliyyətinə nəzarəti həyata keçirir. Belə nəzarətin formaları prezidentli respublikalarda (həmçinin dualist monarxiyalarda) və parlamentli respublika və monarxiyalarda müxtəlifdir. Lakin parlament həmişə xalq nümayəndəliyinin ali orqanı olaraq nəzarət funksiyalarına malikdir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. B., 2004.
2. Azərbaycanın dövlət və hüququnun əsasları. B., 2003.
3. Çirkin V.Y. Xarici ölkələrin konstitusiya hüququ (ruscadan tərcümə). B., 2007.
4. Milli məclis analitik-informasiya jurnalı. B., 2007.

BEYNƏLXALQ MÜNASİBƏTLƏR TARİXİNİN İNKİŞAF MEYLLƏRİ

Emin Kərimov
BDU-nun II kurs magistrantı

1618-ci il Praqa üsyanı ilə başlanmış "Otuzillik müharibə" 1648-ci ildə sona yetdi. XVII əsrin II yarısından başlayaraq İngiltərə Portugalıyanı İran körfəzi və Hinditandan uğurla sıxışdırdı. Bu dövrün imperiyaları demək olar ki, heç bir blokda çıxış etmədən hamının hamıya qarşı apardığı müharibələrə beynəlxalq toqquşmalara səbəb oldu. XVIII əsrin sonlarına doğru artıq katolik Avropanın geri çəkildiyi heç kimdə şübhə doğurmurdu. XVIII əsrin daha önəmli əlaməti sənaye çevrilişi sayılır. Bu daha öncə istismar olunan əhalinin sayını artırmaqla siniflənməni və bu siniflərin özünüdərkini, təşkilatlanmasını təmin etdi. Beləliklə Avropada burjua, burjua-demokratik inqilablardan sonra istehsalatda məşinli məhsuldarlığa keçid sənaye inqilabı yaxud sənaye çevrilişi kimi tarixdə məlumdur. Bu dövrdə nəinki monarxiyalara qarşı burjua inqilabları həmçinin zəhmətkeşlərin öz sosial hüquq və haqları uğrunda mübarizəsi də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, Ekspluatativ siyasət Fransa proletariatını ayağa qaldırdı.

Versal-Vaşinqton sisteminə görə mandatlara bölünmüş Yer kürəsi indi daha artıq istismar olunurdu. Bu böhran xüsusiyilə Almaniyada Kapitalizmin dünyaya gətirdiyi neqativ hadisələrin, və bu kapitalistlərin Avropa xalqlarına, xüsusiyilə almanlara vurduğu ziyana görə həm də onların içəridəki əlaltılarının-yəhudilərə nifrəti artırdı.

İndi artıq keçmişdə sıradan çıxmış nəzəriyyələr öz qalıqları ilə XX əsrdə öz qalıqları ilə təmsil olunaraq daha çox narahatlıqlar gətirirdilər. Postmodernizmi qısa şəkildə ümumiləşdirməyə çalışsaq. Ümumiyyətlə, postmodernizm bir qeyri-müəyyənliyi ifadə edir. Üzərindəki mübahisələr, müzakirələr hələ də bitməyib. Siyasi postmodernizm üçün də eyni şeylər keçərlidir. Geridə qalmış və ya

üçüncü dünya ölkələrində bu, etnik olaraq dağılma müddəti kimi qəbul edildiyi halda, inkişaf etmiş yaxud sənayeləşmiş ölkələrin birləşməyə doğru getdikləri müşahidə edilir. Məsələn, Avropa Birliyi kimi. ABŞ isə xalq-dövləti dağıtmaq bir qıraqda dursun, xalq-dövlətə söykənən imperatorluq kimi davranır. Avropa Birliyi təcrübəsi belə, birlik içərisində xalq-dövlətlərin öz kimliklərini qoruma səylərini üzə çıxarır. Bəlkə də postmodernizmin bir yaşantı problemi olduğunu və bu yaşantı halının aradan qalxması ilə durumun da sona çatacağı baxışını dəstəkləmək və ya bu fikirlərə qatılmaq ən doğrusu olacaq.

II dünya müharibəsindən sonra yaranmış qüvvələr nisbəti iki qütb arsında dəyişirdi. Bu həm də yeni dünya mübarizəsi idi. Bir-birini dünyadan silməyə çalışan iki sistem arasında gedən bu mübarizə siyasi, iqtisadi, hərbi, texniki yarış xatırladı. Bu “Soyuq müharibə” idi. Nəhayət 90-cı illərin əvvəli “soyuq müharibə” sona çatdı. Neoliberalizmin yayılmasına beynəlxalq hüquq donu geyindirən ABŞ təkqütblü dünya sistemində öz neokolonialist-neoliberalist kursunu reallaşdırmağa can atır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. G.Auth „Die Theorien der Internationalen Beziehungen-München2008
2. D.Fuchs, E.Roller, Lexikon Politik Hundert Grundbegriff-Stuttgart 2007
3. M.Veber „Protestant etikası kapitalizm ruhu- Bakı 2007
4. H.A.Нартов,Геополитика-Москва 2007

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI VƏTƏNDAŞLARININ SİYASI MƏDƏNİYYƏTİNİN FORMALAŞDIRILMASI YOLLARI

s.e.n.Həsənov Mehman Zahid oğlu,
“Politologiya və sosiologiya” kafedrasının müəllimi

Ətraf aləmdə baş verən istənilən hadisə insan tərəfindən qəbul edilmək üçün onun şüurunun süzgəcindən keçir. İnsan şüurunda baş verən dəyişikliklər ilk növbədə onun həyatının məqsədi və dəyəri ilə bağlıdır. Mənalı ömür sürmək, sağlam fiziki və psixi aləmdə yaşamaq daim insanın arzusu olmuşdur. Bu arzuya çatmaq üçün yeni maddi və mənəvi dəyərlərin təcəssümü kimi qloballaşmanın tələblərinə cavab verən mədəniyyətin mənimsənilməsi və bu dəyərlərə əsaslanan dünyagörüşün ifadə edilməsi şərt kimi irəli sürüldükdə, şübhəsiz ki, bəşər övladı bu şərtləri qəbul etməyə üstünlük verəcəkdir.

Burada həmçinin onu da qeyd etmək lazımdır ki, qloballaşma prosesi qaçılmazdır. Onun gərəkli-gərəksiz olduğuna biz qərar vermək gücündə deyilik. Bizim əsas rolumuz insanların və bəşəriyyətin qloballaşmasını məqsədyönlü şəkildə istiqamətləndirməkdir.

Bazar iqtisadiyyatının və informasiya texnologiyalarının sürətlə inkişafı dünya dövlətləri sistemində müxtəlif maddi və mənəvi dəyərlərə, o cümlədən mədəni düşüncələrə malik xalqlar arasında əlaqələrin harmonik uzlaşmasını və inkişafını tələb edir. Hər hansı bir dövlət iqtisadi və mədəni inkişafa nail olmaq istəyirsə, o, artıq bu baxımdan yüksəliş əldə etmiş dövlətlərin tarixi sınaqlarından uğurla çıxmış qanunları tətbiq etməlidir. Bu qanunlar bütün xalqlar və mədəniyyətlər üçün eyni olmasa da, oxşardır. Bu baxımdan ilk növbədə ölkə daxilində vətəndaşların siyasi mədəniyyətinin yüksəldilməsi yollarının tapılması olduqca zəruridir.

Siyasi mədəniyyət – millətin tarixi və sosial təcrübəsinin təsisatlanmış və təsisatlanmamış formalarının ictimai şüurda öz əksini tapmasıdır. Başqa sözlə desək, o, ictimai hadisələrin qanunlarda, ənənələrdə, qiymətləndirmələrdə və yanaşmalarda inikasını tapmış cəmiyyətin öz keçmişi haqqında "yaddaşdır".

Vətəndaşın siyasət, hakimiyyət haqqında bitkin və sabit təsəvvürləri bilavasitə cəmiyyət daxilində formalaşan siyasi təcrübə əsasında meydana gəlib inkişaf edir.

Cəmiyyətdə siyasi mədəniyyətin inkişafı sosial ədalətin qorunması, sosial qruplar arasında sabitliyin yaranması və qanunların düzgün işlənməsinə şərait yaradır. Siyasi mədəniyyətin mühüm formalarından biri kimi demokratiya mədəniyyəti çıxış edir.

Azərbaycan Respublikasının ulu öndəri Heydər Əliyev cənabları tərəfindən demokratiyanın inkişafı istiqamətində həyata keçirdiyi məqsədyönlü siyasət ölkədə demokratiya mədəniyyətinin yüksədilməsində böyük əhəmiyyət kəsb etmişdir.

Vətəndaşların siyasi mədəniyyətinin yüksədilməsində xüsusi önəm veriləcək məsələlərdən biri də iqtisadi mədəniyyətin təmin edilməsi ilə bağlıdır. Bu istiqamətdə də başda İlham Əliyev cənabları olmaqla ölkəmizdə çox uğurlu daxili siyasət həyata keçirilir.

CƏMIYYƏTİN SIYASI HƏYATI HAQQINDA BİR NEÇƏ SÖZ

Fariz Məmmədov,
BDU-nun Politologiya və sosiologiya
kafedrasının sabiq aspirantı

Müasir politologiyada geniş istifadə olunan anlayışlardan biri cəmiyyətin siyasi həyatıdır. Məhz bu anlayışın köməyi ilə siyasi proseslərin, sistemlərin, habelə partiyaların, təşkilatların, təsisatların fəaliyyət və inkişafını, ayrı-ayrı vətəndaşların, qrupların siyasətdə iştirakını kompleks şəkildə qiymətləndirmək mümkün olur. Cəmiyyətin siyasi sferasında mühüm həyati proseslərin cərəyanının spesifikasiyası nədən ibarətdir, başlıca xüsusiyyətləri hansılardır – bu sualları cavablandırmaq özünəməxsus çətinliklərlə bağlıdır. İnsanların ictimai həyatında siyasi sferanın ayırd eilməsi elə bir yanaşmadır ki, bu halda məhz hansı proseslərin, strukturların, institutların bilavasitə siyasi fəallıq forması olması üzə çıxır, hansı hadisələrin isə öz spesifik məzmununu saxlamaqla ona yalnız dolayısı ilə aid olması müəyyənləşir.

Cəmiyyətin siyasi həyatının hüdudları elə bir çərçivəni əhatə edir ki, orada bu və ya digər siyasi hakimiyyət qərarları qəbul edilir və icra olunur. Bu həyatın başlıca struktur ünsürləri sırasına siyasi subyektləri və obyektləri, siyasi münasibətlərin subyektləri arasında qərarlaşan qarşılıqlı təsir, hökmranlıq və tabelilik münasibətləri, habelə həmin münasibətlərə bilavasitə təsir göstərən rəngarəng informasiya, ideya və konsepsiyalar aid edilə bilər. Cəmiyyətin siyasi həyatının spesifikasiyası onunla müəyyən edilir ki, o, özündə bütünlüklə elə maddi və mənəvi struktur ünsürləri, habelə onların qarşılıqlı təsir proseslərini ehtiva edir ki, onlar böyük sosial qrupların, millət və xalqların, regionların və ölkələrin qarşılıqlı münasibətlərinin

xarakterinə bu və ya başqa şəkildə təsir göstərir, həmin münasibətlərin optimallaşmasına kömək edir.

Siyasi həyatın fəaliyyəti normal məcrada davam edərsə, siyasi qarşılıqlı münasibətlərin səviyyəsinin yüksəlməsi, nizamlılığı, mütəşəkkilliyi onun təbii məhsulu kimi özünü göstərir, başqa sözlə, cəmiyyətin siyasi potensialı zənginləşir.

İstənilən təbii sistemlə müqayisədə cəmiyyət daha mürəkkəb təşəkkül olduğuna görə o, bütün sosial sistemlərin, o cümlədən siyasi sistemlərin çoxamilli, sisemli təhlilini tələb edir. Müasir şəraitdə siyasi proseslərin xeyli dərəcədə sürətlənmiş və daha da mürəkkəbləşməsi baş verir ki, bu da insanların siyasi şüurunu və davranışını diqqətlə, hərtərəfli araşdırmağı zəruri edir.

Siyasi həyat yüksək səviyyəli siyasi kateqoriyalar qrupuna aiddir. Ona görə də siyasi həyatın təhlil üçün öz həcminə görə kiçik olan, ilk növbədə orta səviyyəli anlayışlardan istifadə olunması məqsədəuyğundur. Həmin anlayışlar sırasına «cəmiyyətin siyasi sistemi», «siyasi institut», siyasi proses», «siyasi struktur», «siyasi hakimiyyət» və s. kimi anlayışları aid etmək olar.

Son illərdə demokratik proseslərin inkişafı artıq belə bir qənaəti formalaşdırmışdır ki, bütün siyasi strukturları ancaq dövlətə münəcər etmək qətiyyən mümkün deyildir. Siyasi sistem dedikdə siyasi institutların, strukturların, proseslərin davranış formalarının, siyasi mədəniyyət hadisələrinin bütün məcmusunu başa düşmək meyli gücləndi. Bu elementlərdən bəziləri inkişaf etdikcə özündə müəyyən hissələri ehtiva edir və buna görə də müstəqil sistem kimi nəzərdən keçirilir (məsələn, dövlət, siyasi partiyalar). Siyasi sistem bir sistem olmaq etibarilə öz spesifikasiyasını saxlamaqla, cəmiyyətin maddi və mənəvi resurslarını bölüşdürmək və yenidən bölüşdürmək üçün müstəsna hüquqa malik olmaqla ictimai ictimai həyatın sosial-iqtisadi və mədəni sferaları ilə daim sıx əlaqələri

inkişaf etdirir. Kanada politoloqu D.İstonun fikrincə, siyasi sistem «mühtəzər yüklənmiş sistem» olub, həm təsir göstərməyə, həm də təsirinə məruz qalmağa qadirdir. Bu sistemin öz «giriş»i var: buradan informasiya təsir, müəyyən xassəli siqnallar (məsələn, müdafiəyə xərclərin azaldılması, müharibənin dayandırılması tələbləri) daxil olur. Onun öz «çıxışı» da var: onun vasitəsilə siyasi sistem öz məhsulunu dəyərlərin bölüşdürülməsi barəsində qərarlar, onların həyata keçirilməsinə dair təminatlar və s. şəklində «buraxır».

Siyasi sistemin tərkib hissələrindən biri olan siyasi institut siyasi sferanın bir çox struktur və münasibətlərini ehtiva edir. Onların bir qismi (məsələn, ictimai-siyasi birliklər, siyasi partiyalar, təzyiqli qrupları) bəzi maddi təşkilatara malik olur. Digərləri isə qeyri-maddi, mənəvi-dəyər xarakterlidir (məsələn, xüsusi mülkiyyət, hakimiyyət, legitimlik və s. anlayışlarını ifadə edən hüquqi normalar və təsəvvürlər). Siyasi institut insan münasibətlərinin spesifik modeli olub, konkret siyasi əlaqələrdə – müəyyən davamlılıqla səciyyələnən əlaqələrdə ifadə olunur.

Siyasi struktur anlayışı məlum ölkədə siyasi fəaliyyət subyektlərinin, siyasi institutların və onlar arasındakı münasibətlərin bu və ya başqa cür təşəkkül tapmış davamlı məcmusunu ifadə edir. Bu struktur sistemin uzunmüddətli tarixi proseslər nəticəsində formalaşmış və nisbi dəyişməz, ənənəvi sabitlik kəsb etmiş elementlərini və onların əlaqələrini – ayrı-ayrı adamların və nəsillərin bir-birini əvəz etməsinə baxmayaraq saxlanılan əlaqələrini səciyyələndirir. Müxtəlif cür dövlət və partiya strukturları insanların bu və ya digər davranış tiplərini nəzərdə tutur, qadağan edir, onlara əngəl törədir və ya icazə verirlər.

Siyasi həyatda sabitlik, statika məqamlarını ifadə edən siyasi strukturdan fərqli olaraq, siyasi proses anlayışı onun hərəkətlilik, dəyişkənlik, dinamiklik aspektlərini qeyd alır. Bu anlayışla həm siyasi sistemin gündəlik fəaliyyəti prosesi, həm də onun dəyişməsi, inkişafı əhatə olunur. Qeyd

etdiyimiz proseslər bir çox obyektiv və subyektiv amillərin təsiri altında genişlənir. Obyektiv surətdə təşəkkül tapmış situasiyaya insanların müdaxiləsi onun inkişafını sürətləndirir və ya zəiflədə bilər. Proseslər isə sürətli və ya ləng, idarə olunan və ya idarə olunmayan, təkamül və ya inqilabi xarakterli ola bilər. Hər bir ayrıxa halda hər hansı prosesin xarakterini, onun obyektiv və subyektiv amillərdən asılılıq dərəcəsi yalnız ciddi elmi təhlil nəticəsində müəyyənləşdirilə bilər.

Cəmiyyətin siyasi həyatını dərk etmək üçün əsaslı, universal mənə kəsb edən anlayışlardan biri də siyasi hakimiyyətdir. Siyasi həyat fəaliyyətinin bütün təzahürləri hakimiyyət münasibətlərinin müəyyən modifikasiyasıdır. Hakimiyyətlilik maddi və ya ideal qüvvəyə istinad etməklə təsiretmə, komanda vermə, hökmlənmə etmə funksiyalarının həyata keçirilməsidir.

Tarixi prosesdə hakimiyyətin həyata keçirilməsinin maddi və ideoloji, zorakı və tərbiyəvi üsullarının qarşılıqlı nisbəti daim dəyişilmişdir. Bu prosesdə belə bir ümumi meyl müşahidə olunur: hakimiyyətin həyata keçirilməsinin qeyri-zorakı metodlarının rolu güclənir ki, bu da, təcrübənin təsdiq etdiyi kimi, uzunmüddətli planda mühüm nəticələr əldə etmək üçün, habelə hakimiyyətin özünün davamlılığı üçün daha səmərəlidir. Lakin müxtəlif dövrlərə aid faktlar sübut edir ki, bu pozitiv meyl heç də həmişə davamlı olmur. Ona görə də qeyd etmək lazımdır ki, həm legitim, həm də xüsusən qeyri-legitim hakimiyyətin çox mühüm əlaməti inandırma metodları ilə yanaşı məcburiyyət, zorakılıq metodlarından da istifadə edilməsidir; bu, hər şeydən əvvəl, konstitusion, mülki, cinayət, ailə, inzibati və s. qanunvericiliyinə əsaslanmalıdır, hərçənd bəzən də ona rəğmən həyata keçirilir. Müasir demokratik hüquqi dövlətin əlamətlərindən biri dövlət tənzimlənməsindən istifadənin hüdudlarına ciddi əməl etməkdən, siyasi və qeyri-siyasi həyat sferaları arasındakı, dövlətlə vətəndaş cəmiyyəti

arasındakı fərqləri nəzərə almaqdan, vətəndaşların qanunla müəyyənləşdirilmiş hüquq və azadlıqlarına yol verilməməsini etiraf etməkdən ibarətdir.

Deməli, cəmiyyətin siyasi həyatı geniş hadisələr dairəsini, ən əvvəl, rəngarəng siyasi institutları və onların fəaliyyətini, habelə qərarlaşmış şəraitə uyğun və ya onun ziddinə olaraq istifadə edilən hakimiyyətə münasibətdə insanlar və sosial qruplar arasındakı müxtəlif növ qarşılıqlı münasibətləri ehtiva edir. Bu anlayışda həm siyasi struktur və proseslər, həm də vətəndaşların və təşkilatların rəngarəng fəallıq formaları – siyasi qərarların hazırlanmasına, qəbul olunmasına və həyata keçirilməsinə bu və ya başqa şəkildə təsir göstərən həmin formalar öz əksini tapır.

Siyasi həyatda əslində cəmiyyətin hər bir üzvünün maraqları təzahür edir və reallaşdırılır. İnsanların yalnız bir qismi siyasətlə professional şəkildə məşğul olur, bir çox adamlar cəmiyyətin siyasi həyatına cəlb edilir (əlbəttə, fərqli səviyyədə). Siyasi həyatın yeniləşdirilməsi və getdikcə təkmilləşdirilməsi, insanların siyasi fəallığının yüksəldilməsi bütöv sosial orqanizm olan cəmiyyətin inkişafının zəruri şərtidir.

AZƏRBAYCAN MÜASİR BEYNƏLXALQ ƏLAQƏLƏR SİSTEMİNDƏ: REALLIQLAR VƏ PERSPEKTİVLƏR

Bəndəliyeva Nərgiz Azər qızı
BDU-nun I kurs magistrantı

SSRİ-nin dağılması və Azərbaycanın öz müstəqilliyini 1991-ci ildə bərpa etməsi dünyada demokratikləşmə dalğasının yayıldığı bir dövrdə baş vermişdir. Azərbaycan digər postsovet respublikaları ilə birlikdə seçim qarşısında qalmışdı: dünyada vüsət alan demokratikləşmə yolunu seçərək Qərbdə inteqrasiya, yoxsa Şərqlə ələmində və İslam dünyasında mövcud olan dövlət idarəçilik formalarından birini seçmək. Əlbəttə, artıq bir dəfə

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin demokratik dövlət quruculuğu təcrübəsinin xalqın yaddaşında buraxdığı müsbət izlər, Azərbaycan xalqının demokratik təbiəti və inkişafa meyilli olması, Sovet hakimiyyəti illərində əhalinin kütləvi savadlanması, respublikanın elm, təhsil, mədəniyyət sahəsində əldə etdiyi nailiyyətlər, ictimai-siyasi inkişaf demokratiya yönündə seçimin edilməsinə öz müsbət təsirini göstərdi. Eyni zamanda həmin dövrdə Qərbi inkişaf modelinin və demokratiya yolunun bütün dünyada cəlbədicisi olması, sosialist-kapitalist qarşıdurmasında qalib gəlməsi Azərbaycanın seçiminə öz təsirini göstərdi.[1.210]

Müstəqil dövlət kimi Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq münasibətləri və diplomatik əlaqələri genişləndi. Ümummilli lider Heydər Əliyevin gərgin əməyi nəticəsində Azərbaycan müasir beynəlxalq münasibətlər sistemində layiqli yer tutdu, dövlətin mənafeyini tam əks etdirən xarici siyasət konsepsiyası hazırlandı. Heydər Əliyevin siyasətini uğurla davam etdirən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin səyi ilə beynəlxalq münasibətlərdə Azərbaycanın mövqeyi daha da möhkəmlənib, güclü diplomatik xidmət formalaşdırılıb. İlham Əliyev Azərbaycan Respublikasının diplomatik xidmət orqanları rəhbərlərinin üçüncü müşavirəsində (2008-ci il 7 iyul) demişdir: " Təbii ki , bizim xarici siyasətimiz çox açıqdır, aydındır, çox səmimidir və bizim bütün bəyanatlarımız, atığımız addımlar bütün ictimaiyyət üçün aydındır. Amma eyni zamanda, müəyyən mərhələlərdə daha dəqiq siyasi kursun müəyyənləşməsi əhəmiyyət kəsb edir"[2]. Azərbaycanın beynəlxalq münasibətlər sistemindəki fəal rolu və diplomatik əlaqələri problemin tarixinə də marağı genişləndirdi.

Respublikamızda həyata keçirilən demokratik islahatlar və iqtisadi dəyişikliklər, fəal xarici siyasət bu gün dünyanın ən qüdrətli dövlətlərinin, nüfuzlu təşkilat və qurumlarının diqqətini Azərbaycana yönəlmiş, beynəlxalq hüquq və

normalara uyğun qarşılıqlı faydalı əməkdaşlığın qurulmasına və inkişafına əlverişli zəmin yaratmışdır [3.111].

1992-ci ildən BMT, ATƏT, İKT-nin üzvü olan Azərbaycan Respublikası həyata keçirdiyi ardıcıl siyasət nəticəsində 2001-ci ildə Avropa Şurasına qəbul edilmiş, Avropa Birliyi, NATO və sair təşkilatlarla sıx əlaqələr yaratmışdır. Bu qurumlar çərçivəsində qarşılıqlı, faydalı münasibətlərin inkişaf etdirilməsi üçün fəal xarici siyasət yeridir. Çox mühüm coğrafi-strateji məkanda yerləşən Azərbaycan malik olduğu mövqedən həm özünün, həm də tərəfdaşlarının maksimum bəhrələnməsi üçün hərtərəfli şərait yaradır, milli mənafehlərinin və təhlükəsizliyinin təmin olunması istiqamətində zəruri tədbirlər həyata keçirir [4, 212]. Respublikamızın qarşısında duran əsas vəzifələrindən biri Azərbaycanın mənafeyini dünya miqyasında müdafiə edə bilən ağıllı, səriştəli xarici siyasətin yeridilməsidir. Heydər Əliyev bildirirdi ki, bizim xarici siyasətimiz birinci növbədə Azərbaycanın dövlət müstəqilliyini təmin etməyə yönəlməlidir.

Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra bütün çətinliklərə baxmayaraq öz inkişaf kursunu layiqincə davam etdirdi, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi bir sıra beynəlxalq təşkilatlarla əlaqələr, keçirilən islahatlar, beynəlxalq, regional layihələr Azərbaycanın Qafqaz regionunda güclü bir dövlətə çevirdi. Lakin bütün bunlara baxmayaraq bizim qarşımızda böyük bir problem – Qarabağ problemi var. Məhz bu fakt ölkəmizin inkişafını, dünyaya inteqrasiyasını ləngidir.

Qafqazda sülh və təhlükəsizliyin yaradılması isə əsas məsələlərdən biri və birincisidir. "Ümumi Qafqaz bazarının" yaradılması, Avropa İttifaqında olduğu kimi, Qafqaz ölkələrinin inteqrasiyasına yol açar. İqtisadi əlaqələr isə öz növbəsində bütün regionda sabitlik və təhlükəsizliyə böyük təsir göstərmiş olar [5, 129].

Ümid edirik ki, qədim dövlətçilik ənənələrinə malik Azərbaycan dünyada gedən qloballaşma, demokratikləşmə

proseslərində yaxından iştirak etməklə qarşıdakı illərdə daha da güclənəcək və nəinki regionda, hətta dünyada güclü dövlətlərdən birinə çevriləcək.

Ədəbiyyat siyahısı

1. “Azərbaycan Respublikası – 1991-2001” Bakı – 2001. səh 210
2. Azərbaycan q., 2008, 8 iyul
3. “ABŞ və Türkiyənin Qafqaz geosiyasi regionunda strateji maraqları və Azərbaycan Respublikası” / Elşən Nəsibov / Bakı – 2006. səh 111
4. “Müasir Beynəlxalq Münasibətlər və Azərbaycanın xarici siyasəti” /Əli Həsənov/ Bakı–2005,səh 212
5. “Beynəlxalq münasibətlərin proqnozlaşdırılmasının nəzəri problemləri” / A.N.Abbasbəyli / Bakı – 2006, səh 129

Resume

The article says about the Azerbaijan's place and role in the international relations system. Azerbaijan is also active member of international organizations.

Резюме

В статье говорится о месте и роли Азербайджана в системе международных отношений. Азербайджан также является активным членом международных организаций.

AVROPA TƏHLÜKƏSİZLİK VƏ MÜDAFİƏ SİYASƏTİNİN TARİXİ KÖKLƏRİ VƏ ƏSASLARI.

Ülvi Yaşar oğlu Mehrəliyev
BDU-nun II kurs magistrantı

80-ci illərin ortalarında beynəlxalq əməkdaşlığa doğru irəliləyiş və amerikan təminatının etibarlılığı haqqında gedən diskussiyalar Avropa İttifaqında (Aİ) siyasi inteqrasiya planını yenidən gündəmə gətirdi. 80-cı illərin axırlarında isə vahid xarici və təhlükəsizlik siyasəti Aİ-nin yaradılması ideyasına təkan verdi. Kommunist təhlükəsinin çökməsi ilə Qərbi Avropa üçün olan təhlükə aradan qaldı. Bu da qərbi avropalılara özlərini daha sərbəst hiss etməyə və ABŞ-təsirindən çıxmağa imkan verdi. Aİ-da digər ölkələr ilə əlaqələr, regional konfliktlərə yanaşma üçün ümumi yollar hazırlamağa başladı. Bütün bu proseslər ona gətirib çıxardı ki, ortaq xarici və təhlükəsizlik siyasəti (OXTS) Maastrix müqaviləsində öz əksini tapdı.

Maastrix müqaviləsində göstərilən OXTS-in məqsədləri aşağıdakılardır:

-Ümumi dəyərlərin, əsas maraqların və ittifaqın müstəqilliyinin qorunması.

-İttifaqın və onun üzv dövlətlərinin təhlükəsizliyinin bütün vasitələrlə möhkəmləndirilməsi.

-BMT nizamnaməsinin prinsiplərinə, həmçinin Helsinki Aktının prinsiplərinə və Paris xartiyasının məqsədlərinə uyğun olaraq sülhün qorunması və beynəlxalq təhlükəsizliyin möhkəmləndirilməsi.

-Beynəlxalq əməkdaşlığa qoşulmaq.

-Demokratiya və qanunçuluğun inkişafı, insan hüquqlarına hörmət.

Qeyd edim ki, OXTS Maastrix konsepsiyası AİB ölkələri tərəfindən eyni qəbul olunmadı. Xüsusilə Danimarkada bu qarşıdurma üçün əsas səbəb oldu ki, buna görə də

milli referendumda Maastrixt müqaviləsi rədd olundu. Məhz bundan sonra Danimarkaya ümumi müdafiə siyasətinin həyata keçirilməsində müşahidəçi statusu verən 1991-ci il Avropa Şurasının Edinburq sammitində protokol qəbul edildi. Beləliklə elə başlanğıcdan OXTS tam gücü ilə işləyə bilmədi.

OXTS öz növbəti inkişafını Amsterdam müqaviləsində tapdı. Belə ki, 1996-cı ildə Turində hökumətlərarası konfransda Maastrixt müqaviləsinə yenidən baxış zamanı OXTS məsələsinə baxıldı. Aİ komissiyasının “Siyasi ittifaqın möhkəmləndirilməsi və genişlənməyə hazırlıq” adlı sənədində müqavilənin yenidən baxılmasının səbəblərindən biri kimi Aİ davamlı xarici siyasətinin həyata keçirilməsi, onun beynəlxalq aksiyalarının effektivliyinin artırılması, həmçinin Avropa təhlükəsizlik və müdafiə konsepsiyasının işlənilib hazırlanması göstərildi. Bütün bunlar bildiyimiz kimi 1997-ci ildə Amsterdamda “Avropa ittifaqı haqqında müqavilənin dəyişdirilməsi ilə bağlı müqavilənin, Avropa qurumlarını və onlarla bağlı olan aktları yaradan müqavilələrin” imzalanması ilə nəticələndi.

Hökumətlərarası konfransda Aİ-nin beynəlxalq arenada vahid actor kimi rolunun artırılması prosesində əsas məqsədlər müəyyənləşdirildi. Onlara aşağıdakılar aiddir:

-İşləyən struktura və prosedura malik olan vahid və effektiv xarici siyasətin əldə olunmasına imkan verən müxtəlif istiqamətlərin bir yeevlə cəmlənməsi;

-OXTS-in hazırlanmasının və həyata keçirilməsinin bütün mərhələlərində yenilik aparılması;

-OXTS-in tərkib hissəsi kimi təhlükəsizlik və müdafiə sahəsində Avropa nümayəndə orqanının yaradılması.

Bunlardan çıxış edərək Maastrixt müqaviləsindən fərqli olaraq Amsterdam müqaviləsində OXTS-in əsas məqsədləri aşağıdakı kimi formalaşdırıldı:

-BMT nizamnaməsinin prinsiplərinə uyğun olaraq İttifaqın ümumi dəyərlərinin, fundamental maraqlarının, müstəqilliyinin və inteqrasiya meyillərinin qorunması;

-Bütün aspektlərdə ittifaqın təhlükəsizliyinin gücləndirilməsi;

-BMT nizamnaməsinin prinsiplərinə, həmçinin Helsinki Yekun aktının prinsiplərinə və yalnız xarici sərhədlərə aid olan Paris xartiyası məqsədlərinə uyğun olaraq sülhün qorunması və beynəlxalq təhlükəsizliyin möhkəmləndirilməsi;

-Beynəlxalq əməkdaşlığın dəstəklənməsi;

-Demokratiyanın inkişafı, həmçinin hüququn aliliyi, insan hüquqlarına və fundamental azadlıqlara hörmət.

Amsterdam müqaviləsində Maastrixtdən fərqli olaraq, daha bir vacib nüans özünü göstərdi. Əgər əvvəlki müqavilədə OXTS-nin ittifaq və üzv ölkələr tərəfindən reallaşdırılması qeyd olunurdusa, bu müqavilədə göstərilirdi ki, OXTS bütövlükdə ittifaq üçün prerəqativ təşkil edir, üzv ölkələr isə “aktiv, qeyd-şərtsiz, qarşılıqlı həmrəylik və loyallıq hissi ilə” ittifaq OXTS-ni dəstəkləməlidirlər.

Amsterdam müqaviləsinə görə OXTS-in fəaliyyətinin təşkilati mexanizmi belə reallaşdırılırdı – Avropa Şurası öz sammitlərində (ildə iki dəfə keçirilir) Aİ bütün “siyasətləri”, həmçinin də OXTS üçün prioritetləri və ümumi istiqamətləri müəyyənləşdirir. Aİ-nin şurası OXTS ilə əlaqədar olan konkret qərarların qəbul edildiyi aylıq görüşlər keçirilir. Eyni zamanda tərkibində Aİ-nin yanında üzv ölkələrin səfirlərinin və Avrokomissiyanın nümayəndəsinin daxil olduğu və həftəlik olaraq OXTS-in actual məsələləri ilə məşğul olan Daimi nümayəndələrdən ibarət komitə fəaliyyət göstərir. Avrokomissiyanın OXTS məsələləri üzrə olan hüquqları faktiki olaraq üzv ölkələrin hüquqları ilə bərabərdir və hər bir üzv ölkə kimi OXTS ilə bağlı bütün məsələlərə görə Şuraya müraciət edə bilər. Həmçinin Şuranın fəvqəladə iclasının çağırılması hüququna da malikdir. Bundan əlavə komissiya Aİ-

nin büdcəsinin bir hissəsini təşkil edən OXTS büdcəsini reallaşdırır və onun optimallaşdırılması üzrə təklif vermək hüququna malikdir.

Ədəbiyyat

1. Россия и основные институты безопасности в Европе. Москва 2002 səh. 126
2. Europa – Handbook. Bonn 1999. səh. 156

İNFORMASIYA TEXNOLOGİYALARI VƏ SİYASƏT

Əlizadə Elməddin Musaxan o.
BDU-nun magistri

İnformasiya texnologiyalarının yayılması nəticəsində yarananan sosial-sinfi struktur, cinsi mənsubiyyətlərindən asılı olaraq – müxtəlif kateqoriyalar üzrə insanları bölüşdürür:

Kişilər – informasiya yaradıcılarıdır, qadınlar isə – xidmət sahəsinin işçiləridirlər.

İnformasiya texnologiyalarının tətbiqi ilə əlaqədar 3 mühüm siyasi effekti seçib aparmaq olar:

- 1) informasiya cəmiyyətində sinfi siyasət, «yoxa çıxır».
- 2) Siyasi birlik prinsipləri və siyasi strategiya dəyişir.
- 3) Demokratiya iştirak demokratiyasına (partisipator) doğru təkamül edir.

İnformasiya cəmiyyətində insanların siyasi davranışı, onların sinfi mənsubiyyətlərinin birbaşa ifadəsi olmayıb, maraq və fikirlərini plyuarizmi kimi dəyərləndirilir.

Bir fərd kimi onlar özləri hər bir konkret situasiyada özlərini müəyyənləşdirmiş olurlar. Fəhlə, qadın, müsəlman, katolik, bu və ya digər etnik qrupun nümayəndəsi kimi və s. . Elə məhz buna görə də, az – çox siyasi çəkiyə və nüfuza

malik olan siyasi partiyalar, informasiya cəmiyyətində, təkcə bir sinfə istinad etməyib, bütün cəmiyyətə müraciət etməli olurlar. Belə cəmiyyətdə əksər siyasi məsələlər qlobal xarakter alır və bilavasitə bütün insanların siyasi maraqlarına toxunur. İnformativ təşkil olunmuş cəmiyyətdə sinfi və sosial özgələşmə «sinergiya ruhu» ilə əvəz olunur. Bu halda hər bir şəxs, əksər hallarda öz şəxsi maraqlarının əleyhinə belə ümumi problemlərin həlli naminə, hətta sinfi maraqlarını qurban verməklə, əlindən gələni əsirgəmir. Beləliklə, formal cəhətdən sinfi struktura malik olan, informasiya cəmiyyəti faktiki olaraq sinifsiz siyasətlə xarakterizə olunur və burada sinfi siyasət «yoxa» çıxır.

İnformasiya cəmiyyətində insanların siyasi partiya və qruplarda birləşməsinin əsas prinsipi kimi onların sosial – sinfi mənsubiyyətləri deyil, hər hansı bir şəxsiyyət tərəfindən təqdim edilən siyasi proqramlardır. Bunun labüd nəticəsi kimi informasiya cəmiyyətinin bir mühüm xüsusiyyəti də özünü büruzə verir: siyasi maraqlar zəminində yaradılmış partiyalardan fəaliyyət proqramlarına əsaslanmış partiyalara keçid baş verir. M. Kastelsin də qeyd etdiyi kimi, baxmayaraq ki, hələ də siyasətdə «sağlar» və «sollar» var . informasiya ölkələrindən danışarkən «sağ » və

İndustrial təşkil olunmuş ictimai sistemlərdən fərqli olaraq informasiya cəmiyyəti kommunikasiyaların vahid koduna malikdir. EHM texnologiyalarının bütün təzahür formalarında bu cəmiyyət üzvlərinin hamısını vahid bir şəkildə birləşdirir (qlobal televiziya dan başlamış, fərdi kompyuterlərin ümummilli və beynəlxalq şəbəkələrdə birləşməsinə qədər.

Bəs bütün bunlar nəyə gətirib çıxarır? Güclü sinifdaxili əlaqələrin zəiflədiyi, az qala «yoxa» çıxdığı bir şəraitdə, cəmiyyətlə partiyalar, partiya liderləri ilə vətəndaşlar arasındakı qarşılıqlı və səmərəli əlaqənin yeganə kanalı kimi KİV çıxış etməyə başlayır və siyasətin yaradılmasının mühüm alətinə çevrilir.

Nesbitin də qeyd etdiyi kimi, kompyuterlər, hər bir şəxsin real hakimiyyətini genişləndirərək, ona daha geniş miqyasda və səmərəli surətdə öz hökumətinə nəzarət etmək

Qeyd etmək lazımdır ki, informasiya cəmiyyətində, dövlət orqanlarının qərarları, sırası vətəndaşların maraq və tələbatlarından tədris olunmuş olduğundan vətəndaşlar siyasi partiyalara qarşı inamsızlıqlarını nümayiş etdirirlər. Siyasi partiyalara inanmalarına baxmayaraq, insanlar onu da dərk edirlər ki, siyasət bir gerçəklikdir və o, onların həyatlarının tənzimlənməsində ən mühüm rol oynayır. Elə məhz buna görə də, onlar daha az ziyanı seçməli olurlar – yəni siyasi liderlər arasından seçdikləri şəxsiyyətə səs verirlər.

M.Kastelsin də qeyd etdiyi kimi «belə bir şəraitdə şəxsiyyət o kəsə çevrilir ki, hamı ona müraciət edir, öz hərəkətlərini onunkı ilə tutuşdurur».

İnformasiya cəmiyyətində, müəyyən şəxsi keyfiyyətlər toplusundan ibarət olan, siyasi lider stereotipi formalaşır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, müxtəlif mədəniyyətlərdə bu keyfiyyətlər toplusu dəyişmiş olur. Beləliklə, informasiya cəmiyyətində sinfi siyasətdən simvolik siyasətə keçid nəzərəcarpacaq dərəcədə hiss olunur. (Məs., ABŞ-da prezident seçkilərində qalib gəlmək üçün, rəsmi olaraq, Avropada namizədlər, kübarcasına bu mövzuya toxunurlar, çünki, orada belə bir məntiq mövcuddur ki, əgər kimi bir dəfə də olsun arvadına xəyanət etməyibsə, deməli o çox qərribə insandır).

İnformasiya müasir dövrdə dövlət siyasətinin əlahiddə faktoru olmaqla, milli təhlükəsizliyin də təminatçısı kimi çıxış edir.

Özünün yeni inkişaf erasına qədəm qoymuş sivilizasiyada informasiya, bəşəriyyətin qlobal, sonsuz sərvətinə çevilməyə başlamışdır. Beləliklə, bəşəriyyət informasiya ehtiyatlarının intensiv mənimsəmə mərhələsinə daxil olmuşdur. Dünya proseslərinə nəzər yetirərkən belə bir

qənaətə gəlmiş oluruq ki, informasiya inqilabları, bəşəriyyət tarixindəki dəyişikliklərin ən fundamentalı və fö'vqəladəsidir. Yeni informasiya texnologiyaları bütün fəaliyyət sahələrində köklü transformasiya hər gün kompüter və telekommunikasiya şəbəkələri vasitələri ilə *trilliyardla dollar* köçürülür.

Bu inqilab sayəsində, mikroelektronikada əmək məhsuldarlığı million dəfə artmış və elmi biliklər hər 13-15 il ərzində iki dəfə çoxalmışdır.

Hal-hazırda XXI əsrdə informasiya cəmiyyətlərinin qurulması ilə əlaqədar, sosial informasiya fenomeninə qarşı maraq xeyli yüksəlmişdir. Sosial informasiya cəmiyyətində insanlar arasındakı kommunikasiya prosesi zamanı ötürülən informasiyadır.

Məhz informasiya texnologiyalarının inkişafı – dövlətin bütün informasiya sahəsinin səmərəli fəaliyyətinin inteqral göstəricisi kimi çıxış edir. Sosial informasiya Yer kürəsinin qlobal informasiya məkanında aparıcı rol oynayır, hər bir dövlətin milli təhlükəsizliyinə təsir göstərir.

PSIXOLOGİYA VƏ PEDAQOGİKA

Sədr: dos. Mirələm Vəliyev

PEDAQOJİ PROSESDƏ QARŞIYA ÇIXAN ZİDDİYYƏTLƏRİN XARAKTERİSTİKASI

M.V.Vəliyev, A.M.Mustafayev

Pedaqoji fəaliyyət mürəkkəb olduğu qədər də maraq doğuran emosional tədris prosesidir. Pedaqoji fəaliyyət prosesi asan başa gəlmir. Ziddiyyətlərlə zəngin pedaqoji həlli zəruri olan mürəkkəb prosesdir. Burada müəllim və şagirdlər qarşılıqlı, interaktiv münasibətlərdə öz fəal iştirakları ilə diqqəti cəlb edir. Müəllimlər müasir fəal təlim metodlarından, xüsusilə proqramlaşdırılmış təlimdən, kompuyuter texnologiyasından, dərstdə problem yaratma, habelə interaktiv, xüsusilə evristik söhbət, “dəyirmi masa”, “işgüzar oyun”, “beyin həmləsi”, “problemlərin müzakirəsi” və s. üsullardan istifadə etməklə dərsləri yüksək optimallaq səviyyəsində təşkil etməyə çalışır. Lakin pedaqoji prosesdə qarşıya çıxan çətinliklər, daha doğrusu ziddiyyətlər tədris prosesinin səmərəliliyinə ləngidici, mənfi təsir göstərir. Həmin ziddiyyətlərin mahiyyətini, xarakterini və pedaqoji prosesə mənfi təsirini öyrənmədən pedaqoji prosesin səmərəliliyini yüksəltmək mümkün deyildir.

Müəllim şəxsiyyəti, onun iş üslubu ilə əlaqədar şagirdlərə münasibəti, şagirdlərin müəllimə və təhsilə münasibəti, məktəbin maddi-texniki bazasının, təhsil şəraitinin, məktəblə ailənin birgə fəaliyyətinin və s. amillərin uyğunsuzluğunun ziddiyyətlərin yaranmasında aparıcı rolu vardır. Buradan belə nəticəyə gəlmək mümkündür ki, pedaqoji-psixoloji xarakterli ziddiyyətləri iki qrupa bölmək olar:

- xarici, fiziki ziddiyyətlər;
- daxili, psixoloji ziddiyyətlər.

Xarici, fiziki ziddiyyətlər obyektiv ziddiyyətlər kimi də səciyyələnərək məktəbdə, sinifdə maddi-texniki bazanın, sinif avadanlıqlarının təhsil prosesinə uyğunlaşması, məktəblə ailənin, ictimai təsir vasitələrinin uyğun gəlməsi, təsir münasibətlərində vahidlik prinsipinə əməl olunması, məktəb kollektivinin hamılıqla təhsilin səviyyəsini yüksəldilməsinə çalışması və s. amillər daxildir.

Daxili, psixoloji ziddiyyətlər subyektiv xarakter daşıyaraq hər bir şəxsin daxili aləmində, iç dünyasında təzahür edir. Belə ziddiyyətlərə misal olaraq seçilmiş məqsədlə imkanlar arasında; öyrənmək, işləmək arzusu ilə işin çətinliyi arasında; sözlə əməlin uyğun gəlməsi; şəxsin sərbəstliyi ilə ona himayədarlıq arasında; şəxsi, idraki, sosial davranış motivləri arasında, yeniyetmənin şəxsi sərbəstliyi ilə ona qadağalar qoyulması arasında; uşağı əhatə edən mühitin, stereotiplərin, şəxsi istəklərin təzahürünə mane olması və s. bu səpkili ziddiyyətləri qeyd etmək olar.

Qeyd olunan ziddiyyətlər pedaqoji prosesdə şagird şəxsiyyətində müşahidə olunur. Həm xarici, həm də daxili ziddiyyətləri aradan qaldırmaq üçün təlim-təربiyə tədbirlərini mütəmadi, daimi olaraq tətbiq etmək məqsəduyğundur. Müəllimin başlıca və mühüm vəzifəsi təlim fəaliyyətini yüksəltməklə şagird şəxsiyyətini formalaşdırmaqdan ibarətdir.

İLK TƏƏSSÜRAT VƏ ONUN FORMALAŞMASINA TƏSİR EDƏN AMİLLƏR

R. R. Cavadova (BDU)

Şəxsiyyətlərarası attraksiya probleminin öyrənilməsi ilə bağlı bir sıra suallar meydana çıxır: yeni insanlarla tanışlıq zamanı birinin cəlbedici, bir başqasının cəlbedici olmaması ilə bağlı ilk rəy necə yaranır? Bu ilk təəssüratın əsasında nələr dayanır? və s.

Ünsiyyət psixologiyasında ilk təəssüratın formalaşmasına təsir edən bir sıra amillər fərqləndirilir. Bu amillər sırasında ik

növbədə: qavranılan insanın fiziki cəlbəciliyini, oreol effektini, proyeksiyalamanı, qavrayışın emosional vəziyyətini və affiliasiyaya tələbatın ifadə olunma dərəcəsini qeyd edirlər.

Gündəlik həyatda biz ilk baxışdan hər bir gözəl, suyuşirin və ürəyəyatımlı olmayan, çirkin kimi qiymətləndiririk. Bunun üçün insanın “orta” cəlbəciliyini xarakterizə edən müəyən qanunauyğunluqlara istinad edirik. Məsələn, sifətin simmetrik və mütənasib cizgilərə malik olması, eləcə də cəmiyyətə xas olan stereotiplər (bədən quruluşu, saç düzümü, gözün rəngi, forması və s. ilə bağlı). Lakin fiziki cəlbəcilik amili yalnız ilk təəssüratın formalaşmasında müəyyən rol oynayır.

Appersepsiya qanununa görə ilk təəssüratda bu və ya digər dərəcədə həmişə bizim keçmiş təcrübəmiz və biliklərimiz iştirak etməklə, qavrayışımızın seçiciliyini təmin edir. Bəzi müəlliflər (A. A. Bodalev və b.) ilk təəssürata mürəkkəb psixoloji fenomen kimi baxırlar. Hansı ki, bu fenomenə məntiqi və emosional komponent birləşir, emosional münasibətlə yanaşı az və ya çox dərəcədə dərk olunmuş və ümumiləşmiş qiymətlə bağlı hökmlər də iştirak edir. Bu zaman daha çox şəxsiyyətin zahiri xarakteristikaları əsas götürülür.

Affiliasiyaya tələbatın zəif ifadə olduğu insan ünsiyyətə olmayan, insanlardan qaçan adam təəssüratı yaradır ki, bu da onun haqqında əlverişli ilk təəssüratın formalaşmasına mane olur. Məsələn, təqdim edilmiş şəkillərə əsasən xoşa gələn və xoşa gəlməyən insanın seçilməsi üzrə apardığımız eksperimentlər zamanı öz mənfəi seçiminin səbəbini tələbə belə izah edir: “Eqoist, özündən razı adama oxşayır. Adamayovuşmazdır. Onunla ünsiyyət qurmaq çətin olar.”

İlk görüşdən xoş təəssürat doğuran insanla ünsiyyətin davamı həmin insana attraksiyanın, simpatianın yaranmasına gətirib çıxara bilər. Bu isə yuxarıda qeyd etdiyimizdən fərqli qəbildən olan bir sıra amillərlə şərtlənir. Həmin amillərin müəyyən edilməsi və onların hansı şəraitdə və hansı mexanizmlər əsasında

attraksiyaya səbəb olması ilə bağlı məsələlərin araşdırılması bizim tədqiqatın məqsədinə daxildir.

СОДЕРЖАНИЕ КАТЕГОРИИ СТРЕССА У ПОДРОСТКОВ

Мехралиева Нурана Гасрат кызы,
магистрантка 2 курса БГУ

Теоретико-методологические основы исследования проблемы стресса как фактора, влияющего на отношение подростков к учебной деятельности и к жизни вообще, связаны с именами многих классиков медицины и психологии.

Известно, что проблема стресса является одной из наиболее разработанных в психологии и продолжает привлекать внимание ученых и психологов-практиков до сегодняшнего дня. Причиной этому является увеличение степени воздействия на людей различных стрессогенных факторов, порождающих, в свою очередь, различные психосоматические заболевания. Как можно развить позитивное отношение подростков к учебной деятельности и к другим формам жизнедеятельности путем повышения уровня их стрессоустойчивости? На этот вопрос исследователи отвечают по-разному.

В частности, В.А. Бодров [1] в своей монографии представил материалы экспериментально-теоретического изучения информационного стресса человека-оператора, как одного из видов профессионального стресса психологической природы. Проводится анализ данных о причинах, механизмах формирования и проявлениях информационного стресса, личностной обусловленности его развития. Е.А. Корсунский, О.В. Лозгачева, А.А. Реан, Ю.В. Щербатых и др. считают, что одной из причин такого положения, т.е. проявления стресса в процессе учебы, является повышение уровня их стресса именно в учебной

деятельности, что выражается в нарушении когнитивной, эмоциональной, мотивационной и поведенческой сфер деятельности личности студента и учащегося [2].

Китаев-Смык в своей [3] монографии описал индивидуальные особенности долгой жизни при стрессе и реакции во время стресса, кратко, как удар. Здесь представлены генеральные (общие) закономерности изменений эмоций, восприятия, памяти, мышления, работоспособности и общения в экстремальных ситуациях, а также изложены результаты исследований «стресса жизни» и «стресса смерти», отражены такие направления исследования автора, как стресс творчества и вдохновения, длительный стресс в экспериментах при подготовке полета людей на Марс и многое другое, также рассмотрены телесные (соматические) и душевные (психические) болезни стресса и способы их предотвращения. Проанализированы психологические факторы, позволяющие нормализовать стресс, являющийся естественным следствием динамической и сложной жизни. Кроме того, показаны способы и приемы восстановления и поддержания здоровья в стрессовых ситуациях.

Выявлены и описаны различные типы поведения человека в зависимости от наличия у него психологических защитных механизмов и копинг-стратегий, присутствующих в тех или иных стрессовых ситуациях (Л.Р. Гребенников, К. Нартова-Бочавер, Е.С. Романова, Б.Флетчер, С.Фолькман, Р.Лацарус, Ж.Сульс и др.).

Отдельные исследования (А.А. Баранов [4], А.А. Напримеров [5], А.А. Реан, С В. Субботин и др.) посвящены стрессу в рамках проблем педагогической психологии, но они в основном направлены на изучение и развитие устойчивости к стрессу у педагогов.

Некоторые аспекты формирования стресса в учебной деятельности студентов отражены в работах ряда российских

авторов (О.В. Лозгачева, Т.В. Середа, М.Л. Хуторная, Е.Г. Щукина, Д.Механик, [6] Минюрова, С. А., С.В. Духновский [7,8].

Кожевникова Е. Ю. в своей кандидатской диссертации [9] в качестве третьего критерия успешности преодоления ситуации социально-экономической депривации использует показатель выраженности психосоциального стресса. По данному показателю выделены две подгруппы: с высоким уровнем стресса (9,7%) и низким уровнем стресса (38,4%). Выделенные переменные значимо дифференцируют представителей этих подгрупп (вероятность ошибки от $p < 0.05$ до $p < 0.000$)

Автор пришла к выводу, что высокий уровень стресса связан с увеличением оплачиваемой занятости, включая подработки, но отсутствием регулярно оплачиваемой второй работы. Увеличив свою рабочую активность, людям не удается решить материальные проблемы (отмечают низкий материальный доход семьи и наличие долгов). Кроме того, эта активность не позволяет иметь возможности для любимых занятий и значительно сокращает наличие свободного времени, т.е. они не видят результатов своих усилий и при этом не могут удовлетворять и другие потребности, ощущают, что потери продолжаются, снижается уверенность в себе и своих возможностях).

В целом многие авторы пришли к выводу, что стресс учащихся-подростков в учебной деятельности является комплексным свойством личности, включающим такие личностные компоненты, как высокая личностная и ситуативная тревожность, высокий уровень нервно-психического напряжения, неадекватная самооценка, низкая работоспособность, эмоциональная неустойчивость, которая не обеспечивает успешное достижение цели деятельности и не может реализоваться в когнитивной, эмоциональной,

мотивационной и поведенческой сферах деятельности личности [10].

Таким образом, общий вывод, который можно сделать на основании многочисленных исследований, это то, что стресс - это универсальное явление в жизни современных подростков, затрагивающее их здоровье и благополучие. Высокие уровни стресса могут быть связаны с дистрессом и соматическими симптомами, заставляющими подростка обращаться за медицинской помощью. Педиатры и другие профессионалы, занимающиеся охраной здоровья подростков, часто встречают пациентов с такими симптомами и не могут адекватно объяснить состояние какой-либо органической причиной. Диагностика и ведение таких подростков вызывает много проблем и требует осведомленности о роли стресса и других психологических факторов в развитии и сохранении симптомов у пациента.

Имеется связь между стрессом и соматическими симптомами у подростков, врачи уже научились определять методы оценки и лечения таких симптомов у подростков, которые, кроме всего прочего, являются важными медицинскими или психиатрическими состояниями. [см. об этом также: 11].

ЛИТЕРАТУРА

1. Бодров В.А. Информационный стресс, М., 2000, 352 с.
2. Реан А.А. Характерологические особенности подростков-деликвентов. // Вопросы психологии, 1991, № 4, с.139-144
3. Китаев-Смык Л.А. Психология стресса. Психологическая антропология стресса. 2-е изд. 2009, 943 с.]
4. Реан А.А., Кудашев А.Р., Баранов А.А. Психология Адаптации личности. Издательство: Прайм-Еврознак 2008, 480.с

5. Долгова В.И., Напримеров А.А., Латышин Я.В. Формирование эмоциональной устойчивости личности. - СПб.: РГПУ им.А.И. Герцена, 2002. - 138с
6. Психология человека от рождения до смерти. Под редакцией А.А.Реана, М., 2010
7. Минюрова, С. А. Психология развития и возрастная психология [Текст]: учеб. пособие для студентов вузов / С. А. Минюрова; Урал. гос. пед. ун-т. - Екатеринбург, 2010.
8. Духновский С.В. Диагностика межличностных отношений [Текст] :Психологический практикум/ С.В. Духновский.- СПб.: Речь, 2010. Духновский, С. В. Подросток в трудной жизненной ситуации [Текст] : учеб. пособие / С. В. Духновский ; Урал. гос. пед. ун-т. – Екатеринбург, 2009.
9. Кожевникова Е. Ю. «Личностные ресурсы преодоления ситуации социально-экономической депривации» (Специальность 19.00.01 – общая психология, психология личности и история психологии. Автореф. диссертации на соиск. уч. степени канд. психол. наук, Краснодар 2006
10. Андреева А. А. Стрессоустойчивость как фактор развития позитивного отношения к учебной деятельности у студентов: диссертация ... канд. психол. наук: 19.00.07 / Тамбов, 2009, 219 с.
11. John W. Green and Lynn S. Walker - Psychosomatic problems and stress in adolescence/ pediatric clinics of North America, 1997, Vol. 44, N. 6 Перевод с английского – Ю.М.Богданов medinfa.ru/article

ПРЕПОДАВАНИЕ КУРСА «ВВЕДЕНИЕ В СПЕЦИАЛЬНОСТЬ» НА ПСИХОЛОГИЧЕСКОМ ОТДЕЛЕНИИ УНИВЕРСИТЕТА

Велиев М.В., Мустафаев А.М.

Студенты психологи, поступающие на психологическое отделение, очень часто жалуются, что у них в расписании очень много предметов, и почти отсутствуют психологические дисциплины. На исправление этого пробела нацелен курс «Введение в специальность», или же его также называют «Введение в профессию».

Студенты-психологи в основном не, знакомые с психологической литературой имеют специфическое представление о психологии. Так некоторые из них думают, что эта область знания очень близка к медицине, другие имеют представление о психологии по популярным изданиям, таким как, Дейл Карнеги, психология для «чайников», как добиться успеха мужчине и женщине, иногда поступает человек, который уже имеет психологические проблемы и хочет разобраться в самом себе, бывает и так, что желаемое не получилось и образовалась действительность, которая и интуитивно или осознанно может быть предметом собственной рефлексии т.п.

Таким образом, начинающиеся с большим душевным трепетом ждут первого лекций по психологии. Мы, считаем эти первые шаги романтическим этапом становления психологической «азбуки». Конечно, в усвоении ее немаловажное значение представляет опыт, мастерство, психологическая этика и воспитанность преподавателя. В бывшем постсоветском пространстве, в 1966 году в МГУ им. М.В.Ломоносова на базе философского факультета был создан факультет психологии. Первые лекции по психологии попеременно читали профессор А.Н.Леонтьев и проф. А.Р.

Лурия. Но, к сожалению, иногда всего огромного мастерства не хватает, если у студента отсутствует учебная мотивация, или же он не знает хорошо язык, на котором ведется обучение.

Курс «Введение в специальность» на психологическом отделении университетов начинается введения, излагаются такие вопросы, как специфика психологического знания, научные и житейские психологические знания, место психологии в системе наук, история психологических знаний, а также генезис методологии, ее кризис и современные психологические направления, их постулаты и современные парадигмы.

За изложением психологии как науки и системы следует изучение отдельных отраслей психологии, а также ведущая тема современной психологии- личность и ее соответствующие биологические, социальные, психологические подструктуры.

Далее указывается, что психолог в основном работает или в Вузе, как преподаватель психологии, или как научный работник ведет экспериментальную работу, или же работает как практический работник.

Следующими основными проблемами курса являются такие вопросы, как специфика профессиональной подготовки психолога, профессиональные качества психолога, этические принципы в деятельности психолога.

Итак, курс «Введение в специальность» на психологическом отделении университетов имеет огромное значение в формировании профессиональной подготовки психологов. И самое важное состоит в том, что очень мало часов отводится на его проведение (15ч. лекций и 15ч.семинаров). Необходимо увеличение часов на лекции и семинары минимум в два раза.

YENİYETMƏNİN AİLƏDƏ DAVRANIŞININ KORREKSİYASI

Kazımova Zəhra
BDU-nun II kurs magistrantı

Yeniyyətmanın ailədə davranışının korreksiyasına dair əldə edilən nəticələrə əsasən verilən məsləhətlər aşağıdakı kimidir:

- uşağın düzgün tərbiyə alması üçün zəruri şərtlərdən biri də ailədə valideynlərin uşağa, uşağın da öz növbəsində valideyninə məhəbbət bəsləməsidir.

Uşağın tərbiyəsində aşağıdakı prinsipləri rəhbər tutmaq lazımdır:

- valideynlərin şəxsiyyəti uşaqların təqlid etməsi üçün ideal bir modeldir.

- tərbiyə prosesinin effektiv həyata keçirilməsi üçün ailədə məhəbbət, xeyirxahlıq və xoşbəxtlik mühitinin olması zəruridir.

- tərbiyəvi təsirlər uşaqların yaş, cins və individual xüsusiyyətlərinə əsasən qurulmalıdır.

- uşaqlarla ünsiyyətdə olarkən onların şəxsiyyətlərinə hörmətlə yanaşmaqla yanaşı, paralel olaraq yüksək tələbkarlığa riayət etmək lazımdır.

- tərbiyə böyüməkdə olan insanın müsbət keyfiyyətlərinə əsaslanaraq həyata keçirilməlidir.

- valideynlər öz uşaqlarını olduqları kimi qəbul etməli və onlarda yaxşı xüsusiyyətlərin inkişaf etdirilməsinə şərait yaratmalıdır.

Yadda saxlamaq lazımdır ki, istənilən digər xəstəlikləri kimi, uşaqlarda olan yaş çətinlikləri də müvəqqəti bir təzahürdür, onlar da çəkib gedir və onları yaşayaraq keçmək lazımdır.

Ailədə uşaqlarla olan konfliktlərin səbəblərindən biri də valideyn münasibəti və tələbkarlığı ilə uşaqların istək və bacarıqları arasında olan qeyri-münasiblikdir. Buna görə də bir daha fikirləşmək lazımdır ki, görəsən qoyulan qadağalar əsaslıdır mı, bəlkə uşağa bir az müstəqillik və sərbəstlik verilməlidir.

Uşaqlarınıza qarşı münasibətinizi dəyişin, o artıq balaca deyil, onun fikir və mülahizələrinə diqqətlə yanaşın, onu başa düşməyə çalışın.

Bu yaş dövründə əmr və nəsihət tərzi ilə davranmaq az effekt verir, onu məcbur etməyin, onu inandırmağa çalışın. Onun hərəkətləri gələcəkdə nə nəticələrə gətirə biləcəyi barədə uşaqla birgə təhlil edin.

Uşaqlarda davranışda daha çox optimist tərzdə və yumorla söhbət etmək həmişə kömək edir.

Sosial pedaqoqun uğursuz ailələrdən olan yeniyyətlərlə münasibətləri aşağıdakı prinsiplər əsasında həyata keçirilməlidir.

1. Heç kim heç kəslə müqayisə olunmur, inkişafın meyarı hər bir şəxsiyyətin inkişaf dinamikası təşkil edir.

2. Pedaqoq uşaqla o vaxta qədər birgə hərəkətdə olur ki, ta uşaq «Bundan sonra özüm bacararam!» fikri yaranana qədər. Elə bu andan bölgü başlayır: uşaq müstəqil hərəkət etməyə başlayır, sosial pedaqoq isə köməkçi rolunda çıxış etməyə başlayır, bu arcılıqla davam edilir, ta yeni bir həlləedilməz məsələ qarşıya çıxana qədər.

3. Uşağın şəxsiyyətinə və ləyaqətinə, onun tutduğu şəxsi hədəflərə, istəklərə və maraqlarına hörmətlə yanaşmaq lazımdır. Onun üzünütməsinə, özünü relizə etməsinə, özünün hərəkət edib inkişaf tapması üçün lazımi şərait yaradılmalıdır, çünki bunlar adaptasiya prosesininin zəruri şərtləridir.

4. Öyrənmə tempi, eləcə də nəyəsə meyillik və bacarıqlılıq uşaqlarda müxtəlifdir, ona görə də sosial pedaqoqa psixoloqla birgə dezaptasiyalı uşağın qabiliyyətlərini üzə çıxartmaq və uşağın təbiətinə adekvat surətdə həyat fəaliyyətini təşkil etmək lazımdır. Uşaqlarda olan bu istedad və qabiliyyətləri üzə çıxartmaqla onun özünü inkişaf proqramı hazırlamalıdır və bu iş sinif rəhbəri, fənn müəllimləri ilə birgə işlənməlidir.

5. Nailiyyətin sevincini hiss etdikdə insan ruhiyyəsi qüvvətlənir. «Qeyri-ugurlu» uşaqlar üçün bu anlar hiss etmək

özünü qiymətləndirmə baxımından olduqca əhəmiyyətlidir. Sosial pedaqoqun vəzifəsi bu şəraiti yaratmaqdan ibarətdir.

6. Sosial pedaqoqun qəyyumluğu altında olan uşaq həmçinin azadlığa malik olmalıdır - məşğuliyyət, mülahizə və qarşılıqlı təsir seçimi azadlığına. Bununla yanaşı azadlıq tərzində uşaqların tərbiyə olunması, onlarda şəxsi məsuliyyəti hissini aşılamağı ilə təzahür olunur.

7. Dezadaptasiya olunmuş uşağın tərbiyəsi onun islah olunmasına yönəldilməyib, onun özünün dərkini, özünü təyin etməsinə və özünün inkişaf etdirilməsi istiqamətində aparılan kompleks tədbirlərdir.

8. Məhəbbət prinsipi, başqa sözlə kövrək və zərif varlıqlar olan uşaqlarla işləmək olduqca ehtiyatlı davranma tələb edir. Asta-asta həyatı problemlərlə rastlaşan uşağa məhəbbətlə yanaşmaq lazımdır ki, bu həyatda baş verən dalğa və təlatümlərə tab gətirə bilsin.

10. Hər halda şüurlu qəyyumluq və nəzarət lazımdır.

Təəssüf ki, uşaqların tərbiyəsinə dair universal bir texnologiya hələ mövcud deyil və həyatın hər bir hadisəsini qabaqlayan məsləhətlər almaq mümkün deyil, hətta bu məsləhəti ailə məsələləri üzrə elmlə dolu olan bir şəxs verirsə belə. Buna görə də ailə tərbiyəsinin mühüm üstünlüyünü yadda saxlayıb və istifadə etmək lazımdır - valideynlər öz uşaqları ilə birgə yaşayırlar və bununla da onların daxili aləmlərini yaxın öyrənmək imkanına malikdirlər. Bu isə tərbiyə prosesini daha da individualaşdıraraq uşağın sosial adaptasiyasını uğurlu şəkildə həyata keçirməsinə münbit şərait yaradır.

Ədəbiyyat:

1. А. А. Реан. Психология подростка. Москва, 2004
2. Л. А. Ругуш. Психология современного подростка. Санкт – Петербург, 2005

QRUPLARARASI MÜNASİBƏTLƏRİN FUNKSİYALARI.

Babayeva T.T.

BDU-nun psixologiya kafedrasının dosenti

Müasir sosial həyatda konfliktlərin artması onların sosial-psixoloji aspektlərinin tədqiqinə diqqəti artırır. Məlumdur ki, konflikt ziddiyyətlərin mübarizəsi zəminində baş verir ki, bura bir-birinə zidd mövqelər, maraqlar, baxışlar, əqidələr, adətlər, inkişaf səviyyələri və s. daxildir. Konflikt başlanğıcda tərəflərdə mənfi emosiyalar yaratsa da bəşəriyyət ziddiyyətlərin mübarizəsi fonunda inkişaf edir ki, bu da konfliktin əsas konstruktiv funksiyasıdır. N.Gəncəvi hələ XII əsrdə bu barədə belə yazır:

Bir çox düyün var ki, açardır, açar

Bir çox çətinlik var, asanlıq açar.

Bu iki sətirdə Nizami konfliktin psixoloji mahiyyətini tam mənasilə göstərmişdir. Birinci sətirin təhlilinə əsasən "bir çox düyün" yəni konfliktlər "açardır açar", inkişafın açarı, təkanverici qüvvəsidir. İnsan bir çox ziddiyyətləri, konfliktləri həll etdikjə isə həyatını bir növ rahatlaşdırır və fəaliyyətini üçün normal şərait yaradır.

Qruplararası konfliktlərin funksiyaları. Qruplararası konfliktlərin funksiyaları dedikdə onların insanların qarşılıqlı münasibətlərinə və konfliktə cəlb olunan sosial qrupların rifahına nə dərəcədə təsir göstərməsi nəzərdə tutulur. Bu təsiri birmənalı olaraq müsbət və ya mənfi təsir kimi qiymətləndirmək olmaz. Konfliktlərin xarakteristikası "konflikt" anlayışının qeyri müəyyənliyindən deyil, həm də konfliktin ona cəlb olunan tərəflər üçün eyni zamanda həm müsbət, həm də mənfi əhəmiyyətli ola bilməsindən asılıdır. Konfliktlər tərəflər arasında mübahisə, anlaşılmazlıq və s. yaratsa da onun müsbət funksiyaları da mövjudur ki, bu da qrupların inkişafına, onlar arasında münasibətlərin daha müsbət səmtə yönəlməsinə gətirib çıxarır.

Qruplararası konfliktlərin müsbət funksiyalarına aşağıdakıları aid etmək olar:

1. Belə konfliktlər sosial proseslərin və onlarla əlaqədar qruplararası münasibətlərin özünəməxsus katalizatorudur. Çoxsaylı qruplararası konfliktlər sayəsində jəmiyyət demək olar ki inkişaf edir. Ziddiyətlərin yaranması və həllinin inkişafın zəruri məqamı olması haqda məhşur dialektik yanaşma qruplararası konfliktlərə də aid edilir. Tarix göstərir ki, həm dövlətlərarası, həm də daxili səviyyədə çoxsaylı konfliktlərdən keçən dövlətlər daha sürətlə inkişaf etmişdir. Bu fikirlər Nizami yaradıcılığında da öz əksini tapmışdır;

2. Şəxsiyyətlərarası konfliktlər kimi qruplararası konfliktlər də sosial qruplara həm öz maraqlarını həm də başqa sosial qrupların maraqlarını daha yaxşı dərk etməyə, başqa sosial qrupların maraqlarına hörmət edərək öz maraqlarının təmin edilməsi üsullarını axtarmağa imkan verir. Məsələn, seçki ərəfəsində konfliktlərdə olan siyasi partiyalar hakimiyyətə gəldikdən sonra bir qayda olaraq kompromisə gedir və bərabər işləyirlər;

3. Qruplararası konfliktlər müxtəlif sosial qrupların üzvlərinin bir birlərini daha yaxşı anlamasına, insanların psixologiyasını başa düşməyə imkan verir. Bu iş insanların qarşılıqlı münasibətinin normallaşdırılması üçün zəruridir;

4. Qruplararası konfliktlərdən sonra müvafiq sosial qruplar bir qayda olaraq bir-biri ilə konflikt yaranmazdan əvvəl nisbətən daha yaxşı dil tapırlar.

Qruplararası konfliktlərdə yarana biləcək əsas mənfi nəticələr.

Qruplararası konfliktlərin mümkün mənfi nəticələri əsasən aşağıdakılardır:

1. Konfliktlər müasir həyat şəraitində zəruri olan normal qarşılıqlı münasibətlərə mane olur;

2. Konfliktlərdən yalnız iştirakçılar deyil, həm də onlara yaxın olanlar da əziyyət çəkir;

3. Həll olunmayan konfliktlər qruplararası polyarizasiya effektinə gətirib çıxarır ki, bu da konfliktin tamamilə həll olunmaması ilə nəticələnir;

4. Qruplararası konfliktlər nəticəsində tərkibinə konfliktlərdə olan sosial qruplar daxil olan təşkilatlar və ya jəmiyyət normal fəaliyyət göstərə bilmir;

5. Qruplararası konfliktlərə bir qayda olaraq müvafiq sosial qrupların üzvləri olan ayrı-ayrı insanlar da jəlb olunur. Əgər bu qrup onlar üçün referentdirsə onda iştirakçılar öz qruplarının digər üzvlərini konfliktlərdə dəstəkləməli olur. Nəticədə qruplararası konflikt çoxsaylı həlli çətin olan şəxsiyyətlərarası konfliktlərin yaranmasına səbəb olur, halbuki bu şəxsiyyətlərarası konflikt olmaya da bilərdi.

Real həyatda qruplararası konfliktlərin müsbət və mənfi funksiyaları müxtəlif yollarla tarazlaşdırılır və beləliklə də bu qruplar arasındakı müxtəlif konfliktlərin həlli üçün əsas olur.

Ədəbiyyat:

1.N.Gəncəvi. Yeddi gözəl. Bakı-1983, s.52-53.

2..Аниупов А.Я.,Шипилов А.И. Конфликтология.М.,2002, 137-201с.

3. Кэрролл Ойстер. Социальная психология групп. Москва 2004, 222с.

4. Козырев Г.И. Ведение в конфликтологию. М.,1999, 23-85с.

5.Психология конфликта. Христоматия. СПб.,2001, 67-76, 113-164с.

MƏKTƏBƏQƏDƏR YAŞLI UŞAQLARIN SOSİALLAŞMASINDA HİSSLƏRİN ROLU

Abdullayeva Tərənə
ADPU-nun II kurs magistrantı

Müasir psixologiyada geniş yayılmış baxışlara görə, emosiya və hisslər bələdləşdirici və idarəediciləri funksiyaları yerinə yetirirlər. Belə ki, uşağın fəaliyyət sferasının idarə olunmasında emosiyaların iştirakı obyektiv xarakter daşıyır və konkret situasiya ilə əlaqədar olur. Fəaliyyətə istiqamətləndirən motivdən fərqli olaraq emosional bələdləşmə mücərrəd ifadə olunan motivi konkretləşdirərək reallaşdırır. Belə ki, motiv fəaliyyətin istiqamətini mücərrəd formada ifadə edir, emosiyalar isə mövcud motivi fəaliyyət şəraitinə daxil edir. Situasiyanın emosional baxımından qiymətləndirilməsi müvafiq obyektlərlə əlaqədar görüləcək işlərin xarakterini təyin edir. Bu zaman bir necə funksiya yerinə yetirilir; 1) işin məqsədi müəyyənləşdirilir, 2) məsələnin həll olunmasının zərurəti qəbul edilir, 3) obyekt bir maneyə kimi qavranılaraq dərk olunur. Yaranmış vəziyyət uşağı situasiyanın bilavasitə təsirindən uzaqlaşdırır və bu prosesdə uşağın ətraf şəraitlə münasibəti yenidən qurularaq vasitəli xarakter daşımağa başlayır. [2.205.s]. Belə funksional dəyişmə məktəbəqədər yaş dövrünün son mərhələsində özünü açıq şəkildə biruzə verir.

Qeyd etmək lazımdır ki, emosional proseslərin vasitəli xarakterə malik olması problemi hələ ki, ətraflı və sistemli istiqamətdə öyrənilməmişdir. İnsanın psixi fəaliyyətinin vasitəli xarakter daşması ideyası görkəmli psixoloq L.S. Vıqotskiyə məxsusdur. İşarələr sistemini sosial mənşəli amillər kimi dəyərləndirən. L.S. Vıqotski belə hesab edirdi ki, onların vasitəsilə insan fəaliyyət və münasibətlərini məqsədə müvafiq olaraq idarə etmək imkanı əldə edir. (3.85s)

Qeyd edilən bu ideya əsasında psixoloji yola çoxsaylı eksperimental tədqiqatlar aparılmışdır. Məsələn, müəyyən olunmuşdur ki, müxtəlif tip psixi proseslər özünəməxsus vasitələrin

iştirakı ilə funksional olaraq müəyyənləşir və formalaşır. Belə ki, qavrayışın formalaşması sensor etalonların mənimsənilməsi ilə əlaqədar olduğu halda əyani-obrazlı təfəkkürün və təxəyyülün inkişafında isə müxtəlif model və sxemlərdən istifadə olunması daha mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Məlumdur ki, insanlar arasında münasibətləri xarakterizə edən mövcud obyektiv normalar emosiyalara birbaşa olaraq təsir göstərmirlər. Başqa sözlə, mövcud normalar insana məlum ola bilər, lakin həmin normalar insanın davranışına birbaşa olaraq təsir göstərmirlər. Sosial normaları psixoloji təsir vasitəsinə çevirmək üçün həmin normalara şəxsiyyətin məzmununa daxil edilməlidirlər. Müəyyən olunmuşdur ki, əxlaqi davranışın idarə olunmasında müsbət və mənfi bədii tip obrazlarının mühüm əhəmiyyəti vardır. Hər iki tip obrazlarının mühüm əhəmiyyəti var.

Müşahidələr göstərir ki, uşaqlar müxtəlif səviyyəli sosial normalara yiyələnirlər. Yüksək səviyyəyə onda ifadə olunur ki, sosial norma ona müvafiq olan qiymətləndirici etalonlara uyğun gəlir [1.50s]. Belə olduqda sosial norma fəaliyyətin idarə olunmasının real amilinə çevrilir. Sosial normaların mənimsənilməsinin aşağı səviyyəsi onda ifadə olunur ki, uşaq şifahi-sözlü planda normanı bilir, lakin belə norma qiymətləndirici etalonlarla, o cümlədən müvafiq emosiyalarla təmin olunmur. Hər iki tip obraz etik etalonlar funksiyasını yerinə yetirirlər.

Nəticədə uşaq fəaliyyətinin idarə olunması ilə sosial hisslər arasında funksional asılılıq və əlaqə mövcuddur. Sosial emosiyaların təsiri altında reallaşdırılan fəaliyyət və ünsiyyət prosesi uşaqlar arasında müxtəlif tipli psixoemosional münasibətlərin formalaşdırılmasını şərtləndirir. Sonuncu amil uşaq şəxsiyyətinin ümumi inkişafına, o cümlədən onun emosional sferasının formalaşmasına əsaslı təsir göstərir.

Ədəbiyyat

1. Həmzəyev M.Ə. Yaş və pedaqoji psixologiyanın əsasları. İkinci nəşr - Adiloğlu-nəşriyyatı Bakı, 2003.

2. Çələbiyev N.7.Uşaq psixologiyası.ADPU-nun nəşri.Bakı,2005(365 s.)

3. Əliyev R.İ.Tərbiyə psixologiyası –Nurlan nəşriyyatı Bakı 2006

Ι ΒΥΑΟΝΕΑΔΑΑ Ι ΝΕΟΤ ΕΤ ΑΕ Ι ΟΑΑΟΕΒ
Ι ΑΟΑΙ ΕÇΙ ΕΒΔΕΙ ΑΒΙ ΕΝΟΕΟΑΑΒΙ ΕΙ ΒΝΑΝ
ΟΟΝΟΝΕΕΕΒΔΕΒΔΕ ΥΑΑΑΥΙ ΑΑ

Αεαί Νηι γί αυδι άα
ΑΑΟ-ί οί αι ηαι οε

Ι γεοι τεαουο εει ε, ι γυαονεαδυι αααευαααι ι γυδοι ααει ηνε ι γεουηηει αυ ι τεαδυι ρε γεγααοεαδυι υγι ει αδι γε ει εαι υ αουυ αοοδ. Οηογεε υει αεγυοει ορδυαει ηνε αυ υγχα=γελ γ ι ογνηηηηει αυεε ογδαο αυ ι τεαδα υεαε ι ηεοε οδααι α εαοεδ. Αο χαι αι ι γυαονεαδυι αααδαί υου ι ηεοι ετ αε ι οααοεγ ι αοαι εχι εγδει ει εβι γεε εεγ ογι χει εγι εδ.

Αει ε γαγαιεεαυα ι ηεοι ετ αε ι οααοεγ ι αοαι εχι ε ααυα +ι ο ααοεε ει τ οεεοει αυδε ααει ηνε εεγ ααυευ εαδατ α αεγυυε υγεγυαι υεηηει ει αδααι ααεαυδι ανυ α εβι γει ο ογι χει αδι γ ηεηοαι ε εει ε ι ογεεγυι ααεεδ. Ογαιε εε, αο ογι χει αδι γ ηεηοαι ε υοαοαα χεαα αααδαί υο χαι αι ι ρχοί γι γοηοη οοηοηεεεγυοεγδ εγηα ααδ εε, ι ι οί αα ρεδυι εει ηνε ι γυαοη ογοηεεεγυοει αυ υγχαυοδ ααγ αεγυυε ααχει οααδαηεα αυ ι ααδι οεχαηεα εεγ ααυευ αεδ ηυδα ι αααοεα ι γεουγυοει ααδουηυι υ αει αα ο=οι τεαοαυα γυγι εεεγυοεαεδ [1,613].

Ι ηεοι ετ αε ι οααοεγ ι αοαι εχι εγδε ηι ι γεουγυαι ι γυαοηοι ρχοί οαεει γεγυι αεδι ηηει ε ηααεεεγυοαεδι γεγυ, ι ι οί ι τ χεοεα «ι γι-ι αδαχυι υ» ι ουαοεγυ αδι γεγυ εβι γεεδ. Ι ηεοι ετ αε ι οααοεγ ι αοαι εχι ει ει ηηαη οοι εηεεαηυ οοοδ ηαυηηει ε ι γυαοηοι ογοηεεεγυοει γ οδααι α εαοεδγυι ι αααοεα εαοαι υεαδααι αι τοι αααυδ [2, 71].

Αο ι αοαι εχι εγδυ αααυααευεαδ αεα ααεεεδ [3, 270]:

Ει εαδ-αο χαι αι ι γυαοηο ι αδαυαδ ααγυ αυ ει τ οεεοεγ γυοεδγ αεγυυε ει οι δι ηηεα αααδαί υει υδ. Ι γυαοηοι δααεευυ αααδαί ανυ γυγι εεεγυοε αυδυγυαι γυυδεο ααεεδ.

Νυοηαυδι α- ααοεε ει τ οεεοεγυι οτ οα γυγυι γε ει οι δι ηηεαι υ οοοδααι εγυι αδεααυδι ααεα εαοα αοδουαδι αυυι οτ εααδηε αηηεγυηεαδ.

Ι γυαονεαδ εεε ι ρααγαι ορδυαεεεγυοε υει αεγυοεγδ εεγ ει ηαι εαδα εαοεδαεεεγυοε χεαει υ οι οαοδ.

Ι δι εαηεεα-ι γυαοηοι ρε εαεοεεεγυοεγυοει ε οοοδεο ι εαδαα αααα ει ηαι α οαι εε αδι ηηε, ρε ηγυαεγυοει αυ, χγεοεεεγυοει αυ, ουοδηοεοεαδυι αα ααααηυι υ γοι αυεαι αυδι ανυαυδ. Ι ηηεγυι, ι γυαοη αααα ει ηαι α ααδαηηεαεεε ι οι αεεο ααεδι ηηει γ υααα ααχαι αυδααα, ι ι οί ααεγ αααδαί υουι αα χγδυ=γελ οει ρχοί οι ογανεδε ι εαοουοι ο γρηνυδι γεγυ =αευοδ.

Εααι οεοεαηεεα-αααα ει ηαι α οαι ηεαι εαεοεεεγυοε ι γυαοηοι ρχοί γ οαι εε αδι ηηεαεδ. Αο χαι αι ι οι οι γεγυ οευοι αυδει εοι ι αεαι ογεεεγυ αααδαί ι ααεα ι γυαοη ρε χγεοεεεεγυ ει αυ ι αοαι αι εα υεηηει ει ρυαηηει αυι γυγυ γε ει εαι υ γεγυ ααεδ.

Δαηηει ι εεεααυδι α-αο υαεαα ι γυαοη οτ οαγυγυι γε ηεοαηεεαεα υααα ααχαι αυδι αα ο=οι υγαιεγυοε ογυδεο ααεδ. Ι γυαοη ρε γι γεεγυοει γ ι ι οί ι γι γαι ηοδοεοδο εεγ ει τ οεεοεγυι τεαι ι τ οεαεγυοει ηγαια ι ει ανυ οαεουι υ γεχεγυοι γεγυ =αευοδ.

Βαιγχαοι γ-ι γυαοη ρε γι γεεγυοει ε ει αεεε αι αα γε=αδι αε ηεαι ι αεαδαι γι ααυα γε αεουι αα ηεαι υι α εβι γεαεδ. Αο χαι αι γυδυγυι εεε αδααι ααεοηα αα, αδχο ααεεγυι ι γανγαι γε=αδι αα ι οι εοι ηει οδ. Αο υοδ γαιγχαοι γ ι δαεοεε ογαιεεεεγυοαγυι οαι οαχεεαεαδ αεγυι ει γ εα=εα ογεεεγυ αυ αυ ογχαυοδ ααγ αεεγδ.

Αυδεαεγυοι γ-ι γυαοηοι αεγυοδ ει ηαι εαδεα αι ηηει ι αε γεααγεγυοει ει οεδεει ηνε, γααγεεγυοδ ι ι οί ο=οι +ι ο γυγι εεεγυοεε ηεαι υααηηεγυοδ αυ εα ογοηε εαοαι υεαδυι α αοει ανυεαεα οαδαεοαδεγυ ααεεεδ/

Ααεγυοεεγυ αυ, ι γυαοηεαδυι εηεοααγ ααεεεγυοε ι ηεοι ετ αε ι οααοεγ ι αοαι εχι εγδε υοαοα ι ι δι αεαδυι αυ ι γι γαι ααααυαεαδυι ι τ χεοααα ααεγυ, ααοεε ει τ οτ οοο ι ουαοεγυ αδι γεγυ ει εαι ααδεδ. Ααεγυ εε, αο ι οααοεγ ι αοαι εχι εγδε ηι ηεαι ι γχαδυοε χγεοεγυαεδ, ι γυαοηοι ρχοί γ υααα ααχαι αυδι ανυ α, ορδυαεεε υει αεγυο γι γεγυ γρδυ αευααι γχαυ αυ γοι αυεαδευα υεηηει αυι εαοα αοδουαδι αυα, αεγυγυ αυ ι τ χεοεα ι γι-ει ι ηαι ηεεαηυι αυ εοεηγε ρχοί οαεει γεγυι αεδι γι ε ι ουαοεγυ αδι ηηει γ ει εαι ααδεδ.

Βαιγαιεεαο

1. Еникеев М.И. Основы общей и юридической психологии.- М., 2003, 631 с.

2. Личность преступника: Методы изучения и проблемы воздействия.-М., 1988, 112 с.

3. Ушатиков А.И., Казак Б.Б. Пенитенциарная психология. «Рязань», 2003, 758 с.

QENDER MƏDƏNİYYƏTİNİN FORMALAŞMASINDA AİLƏNİN ROLU

Kamalə Qəhrəmanova
BDU-nun müəllimi

Demokratiyanın şüurlu yolla inkişaf etdirilməsi, vətəndaşların - qadın və kişilərin maraqlarını nəzərə alan demokratik hüquqi dövlətin fəaliyyəti cəmiyyətdə bərabər hüquqlu gender münasibətlərinin formalaşması ilə mümkündür. Bu səbəbdən cəmiyyətdə, xüsusilə patriarxal dəyərlər və patriarxal şüur üstünlük təşkil edən cəmiyyətdə gender mədəniyyətinin formalaşması vacib şərtidir. Gender mədəniyyətinin qorunub saxlanması və ya dəyişməsi cəmiyyətin sosial-mədəni dinamikasını müəyyən edən sosiallaşma prosesi çərçivəsində baş verir, bəzən ənənələrlə novatorluğun vəhdətinə, bəzən də ziddiyyətə rast gəlinir. Cəmiyyətdə qəbul olunmuş sosial dəyərlərin, normaların, davranış modellərinin insan tərəfindən qəbulu uşaqlıqdan başladığı üçün gender mədəniyyəti tərbiyəsi diqqət mərkəzində olmalıdır. Ailədə ilkin sosiallaşma zamanı fərdin həyatında qazandıqları onun şəxsiyyətini, sosial həyatda sonrakı inkişafını bir çox cəhətdən müəyyən edir. Müəyyən cəmiyyətdə davranışın öyüd-nəsihət yolu ilə mənimsənilən və sosial mühitdə yayılan tipik nümunələrinin məcmusu olan gender mədəniyyəti tərbiyəsi ilk olaraq ailədə yaranır. Gender mədəniyyəti insanlarda qadın və kişinin sosial statusu, funksiyaları, cəmiyyət və ailədə qarşılıqlı münasibət haqqında təsəvvürləri formalaşdırır. Bu təsəvvür, dəyərlər və münasibətlərlə ilk dəfə uşaq ailədə tanış olur, ailədə cəmiyyətin bütün qüvvə və maraqları kəşifir, sosial dəyərlər və maraqlar yaranır. Ailə şərtləri uşağın mədəni səviyyəsinin formalaşmasına

təsir edərək onun həyat yolunu müəyyən edir, buna görə ilk sosiallaşma zamanı şəxsiyyətin strukturuna onun davranış motivlərinin mənbələrindən biri olan şəxsi dəyərlər şəklində qender dəyərlərinin daxil olması zəruridir. Cəmiyyətdə kişi və qadının rolu və yeri haqqında təsəvvür ailədə formalaşdığından bu valideynlərin bir-birinə və övladlarına olan münasibəti ilə müşahidə və ünsiyyət yolu ilə mənimsənilir, ailədə olan münaqişələr və cinsiyyətə görə münasibətdəki fərqliliklər digər cinsə qarşı düşüncəni formalaşdırır. Şüurumuzda dominantlıq edən stereotiplər kişi və qadın bərabərliyinə əsaslanan cəmiyyətin formalaşmasına mane olur. Bu baxımdan gender mədəniyyətinin formalaşması da xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Ailədə cins ayrımcılığı olmadan düzgün formalaşması, qadına hörmət, qadın azadlığı və dünyagörüşü məsələsi kimi məsələlərə fikir verildikdə, ailə mühitində sevgi, hörmət hakim olduğunda bu ailədəki uşaqlar daha sağlam böyüyür, bu yüksək mədəniyyətə malik ailələrdə həyata keçirilir. Uşaqlar cinsi-rol davranış modelini ata-ananın və uşaqların özünü necə aparmasını müşahidə etməklə öyrənir. Qadın-ana ailədəki əxlaqa, dəyərlərə müvafiq qiymətləndirilir, uşağın davranışının formalaşmasına təsir edən ailədəki münasibətdir:

- ər-arvadın qarşılıqlı münasibəti
- ata-ana-uşaq qarşılıqlı münasibəti
- ana-atanın uşaqla qarşılıqlı münasibəti

Uşaqların sosializasiyası prosesində valideyn davranışı ilə bağlı cinsi mənsubiyyətə görə münasibəti də təsiredici amildir, bəzi ailələrdə fərqləndirmə nümayiş etdirilir, məsələn, oğlana daha çox üstünlüklər və azadlıq verilir, məhdudluqlar isə (dostlarla vaxt keçirmə, telefon) qızlara daha çox tətbiq edilir; Oğlan üçün daha yüksək standartlar qoyulur, nailiyyətlərinə daha çox əhəmiyyət verilir. Valideynlərin uşağın qender xüsusiyyətlərinin qəbulunda azərbaycanlı ailəsində qızın hər şeylə razılaşması, mehriban olması təqdir edilir. Qızların asılılığı həvəsləndirilir, amma oğlanda isə müstəqillik rəğbətlə qarşılır. Gender fərqliliyi psixoloji

səviyyədə, emosional mədəniyyət səviyyəsində də mövcuddur. Əksər ailələrdə rast gəlinən belə münasibət bütövlükdə cəmiyyətin mədəniyyətini təşkil etməsə də cəmiyyətdə münasibətlərin formalaşmasında təsiredici rol oynayır.

Ədəbiyyat:

1. Məktəblilərin mə"nəvi tərbiyəsində ailə, məktəb və ictimaiyyətin birgə fəaliyyəti. Quliyev Sərdar.. Nəşriyyat: Maarif, Bakı, 1987.
2. Mirzəteyev İ. Ailənin praktik psixologiyası, Bakı 2005.
3. Клещина И.С. Гендерная социализации. Учебное пособие. СПб., Изд-во РГПУ им. А.И.Герцена. 1998.
4. Мурадов Ш. Демографическое развитие Азербайджана на пороге XXI в./Общество и экономика, 2000, № 5-6

NİZAMİ GƏNCƏVİ İNTİBAH İDEYALARININ TƏRƏNNÜMÇÜSÜDÜR

M.V. Vəliyev, A. M. Mustafayev

Ensiklopedik biliyə malik böyük Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvi ilkin Şərq intibahının ən böyük nümayəndələrindən, banilərindən biri olaraq öz poetikasında fəlsəfi, əxlaqi, ictimai-siyasi, psixoloji fikirləri, ədəbi-estetik görüşləri, bədii dühası ilə özünə qədər olan Yaxın və Orta Şərqin mütəfəkkirlərindən irəli getmişdir.

Tarixdən məlumdur ki, intibah (renessans) ideyaları əvvəlcə Şərqdə, sonralar isə Qərb ölkələrində yayılmağa başlamışdır. XII əsrdə intibah ideyalarının geniş yayıldığı Yaxın Şərq ölkələrindən biri də Azərbaycan idi. Bu dövrdə Azərbaycanın maddi və mənəvi mədəniyyəti yeni bir yüksəliş mərhələsi keçmiş, intibah ideyalarının inkişafına əlverişli şərait yaranmışdı.

Bu dövrün intibah, humanizm ideyalarının alovlu təbliğatçısı və təmsilçisi ulu Şeyx Nizami Gəncəvi idi. Onun

əsərlərindəki yenilik, yeni fəlsəfi, ictimai- siyasi və psixoloji fikirlər intibaha çağırış və humanizmə bağlılığın göstəricisidir.

Nizami yaradıcılığında həm Qərb, həm də Şərq fəlsəfə fikiri və mədəniyyət nümunələrinə müraciət olunması təsadüfi deyildir. Məlum olduğu kimi, ilkin Avropa intibahçıları həm Qərb- yunan, həm də Şərq fəlsəfəsinə müraciət etmişlər. Nümunə olaraq qeyd edə bilərik ki, Dante yunan, Roma filosofları ilə yanaşı, Fərabə, İbn Rəşd, İbn Sina kimi Şərq mütəfəkkirlərinin əsərlərindən də faydalanmışdır.

Intibah ideyaları məhdud dini, müəyyən milli dəyərlərlə kifayətlənməmiş, bütün xalqların mədəniyyətindən faydalanmış və onları əxz etmişdir.

Nizami yaradıcılığında keçmiş mədəni irsə, adət və ənənələrə müraciət etmiş, ondan layiqincə faydalanmışdır. Özü demişkən “Keçmiş çilçırağına daş atmaq, yetimlərin malına əl uzatmaq kimi bir şeydir”.

Nizami irsində insan konsepsiyası, şəxsiyyət azadlığı ideyası parlaq bir xətlə tərənnüm olunur. Dahi şairin səmimi humanizmi, elmi dünyabaxışı, fəlsəfi nikbinliyi, coşqun həyat eşqi, despotizmə qarşı barışmazlığı, haqqın, ədalətin müdafiəçisi, insan qəlbinin bilicisi olması, xalq dühasına, xalq müdrikliyinə böyük etimadı:

Su kimi aləmə həyat ver; can ver,

Hər dərdə uyğunlaş, dərdə dərman ver.

Çalış öz xalqının işinə yara,

Geysin əmələndən dünya zər, xara -

deyən şair ən gözəl insanlığı, humanistliyi xalqa xidmətdə görməsidir.

Nizami məfkurəsi sonrakı dövrlərdə çiçəklənməyə, geniş vüsət almağa başladı. XIX əsrdə çar rejiminin dəhşətlərinə baxmayaraq Qərbi Avropanın demokratik mədəniyyəti, maarifçilik ideyaları Azərbaycan ziyalıları, xüsusilə A. A. Bakıxanov, M. F. Axundov, H. B. Zərdəbi və başqaları tərəfindən geniş yayıldı.

Lakin təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, dahi mütəfəkkirlərin sağlıqlarında əsərləri, fikirləri nəinki geniş xalq kütləsinə, hətta onlara yaxın olan ziyalıların bir qisminə də çatmadı. Milli mətbuatın bünövrəsi sayılan “Əkinçi” tez bağlandı. Bir tərəfdən siyasi rejimin qadağası, hədə- qorxusu, digər tərəfdən hakim siniflərin cəhaləti, satqınlığı, ruhanilərin mövhumatı intibah ideyalarının inkişafına, yayılmasına mane olurdu.

Buna baxmayaraq yaranmış tarixi şərait nəticəsində Azərbaycanda intibah məfkurəsi qabaqcıl, vətənpərvər ziyalıların fədakarlığı nəticəsində geniş yayılmağa başladı.

AFFEKTİV POZULMLAR ZAMANI PSIXOTERAPIYANIN ƏHƏMİYYƏTİ

Əliyeva Pərvin Lətif qızı
BDU-nun II kurs magistrantı

Affektiv pozuntunun müalicəsində farmakoterapiyanın prioritet olaraq qalmasına baxmayaraq, psixoterapevtik müdaxilə az əhəmiyyət daşıyır. Dərman müalicəsində müəyyən məhdudiyyətlərin olması ilə əlaqədar, simptomların azalması, kəskinləşmə və təkrar epizodların profilaktikası, sosial və psixoloji adaptasiyanın bərpası, pasiyentə və onun ailəsinə dəstək verilməsinə yönəlmiş psixoterapevtik müdaxilələr üçün yol açılır [1].

Affektiv pozuntular zamanı psixoterapiyanın spesifik məqsədləri:

- terapevtik alyansın yaradılması;
- xəstənin həkim göstərişlərinə əməl etməyə razılıq verməsi;
- müəyyən fəaliyyət rejimi;
- kəskinləşmələrin başlanğıc əlamətlərinin müəyyən edilməsi;
- davranış patternlərinin yaxşılaşdırılması və digər psixososial nəticələr [2].

Psixoterapiya həmçinin stiqləşmənin, təkrar epizodlar qarşısında qorxu hissəsinin, şəxsiyyətlərarası ünsiyyətdə çətinliklərin aradan qaldırılmasına, ailə, valideynlik funksiyasının yerinə yetirilməsi, təhsil və məşğulluqla bağlı problemlərin həll edilməsinə yönəlmişdir.

Psixoterapevtik müdaxilənin növü, intensivliyi və müddəti müxtəlif ola bilər. Affektiv pozuntusu olan xəstələrə koqnitiv–davranış terapiyası, interpersonal psixoterapiya, qrup və ailə psixoterapiyası təklif edilə bilər [3].

Ədəbiyyat:

1. Depressiyanın diaqnostika və müalicəsi üzrə klinik protokol – 60 səh. Bakı 2009.
2. İsmayılov N.V., İsmayılov F.N. «Tibbi psixologiya və psixoterapiya» Bakı 2008,415s.
3. «Аффективные расстройства; диагностика, лечение, реабилитация». Под ред. Кабанова М.М. Л., 1988г., 164с.

“DEPRESSİYA” ANLAYIŞININ TİBBİ VƏ PSIXOLOJİ ƏDƏBİYYATDA İZAHİ

Cavadnea İdris
BDU-nun I magistrantı

Depressiya latıncadan “*deprimo*” sözündən götürülmüş, *əzmək, təzyiq etmək, əziyyət etmək* mənalarını verir. Bu psixi pozuntu əsas üç depressiv əlamətlə xarakterizə olunur: əhval-ruhiyyənin enməsi, “sevinc yaşamaq qabiliyyətinin itməsi” – anqedoniya, hərəkət aktivliyinin, nitqin və təfəkkür əməliyyatlarının zəifləməsi. Təfəkkür əməliyyatlarının zəifləməsi zamanı yanlış mühakimələr, baş verən hadisələrə pessimist baxışlar formalaşır. Həmçinin özünü qiymətləndirmənin də aşağı enməsi, marağ dairəsinin getdikcə daralması da müşahidə edilir.

Depressiya anlayışı qədim misir, yunan təbabətlərinə tanış olur. Onlar bu anlayışı oxşar izahlarla fərqli adlar altında izah

etmişlər. Qədim Misirin tibbi traktatlarından biri olan Ebersov papirusunda depressiyaya dair məlumatlar əks edilmişdir. Baxmayaraq ki, papirusda əks edilmiş məlumatlar rituallara əsaslanırdı, lakin yenə də həmin dövr üçün nəzəri və praktiki əhəmiyyət kəsb edirdi. Qədim Yunanıstanda isə depressiya anlayışı, depressiv pozuntular *melonxoliya* anlayışı ilə izah edilirdi. Hippokratın təsvir etdiyi dörd əsas mayedən biri olan qara ödənin orqanizmdə çoxluğu qədim Yunan təsvirlərinə əsasən depressiyanın təzahürünə səbəb olur.

Orta əsrlərdə Robert Bartonun, J. Falret, J. Baillargar və başqa psixiatrların qeydlərində depressiya simptomlarının izahına rast gəlmək olar.

XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində E. Krepelin, L.Paster, Kreçmer, həmçinin psixoanalitik nəzəriyyə tərəfdarlarının, xüsusən onun banisi olan Z.Freydin də depressiv simptomları, onların yaranması səbəblərini, inkişafına yardım edən amilləri, həmçinin əsasən hansı psixiatrik xəstəlik gedişində təsadüf edilməsinə dair araşdırmaları vardı.

Müasir dövrdə depressiyaya dair müxtəlif yanaşmalar nöqtəyi-nəzərindən çıxış edilir. Bir qrup ənənəvi olaraq genetik amilləri əsas tutursa, digər qrup sosial amillərin mühüm təsirə malik olması fikri ilə çıxış edir. Həmçinin SML (bir lokuslu model) və MPF(çox lokuslu model) də genetik amillərin üstünlüyünə əsasən depressiyanın necə təzahür etməsi faktını izah edir.

Depressiv nevrozu xarakterizə edən başlıca cəhət əsasını psixi travmalar təşkil edən və psixi müayinə zamanı asanlıqla aşkar edilən depressiyanın olmasıdır.

Depressiv nevroz şəxsin həll edə bilmədiyi uzunmüddətli psixoloji zərbə xarakterli hadisələrə, problemlərə cavab reaksiyası rolunu oynayır. Məsələn ailədə, iş yerində münaqişə, həyat yoldaşının alkoqol içkilərdən, narkoti maddələrdən istifadəsi, heç cür öz şəxsi həyatını qura bilməmək və s. İlk anlarda bu hadisələrə, problemlərə cavab reaksiyası qısa müddətli olsa da, zaman keçdikcə bu halların dəfələrcə təkrarlanması əhval-ruhiyyənin

enməsi fonunda depressiv əlamətli nevroza səbəb olur. Bəzən həyəcan, təlaş və daha sonra isə nevrotik depressiya halları inkişaf edir. Xəstəliyə qarşı tənqidi münasibət qorunub saxlandığından xəstə öz vəziyyəti ilə mübarizə aparır. Pasiyentlərdə öz həyatına, gələcəyinə qarşı gileylər, özünə qarşı ədalətsiz xarakterli ideyalar formalaşır. Nevrotik və psixogen xarakterli depressiya arasında sərhəddi müəyyən etmək heç də həmişə asan deyil. Belə ki, onların hər ikisi psixi travma nəticəsində formalaşır, birincinə uzunmüddətli, ikincisinə isə qısamüddətli travma səbəb olur.

Xarici psixoloji ədəbiyyatlarda depressiv nevroz- dysthymia-neurotic depression kimi xarakterizə olunur, yunancadan tərcümədə “əhval –ruhiyyə xəstəliyi” kimi qeyd edilir. Belə ki, xəstəlik haqqında ilkin məlumatlar hələ qədim yunan mənbələrində göstərilmişdir. Həmin mənbələrdə bu, sanki mülayim məzmunu malik xronik depressiyanı xatırladırdı. Depressiyanın əsas formasından daha az müşahidə edilən və yalnız 3% pasiyentlərin davranış və qabiliyyətlərində köklü dəyişikliklər əmələ gətirə bilən bir xəstəlikdir. Dünya statistikasına əsasən qadınlarda depressiv nevroz əlamətlərinə kişilərə nisbətən daha çox rast gəlinir. Bu göstərici uşaqlarda da öz əksini tapmaqdadır.

Yunancadan tərcümədə olduğu kimi bu xəstəlikdə pasiyentin əhval-ruhiyyəsi sanki ətraf mühitdən asılılıq təşkil edir. Əsasən axşam saatlarında daha çox depressiya əlamətləri müşahidə edilir. Bu şəxslərdə özünə qarşı inamsızlıq, kədər, utanc, hətta günah hissi də müşahidə edilməkdədir. Həmçinin psixoterapeyaya müsbət göstəriş verdiklərindən onların təlqini, inandırılması və yönləndirilməsi asan olur.

Enerji imkanlarının azalması, iş qabiliyyətinin tükənməsi, tez-tez yorulma halları fonunda motivasiya sferasında da əsaslı dəyişikliklər müşahidə edilir. Depressiya əlamətləri sırasında qeyd olunan ətraf aləmə, əvvəllər onlar üçün maraqlı olan mənbələrə marağın azalması bu xəstələrdə də rast gəlinir. Bir obyektə uzunmüddətli diqqətin cəmlənə bilməməsi, qərar qəbul etməkdə çətinliklər, yuxusuzluq kimi simptomlar özünü qabarıq şəkildə

biruzə verir və bu simptomlar motivlərin iearxiyasında da müvafiq təzahürlər meydana çıxarır. Emosional sferada baş verən bu tip düşkünlük, laqeydlilik halları suisidal meylin yaranmasına da səbəb ola bilər.

MƏKTƏBƏQƏDƏR YAŞLI UŞAQLARDA ƏQLİ KEYFİYYƏTLƏRİN İLKİN TƏZAHÜRÜ

Səmədova Kəmalə Şaban q
ADPU-nin II kurs magistrantı

Uşaqlarda təfəkkür bir sıra amillərin təsiri ilə tədricən formalaşır. Aciz bir varlıq kimi dünyaya gələn uşaq, ilk növbədə fiziki cəhətdən inkişaf etməyə başlayır. Bu prosesdə onun sinir sistemi də inkişaf edir.

Aparılmış tətqiqatlar sübut edir ki, uşaqda təfəkkür bir yaşın sonu, iki yaşın əvvəllərində sadə ümumiləşdirmələr şəklində özünü göstərir, həyat şəraiti və tərbiyənin təsiri ilə inkişaf edib formalaşır. Uşaqlarda təfəkkürün inkişafı mərhələsində psixoloqlar arasında müxtəlif fikirlər mövcuddur. Bəzilərinin fikrincə, cismi sadəcə tanıma, təfəkkürün ilkin forması kimi qəbul olunur. Ancaq bu fikirlə razılaşmaq olmaz. [1, 104]

Uşaqlarda təfəkkür inkişaf etdikcə onlarda təfəkkürün tənqidiliyi də özünü təzahür etdirməyə başlayır. Təfəkkür tənqidiliyi ağıl bir keyfiyyətdir. Ağıl tənqidiliyi dedikdə- firi fəaliyyəti qiymətləndirmə və irəli sürülmüş fərziyyələrin analiz sintez edərək ya qəbul, ya da inkar edilməsidir. [2, 356]. Təfəkkürün tənqidiliyi inkişaf etməyən insan ağılına gələn ilk fikri ən yararlı fikir kimi qəbul edir. İnsanda təfəkkürün tənqidiliyinin olduğunu sübut edən əsas göstərici onda söylədiyi, düşündüyü hər fikri fərziyyə kimi qəbul etməsi, onun üstündə çalışması və sonda ən sərfəli qərarın qəbul edilməsidir. Rubinşteyn S. L deyirdi ki, tənqidilik-yetkinləşmiş ağıl göstəricisidir.

Təfəkkürün tənqidiliyi özünü uşağın hadisələrə tənqidi yanaşmasında göstərir. Belə ki, hələ yenicə ayaq açan uşağa kömək etdikdə, o, narazı olur, köməksiz qalmaq, yerimək istəyir. Hətta ona yemək verəndə və ya paltar geyindirəndə də uşaq qaşıqdan, paltardan yapışır və istəyir ki, özü yesin, özü geyinsin. Bir şey düzəltmək istəyəndə də belə bir meyl özünü göstərir. Uşaqlar gücü çatan, ayrı-ayrı hallarda isə gücü çatmayan işləri belə müstəqil olaraq, heç bir kömək olmadan yerinə yetirməyə can atırlar. Deməli, onlarda hələ kiçik yaşlardan müstəqilliyə, müəyyən məsələləri həll etməyə, gücləri çatan işləri köməksiz yerinə yetirməyə sanki təbii bir meyl vardır. Belə bir meyl uşaqlarda əsasən üç yaşından başlayaraq özünü aydın surətdə biruzə verir. Bunun nəticəsidir ki, kiçik bağçayaşlı uşaqlar bu və ya digər məsələ barəsində bəzən öz fikirlərini, rəylərini bildirir, hər hansı bir hadisə haqqında onların fikrinə uyğun olmayan başqa mülahizələri doğru saymır, onu tənqid edir, öz etirazlarını bildirirlər. Uşaqların fikirlərinə hörmətlə yanaşmaq, onlara diqqətlə qulaq asmaq, müstəqilliklərini məhdudlaşdırmamaq onların özünə inamını artırır.

Hətta kiçik bağçayaşlı uşaqlar belə yaşlıların müəyyən fikir və ya mülahizələrinə tənqidi yanaşır, onlarda əks olunan aşkar uyğunsuzluqları açıb göstərə bilirlər. Bir faktı xatırladaq. Müəllimə nağıl danışır: "Biri var idi, biri yox idi. Məşədə bir ev var idi..." Uşaq müəlliməyə deyir: "Müəllimə, axı məşədə ev olmur, koma olur".

Lakin belə düşüncə tərzi bağçayaşlı uşaqlar üçün xarakterik xüsusiyyət deyil. Bu ancaq təsadüfdən təsadüfə özünü göstərə bilər. Çünki onların təcrübələri məhduddur. Həm də müntəzəm təlim görməmişlər. Ona görə də təfəkkür keyfiyyətlərini, o cümlədən müstəqillik və tənqidiliyi uşaq təfəkkürünün atributu hesab etmək düzgün olmazdı. Həmin keyfiyyətlərin inkişafı təlim və tərbiyə, həyat təcrübəsinin zənginləşməsi ilə əlaqədardır. [3, 124]

Uşağın təfəkkürünü inkişaf etdirmək məqsədi ilə onu ətraf aləmlə tanış edərkən, təbiət və cəmiyyət hadisələri haqqında

dolğun məlumat verilməlidir. Bəzən valideynlər uşaqlara “uşaq” olduğunu düşünürək onlar izahat verərkən çox məhdud məlumat verirlər. Onlara elə gəlir ki, uşaqlar bunu başa düşür. Ancaq düzgün və aydın izah olunmuş hər bir məlumata uşaq başa düşür və anlayır. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, bağçayaşlı uşağın həyat təcrübəsi çox məhdud, təfəkkürü isə konkret xarakter daşıyır; buna görə də uşağa verilən hər bir izahat müəyyən konkret material əsasında olmalıdır.

Ədəbiyyat siyahısı.

1. Q.E.Əzimli. Yaş və pedaqoji psixologiyanın müasir problemləri. Bakı. 2006.
2. Ə.S.Bayramov, Ə.Ə.Əlizadə. Psixologiya. Bakı.2006.
3. Bayramov Ə.S. Şagirdlərdə əqli keyfiyyətlərin inkişaf xüsusiyyətləri. Bakı, Azərnəşr.1967.

TƏLİMİN MÜHAZİRƏ FORMASININ FUNKSİYALARI VƏ PSIXOLOJİ ŞƏRTLƏRİ

M.V.Vəliyev, A.M.Mustafayev

Ali məktəbin tədris prosesinin təşkili və idarə olunmasında mühüm məşğələ forması olan mühazirənin xüsusi yeri vardır. Mühazirə latın sözü olan lektio sözündən götürülərək mənası qiraət etmək deməkdir. Mühazirə məşğələ forması ilk dəfə olaraq Qərbi Avropa universitetlərində (XIII- XIV əsrlərdə) hazır kitabların qiraəti ilə tətbiq olunmağa başlamışdır.

Müasir dövrdə mühazirə intellektual, zehni əməyin ən çətin forması olmaqla, elm və yaradıcı təfəkkürün, erudisiyanın, mədəniyyətin nümayiş etdirilməsi, mühazirəçinin özünü və auditoriyanı idarə etmək prosesidir. Odur ki, mühazirə adətən professor və dosentlərə, elmlər doktorları, elmlər namizədlərinə və baş müəllimlərə həvalə olunur.

Ali məktəbdə oxunan mühazirə öz ideyalılığı, məntiqliliyi, informasiyalılığı və nitqin ifadəliliyi ilə diqqəti cəlb edir.

Mühazirənin məqsədi, motivi, üsulları, idrak proseslərinin funksiyası və səfərbərliyə alınması və s. xüsusiyyətləri təzahür edir.

Mühazirə müəllim və tələbələrin qarşılıqlı elmi yaradıcılıq fəaliyyətini əks etdirir. Mühazirə zamanı bir sıra zəruri funksiyalar icra olunur və bunlar mühazirənin funksiyaları kimi xarakterizə olunur :

- hamıya məlum olan, yaxud məlum olmayan informasiya, məlumat çatdırmaq funksiyası. Oxunan mühazirə zamanı müvafiq ədəbiyyatlar əsasında tərtib olunmaqla konkret mövzuya uyğun faktlar əsasında informasiyalar verilir. İnformasiyalar sübut olunmuş faktlara əsaslanmalı və inandırıcı olmalıdır. Dərslərdən əlavə məlumatların verilməsi tələbələrin maraq və diqqətinə səbəb olur.

- Mühazirənin istiqamətləndirici, yönəldici, oriyentir funksiyası.

Mühazirə izah olunan problemin genezisinə, bu sahədə aparılan tədqiqatlarla tanışlığa, mövcud ədəbiyyatların təhlilinə istiqamətlənir. Tələbələr bu istiqamətdə fikirlərini toplayır və düşünürlər.

- Mühazirənin aydınlaşdırma və izahetmə funksiyası. Müəllim mövzunun şərhində istifadə olunan anlayışların genezisi, başqa dillərdə ifadəsi, formalaşması və hal-hazırda məqbul sayılan səviyyədə izahını verməlidir. Müəllim üçün tutarlı mənbə “Lüğətlər”, Ensiklopediya lüğətləri sayılmalıdır.

- İnandırma mühazirənin mühüm funksiyası kimi diqqəti cəlb edir. Mühazirə oxuyan müəllimin şəxsiyyəti, əxlaqı, nüfuzu mühüm amil kimi tələbələr tərəfindən qiymətləndirilir. Müəllim aydın, ifadəli nitqi ilə materialı şərh etməli, faktlar əsasında fikrini inandırmalıdır.

- nəhayət, mühazirənin funksiyalarından biri də mühazirənin cəlbedici və ilhamverici xarakterdə olmasıdır. Belə ki, mühazirə maraqlı və cəlbedici olmalıdır. Müəllim mühazirə prosesində misallardan, yumordan, habelə zarafatlardan istifadə etməlidir ki,

tələbələr yorulmasınlar, emosional tərzdə keçirilən dərs daha cəlbedici və maraqlı olur.

Mühazirənin maraqlı və cəlbedici olması üçün bir sıra psixoloji şərtlərə əməl olunmalıdır.

- Mühazirə tələbələrin şəxsi maraq və fikirlərinə təsir etməli, onların həyatı tələbatlarını təmin etməlidir. Mühazirədə söylənən fikirlər tələbənin şəxsi tələbatına uyğundursa, həmin fikirlərdən istifadə edəcəyini yəqinləşdirərsə, tələbənin dərsə diqqəti yönəlir, müəllimin nitqini, davranışını izləyir. Sözlü (verbal) , sözlüz (qeyri verbal) ünsiyyət müəllimin mühazirəsinə effekt verir.

- Mühazirədə yeni, orijinal fikirlərin söylənməsi əsas şərtlərdən biridir. Mühazirədə yeni fikir, yeni rəy və mülahizənin söylənməsi tələbələrin diqqətini cəlb edir. Tələbələr müəllimdən yeni nə isə eşitmək, öyrənmək həvəsi ilə dərsə gəlir və mühazirəyə diqqətlə qulaq asırlar.

- Tələbələrin təfəkkürünün mühazirəyə cəlb olunması, fikirləşməyi stimullaşdırmaq əsas psixoloji şərt kimi diqqəti cəlb edir. Tələbə “niyə?”, “nə üçün?”, “hardan?”, “niyə elmi informasiya çoxaldıqca , oxumaq həvəsi azalır?” və s. bu kimi suallar qarşısında qalaraq, həmin sualların cavablarını düşünür.

Məlumdur ki, hər bir müəllimin özünəməxsus mühazirə oxumaq metodikası vardır. Mühazirə auditoriyanın adaptasiya səviyyəsinə və kurs fərqiə uyğun təşkil olunmalıdır.

Beləliklə, qeyd etməliyik ki, tədris prosesində mühazirənin funksiyalarından istifadə olunması, psixoloji şərtlərə əməl edilməsi mühazirənin effektivliyini artırır, müəllimin şəxsiyyətini ucaldır.

AHIL YAŞ DÖVRÜNÜN VƏ YAŞLANMANIN TİBBİ- PSIXOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Yusubova Səyyarə,
BDU-nun I kurs magistrantı

Ən ümumi mənada yaşlanma (qocalma) dedikdə destruktiv proseslərin rekonstruktiv proseslərdən temp üstünlüyü ilə əlaqədar dinamik hadisələr, qocalıq dedikdə isə belə dəyişilmələrin hər hansı həddə çatması nəzərdə tutulur. Belə dəyişilmələr bioloji səviyyədə baş verir, nə vaxt ki, orqanizm çox zəifdir, ölüm ehtimalı getdikcə artır; sosial səviyyədə- insan təqəüdə çıxır, sosial statusu, sosial rolu dəyişir; nəhayət psixoloji səviyyədə insan baş verən dəyişiklikləri dərk edir və onlara uyğunlaşmağa çalışır.

Gerontologiyada 60- 74 yaş ahıl, 75- 90 yaş qocalıq dövrləri adlanır. Ahıllıq ontogenezin yaşlanma proseslərinin aydın nəzərə çarpdığı yekun periodudur. Müəlliflərdən bəziləri yaşlanmanı hüceyrə maddəsinin fiziki- kimyəvi strukturunun dəyişilməsi nəticəsində tədricən zəifləməsi kimi izah edirlər. Digərlərinin fikrinə görə yaşlanma daxili və xarici mühitə fizioloji, biokimyəvi və davranış baxımdan uyğunlaşmanın azalmasında təzahür olunur. Yaşlanmanı universallıq, tədricilik və dağdııcılıq səciyyəyəndir. Mütəxəssislərin hesab etdiyi kimi yaşlanma qaçılmaz baş verən, qanunauyğun inkişaf edən, orqanizmin adaptasion imkanlarını məhdudlaşdıran, ölüm ehtimalını artıran, həyatı davamlılığı qısaldan, inkişaf patologiyasına zəmin yaradan prosesdir.

Müasir fizioloji təsəvvürlərə əsaslanaraq hesab etmək olar ki, ahıllıq zamanı yaşlanma ilə xəstəliklər arasında əlaqə olduğu kimi yaşlanma və xəstəliklər bir- birindən azad şəkildə də inkişaf edə bilər. Birinci halda söhbət patoloji yaşlanmadan (qocalmadan), ikinci halda isə normal yaşlanmadan gedir. Mövcud təsnifat yetərincə nisbidir, çünki ölümü yaxınlaşdıran tədricli dəyişilmələri xəstəliklərin yaranmasına zəmin kimi hesab etmək olar.

Qocalıq və ahıllıq ontogenezin hər bir digər yaş dövrü kimi dəyişilmələrdə bərabərsizliyə və inkişaf fazalarında geteroxronluğa malikdir. Həyatın ahıl dövründə psixofizioloji funksiyaların, əməllərin, motivasiyanın və şəxsiyyət xüsusiyyətlərinin dayanıqlığı arasında özünəməxsus əlaqə müşahidə olunur. Fizioloji yaşlanma zamanı orqanizmdə maddələr mübadiləsi proseslərinin intensivliyinin davamlılığının aşağı düşməsi, habelə orqanizmin funksional və reaktiv qabiliyyətlərinin zəifləməsinə gətirib çıxaran atrofik dəyişilmələr müşahidə olunur. Bütün bunlarla bərabər orqanizmin uyğunlaşması həyata keçir, bu isə uzunömürlülüüyün şərtlərindən biridir.

Yaşlanma- çox müəkkəb prosesdir. Onun təzahürü orqanizmin bütün səviyyələrində özünü göstərir.

1) Birinci növbədə, bu, bütün orqanizm səviyyəsində təzahür olunur- Yaş keçdikcə insanın saçları seyrəlir, dəridə qırıqlar meydana gəlir, elastikliyi itirir, qozbellik yaranır, boy qısalır, görmə və eşitmə pisləşir, səs xırıltılı olmağa başlayır, döş qəfəsi formasını itirir.

İnsanın psixologiyasında, xarakterində, davranışında- bunlar da orqanizmin bütöv xüsusiyyətlərinə aiddir və bilavasitə ünsiyyət şəraitində müşahidə olunur- özünəməxsus dəyişilmələr baş verir. Maraqlar daha birmənalı olub, zaman, güc və əqli iş üçün ehtiyac doğurmur. Simiclik, paxıllıq, inamsızlıq, yovuşmazlıq kimi mənfi xüsusiyyətlər gənclikdə əgər var idisə də, ahıl yaşında daha da inkişaf edərək dözülməz hala çevrilir. Ahıl insanın diqqəti daha çox öz həyəcanları və yaşantıları ilə məşğul olduğu üçün digər insanları da maraqlandırmaq istəyir. Ona məlum olmayan xəbərləri böyük etibarsızlıqla və çətinliklə qavrayır, bir qayda olaraq, onların dəyəri də bir o qədər əhəmiyyət kəsb etmir.

Aydındır və təbiidir ki, insanın zahiri görünüşündə və şəxsiyyətində baş verən bütün bu dəyişikliklər orqanizminin dərin yenidənqurulmasını əks etdirir.

2) Ayrı- ayrı orqanlar və sistemlər səviyyəsi. Ağ ciyərlərin həyati tutumu azalır, qan damarlarının elastikliyi itirilir, eşitmə

orqanlarında həssaslıq aşağı düşür, həzm üçün yetərli olan mədə şirəsinin həcmi azalır, sümüklərdə onları daha da kövrəkləşdirən xeyli sayda zədələr əmələ gəlir, əzələ çəkisinin həcmi azalır, orqanlarda tələf olmuş hüceyrələr artıq eyni xüsusiyyətlərə malik yenilər ilə deyil, az ixtisaslaşmış əvəzedici toxuma və böyümüş piy hüceyrələri ilə əvəz olunur.

3) Orqanizmin hüceyrə səviyyəsi. Yaş keçdikcə getdikcə daha da gec- gec bölünürlər, bu isə öz növbəsində toxumaların özlərini yeniləmə qabiliyyətini itirməsi deməkdir. Hüceyrələrdə suyun miqdarı azalır, beləliklə, içərisində mövcud olan mayenin getdikcə qatılmasına, həyati əhəmiyyətə malik kimyəvi reaksiyaların sürətinin azalmasına səbəb olur. Hüceyrələrin örtüyü bərkidir, getdikcə daxilə maddələri “buraxmaq” qabiliyyətini itirir.

Ahıl yaşına xas olan “psixi yaşlılıq” və “fiziki gücsüzlük” anlayışlarını ayırd etmək vacibdir. Birinci anlayış ahıl şəxsiyyətinin strukturunun dəyişməsi ilə, ikincisi isə orqanizmdə gedən bioloji proseslərlə bağlıdır. Tez- tez psixi olaraq vaxtından əvvəl qocalmış gənc insan görmək olur, eyni zamanda öz irəliləmiş yaşına baxmayaraq psixoloji yaşlanmaya məruz qalmayan insanlar da olur ki, onların şəxsiyyəti inkişafa qabil olur.

Yaşlanmanın ilkin dövrlərində insan qocalığa xas hər hansı əlaməti şiddətli yaşayır, lakin ahıl yaşında tez- tez yaş dəyişilmələrinə, özünə, eləcə də ətrafdakılara qarşı tənqidi münasibət itirilir.

Ahıl yaş dövrü ərzində şəxsiyyətin xüsusiyyətlərində dəyişilmələr müşahidə olunur. Həyat enerjisinin azalması özünü emosionallıqda da göstərir. Qeyd olunur ki, dolğun, gümrəh insanlar tədricən daha “sakit” olur, yaşama sevincini daha dar çevrədə tapa bilirlər, bəzən isə onların həyatı tamamilə sevincsiz keçir. Hiss dairələri darlaşır, ailə üzvlərində cəmlənir, bəzən isə sadəcə bir üzvündə, məsələn yeganə nəvə onların həyatının mərkəzinə çevrilir. Əgər insan sözdə simic olursa, bu onunla əlaqədar ola bilər ki, köhnə dostluqları olmur, yeniləri isə qurmağa nə güc və nə imkan var.

Qocalığın yaratdığı köməksizlik, təlqinə qarılma və üzüyolalıq yaxşı məlumdur. Emosional həyatın kəsiblaşması ağır vəziyyətdə ola bilər, belə hallarda insanı ətraf aləm qətiyyənlə maraqlandırmır, hisslər fizioloji proseslərə (qida, yuxu və elementar tələbatların ödənilməsinə) qədər deqradasiyaya uğrayır. Əhval daha sabit olur, bəzi hallarda müəyyən bir istiqamətdə pozuntu özünü göstərir: ruh düşkünlüyü, yaxud oyanıqlıq.

Ahıl yaşında tez- tez küskünlük özünü göstərir, yaşlıların reaksiyaları digər insanlara qayğıyadəyər gəlmir, onlar bilmirlər ki, ailədə və ya iş yerində xırda konflikt belə insana köhnə inciklikləri xatırladır, onlar təkcə hadisəyə yox, toplanmış və gərilmiş bir reaksiya verirlər.

Elmi ədəbiyyatda getdikcə daha çox qeyd edilir ki, yaşlanma, qocalma sadə involyusiya, sönmə və regress kimi nəzərdən keçirilməməlidir. Bu dövr özündə bir çox uyğunlaşma və kompensator mexanizmləri ehtiva etməklə insanın yetişməsinin davamıdır.

Qocalıq dövrü özünəməxsus bir çox xüsusiyyətlərə malikdir, onlar arasında əmək fəaliyyətinin sona yetirilməsi və ya səciyyəsinin dəyişilməsi, intensivliyinin azalması, sosial statusun dəyişilməsi ilə boş vaxtın çoxluğu, adəti ünsiyyət əhatəsinin daralması, ailədə başçı rolunun itirilməsi, tərbiyəvi funksiyaların zəifləməsi və ya azalması və b. böyük yer tutur. Yalnız qeyd edilən faktorların kompleksi həyati stereotiplərin pozulmasını qaçılmaz, onların dəyişilməsini, yeni xarici şərtlərə adaptasiyanı isə vacib edir.

Gerontoloji tədqiqatlardan məlum olmuşdur ki, ahıl yaşlı insanlar nəinki xaricdəki yeni şərtlərə uyğunlaşmalı, o cümlədən özlərində baş verən dəyişiklərə də reaksiya verməlidirlər.

Ədəbiyyat.

1. Klinik psixologiya. Şəfiyeva Elnarə İ. Bakı, 2002
2. Тульчинский М.М. Психология позднего возраста. – М., 1993.

3. Старость и её закономерности. // Под редакцией Коссинской Н.С., Маккавейского А.С. Государственное издание мед. литературы – Л., 1963

BOŞANMANIN PSIXOLOJİ FƏSADLARI

Əlizadə Səbinə
BDU-nun II kurs magistrantı

Müasir dövrdə qaçılmaz problemə çevrilən boşanmalar valideynlərlə bərabər uşaqlar üçün də faciəyə çevrilir. Bunu bir çox hallarda valideynlər hiss etmirlər. Aparılan tədqiqatlar boşanmaların aşağıdakı psixoloji fəsadlarını göstərir:

1. Bəzi hallarda valideynlər boşanmanı zərurət kimi qiymətləndirir, bunu uşaqların onların psixi travma almamaları üçün etdiklərini bildirirlər. Boşanmanın səbəbini belə əsaslandırdıqda uşaqda özünügünahlandırma hissi yaranır ki, bu da onun psixi inkişafına mənfi təsir göstərmiş olur.

2. Heç bir uşaq valideynlərinin boşanmasını istəmir. Buna görə də bir çox uşaqlarda “baş verənlərə inanmamaq” kimi özünü müdafiə sistemi yaranır və bu ağır travmadan da qurtulmaq üçün uşaq həmin mühitdən uzaqlaşmağa çalışır. Boşanmadan sonra isə bu cür hərəkətinə görə peşman olur, hadisədən uzaqlaşmasaydı, “valideynlərim boşanmazdı” deyər düşünürlər. Bu onların aldığı ağır travma bir qədər də dərinləşir.

3. Boşanmanın uşağa təsir dərəcəsi onun hansı yaşa aid olmasından da birbaşa asılıdır. Üç yaşnadək uşaqlar hələ ətraflarında baş verən problemləri tam anlamadıqlarına görə valideynlərinin boşanması onlara az təsir göstərmiş olur. Uşağın valideynlərinin boşanmasına olan ən həssas dövrü 3-6 yaşlarını əhatə edir. Bu yaş dövründə uşaq başa düşür ki, onun ətrafında nə isə baş verir, lakin o isə adekvat səbəb-nəticə əlaqələrini tapmaq qüvvəsində olmadığı üçün narahatlıq hissi keçirir. 7-8 yaşlarında olan uşaqlar isə boşanmada valideynləri günahkar kimi qiymətləndirir və onlara etiraz formasında müvafiq münasibətlərini

bildirməyə qabil olurlar. On yaşlı uşaq valideynlərin boşanmasında nəinki öz valideynlərini, həm də ətraflarında olan bütün böyükkləri günahkar kimi görürlər. Yeniyetməlik yaş dövründə isə, müstəqilliyin artmasına baxmayaraq, boşanmaya ən neqativ təsirin də məhz bu yaş dövründə müşahidə olunduğunu söyləmək olar.

4. Valideynlərin boşanması zamanı yaranmış gərginlik nəticəsində adətən uşaqlar diqqətdən kənar qalırlar, belə hallarda diqqəti özlərinə cəlb etmək üçün davranışlarında müəyyən dəyişiklik edirlər, məsələn, şiltaqlıq edirlər və s. Belə hallarda valideynlər onların davranışlarına mənfi münasibətini bəslədikdə, uşaqlarla valideynləri arasında konflikt yarana bilir ki, valideyn də boşanma prosesində uşaqla konfliktə girmək istəmir. Fikir vermədikdə isə, uşaqların psixi inkişafına mənfi təsir göstərir, onlarda mənfi xarakter xüsusiyyətlərinin yaranmasına və möhkəmlənməsinə səbəb olur.

5. Boşanma zamanı uşaq qalan valideyn əksər hallarda digərini pisləyir, bütün günahları onun üzərinə yıxmağa, onu uşağın gözündən salmağa çalışır. Belə yönəlişliyin yaradılmasının nəticəsində isə uşaqda elə təsəvvür formalaşır ki, ailədən gedən valideyni artıq onu unudacaq, ona əvvəlki kimi diqqət göstərməyəcək, onu sevməyəcək. Bu cür hissələrin təzahür etməsi uşağın özünə qapanmasına, özünü insanlar arasında tənha hiss etməsinə, özünü aşağı qiymətləndirməsinə səbəb olur.

6. Boşanma zamanı bəzən uşaq öz valideynlərindən biri ilə yaşadığı məkanı tərk etmək məcburiyyətində qalır. Belə hallarda boşanma həyəcanı iki qat artır, uşaq yaşayış məkanını dəyişdikdə, o həyəət dostlarından, məktəb yoldaşlarından da uzaq düşür ki, bu da boşanma zamanı yaranan tənhalığın dərəcəsinə artırır, uşağın özünə və ətrafına əminlik hissi itir və əlavə streslərin yaranmasına, özünü köməksiz, tək hiss etməsinə zəmin göstərmiş olur. Əgər uşaq yaşadığı məkanı dəyişməzsə, əvvəl təhsil aldığı məktəbdə oxumağa davam edərsə və onun köhnə dostları ilə ünsiyyəti kəsilməzsə, bütün bu amillər ona boşanma həyəcanını yüngülləşdirməyə kömək etmiş olar.

Təcrübə göstərir ki, uşağın hər iki valideyni ilə də ünsiyyəti saxlanıldıqda, hər iki valideyn onun qayğısına birlikdə qaldıqda boşanmanın uşağa neqativ təsiri bir qədər azaltmış olur.

9. Boşanma mərhələsindən sonra valideynlərin təkrar nigaha daxil olması hallarında uşağın problemləri daha da artmış olur. Belə hallarda uşaqlarda natamamlıq hissi, qısqanclıq və bu kimi mənfi xüsusiyyətlər yaranır. Əgər uşağın onunla birlikdə qalmadığı valideyni təkrar nigaha daxil olarsa, bu uşaqda daha çox qısqanclıq yaratmış olur. Bunun səbəbi odur ki, uşaq valideyni ilə bundan sonra ünsiyyətinin azalacağını düşünür. Belə olduqda isə, uşaq daha çox stersə məruz qalır, valideyninin onu unuduğunu düşünür. Onunla birgə yaşadığı valideyni təkrar nigaha daxil olduqda isə, burada ögey valideyn-uşaq münasibətlərində yaranan konfliktlər uşağın formalaşmasına neqativ təsir göstərir.

Ədəbiyyat

1. Əlizadə Ə.Ə., Abbasov A.N. Ailə. Bakı: "Maarif", 1989
2. Əlizadə Ə.Ə. Məhəbbət aləmi. Bakı: "Azərbaycan Ensiklopediyası", 1995
3. Андреева Т. В. Семейная психология: Учеб. пособие. СПб.: «Речь», 2004
4. Карабанова О.А. Психология семейных отношений и основы семейного консультирования. М.: «Гордарики», 2005

KONFLİKTLƏRİN YARANMASI ŞƏRAİTİ VƏ TƏZAHÜR XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Cəfərova Gülsüm
BDU-nun I kurs magistrantı

Konflikt haqqında düşüncələr bir qayda olaraq xoşagəlməz assosiasiyalar: təhdidlər, ədavət, anlaşılmazlıqlar, özünün doğruluğunu sübuta yetirmək cəhdləri ilə nəticələnən incikliklər və s. yaradır. Nəticədə belə bir fikir yaranır ki, konflikt həmişə neqativ

hadisədir, bizim hər birimiz üçün arzuolunmazdır, ondan imkan daxilində uzaqlaşmaq lazımdır. Xüsusən də, rəhbər işçilər, menecerlər və b. üçün belə yanaşma tərzii daha xarakterikdir. Belə ki, başqaları ilə müqayisədə onlar konfliktlərlə daha çox rastlaşmalı olurlar.

Erkən idarəçilik məktəbinin nümayəndələri, həmçinin də insan münasibətləri məktəbinin tərəfdarları hesab edirlər ki, konflikt təşkilatın qeyri-effektiv fəaliyyətinin və pis idarəetmənin əlamətidir. Müasir dövrdə daha çox belə bir nöqtəyi-nəzərə söykənirlər ki, bir sıra hallarda konfliktlər ən qabaqcıl təşkilatda, hətta ən yaxşı qarşılıqlı münasibətlər olan yerdə belə nəinki mümkündür, həm də arzu olunandır. Yalnız konflikti idarə etməyi bacarmaq lazımdır. Daha doğrusu, konfliktin özü deyil, onun düzgün olmayan həlli üsulları təhlükə doğurur.

Konfliktlər insan həyatının demək olar ki, bütün sferalarında ortaya çıxır. Araşdırmalara görə konfliktlərin 80%-i iştirakçıların istəklərindən asılı olmayaraq baş verir. Konfliktlərin əsasında həmişə narazılıq durur.

Əgər konfliktlər qarşılıqlı münasibətlərin inkişafına və əsaslandırılmış qərarların qəbul olunmasına kömək edirsə, onlar funksional (konstruktiv) hesab edilirlər, effektiv qarşılıqlı əlaqəyə və qərarların qəbuluna əngəl törədirsə, onda bu konfliktlər disfunksional (destruktiv) adlandırılır. Konfliktlərin yaranma şəraitini birdəfəlik yox etmək mümkün olmadığına görə, əsas məsələ onları düzgün idarə etməyi öyrənməkdən ibarətdir. Bunun üçün konfliktləri təhlil etməyi, onların səbəblərini və mümkün olan nəticələrini görməyi bacarmaq lazımdır.

İştirakçıların müəyyən tələblərinin ödənilməməsi səbəbindən tərəflərdən birinin ədalətsiz üstünlüyə malik olması ilə bağlı ortaya çıxan konfliktlər konkret nəticəyə nail olmağa yönəlsə, bu realist konfliktlərdir. Qeyri-realist konfliktlər isə yığılmış mənfi emosiyaların, incikliklərin açıq təzahür olunması formasında yaranmış konfliktlərdir. Yəni kəskin qarşılıqlı konflikt burada konkret nəticənin əldə olunması üçün vasitə deyil, məqsədin özü

olur. Konfliktin məzmunu iştirakçılar üçün olduqca vacib olduğu və onların lazımi nəticəyə gələ bilmədiyi hallarda realist konflikt kimi başlayan konflikt qeyri-realist konfliktə çevrilə bilər. Bu vəziyyət emosional gərginliyi artırır və yığılmış mənfi emosiyalardan azad olmağı tələb edir. Qeyri-realist konfliktlər həmişə disfunksional olduğu üçün onları tənzimləmək daha çətindir. Belə konfliktlərin profilaktikasının etibarlı yolu əlverişli psixoloji iqlim yaratmaq, ünsiyyətdə emosional vəziyyətlərin özünütənzim üsullarını mənimsəməkdir. Konfliktlərin yaranma səbəbləri olduqca çox və müxtəlifdir. Konfliktlər xüsusən də insan həyatının hansısa vəziyyətindən razı qalmaması, affekt və stressə səbəb olan bir-birinə zidd maraq və meyllərin mövcudluğu, şəxsiyyətlərin daxili ələminin müxtəlif psixoloji amillərin ziddiyyətliliyi, müxtəlif rollararası qarşılıqlı təsirdə meydana çıxan uyğunsuzluq və s. ilə bağlıdır. Şəxsiyyətlərarası konfliktlər öz-özlüyündə həm müsbət, həm də mənfi xarakterizə edilə bilər müxtəlif fikirlər, mövqelər, maraqların olması faktını ehtiva edir. Bundan başqa böhran kimi o da özündə risk, təhlükə, insan münasibətlərinin pisləşməsi, yaxud dağılması kimi halları ehtiva edir, ancaq sonradan onları aydınlaşdırmaq, gərginliyi aradan qaldırmaq və qarşılıqlı anlaşmaya gəlmək kimi halları da əhatə edir, dəyişikliklərə gətirib çıxarır.

Şəxsiyyətlərarası konfliktlərin fərqli təzahür xüsusiyyətləri vardır.

- 1) şəxsiyyətlərarası konfliktlərdə insanların mübarizəsi bilavasitə olaraq onların şəxsi motivlərinin toqquşması əsasında burada və indi baş verir. Rəqiblər üz-üzə gəlirlər.
- 2) şəxsiyyətlərarası konfliktlərdə məlum səbəblərin bütün spektri təzahür olunur: ümumi və xüsusi, obyektiv və subyektiv.
- 3) şəxsiyyətlərarası konfliktlər konfliktə iştirak edən subyektlər üçün özünə-məxsus xarakterlərin, temperamentlərin, qabiliyyətlərin, intellektin, iradənin və digər fərdi psixoloji xüsusiyyətlərin sınaq "poliqon"u kimi meydana çıxır.

4) şəxsiyyətlərarası konfliktlər yüksək emosionallığı ilə fərqlənir və münaqişə edən subyektlər arasında praktik olaraq münasibətlərin bütün tərəflərini əhatə edir.

5) şəxsiyyətlərarası konfliktlər nəinki münaqişə edən şəxslərin mənafeələrinə, həm də onların bilavasitə fəaliyyətləri ilə bağlı əlaqədə olduğu insanlara və eləcə də onlarla qarşılıqlı münasibətdə olanlara da toxunur.

Şəxsiyyətlərarası konfliktlərin təzahürləri haqqında danışarkən, qeyd etmək lazımdır ki, onlar müxtəlif sahələrdə, müxtəlif səbəblərdən və müxtəlif səviyyələrdə olmaqla çox və rəngarəngdir. Burada xüsusən də insanın dəyər sistemi, maraq sahəsi, qarşılıqlı münasibətlərdə istinad etdiyi norma və qaydaların pozulması ilə bağlı konfliktlər mühüm yer tutur.

Dəyər konfliktləri - insan üçün əhəmiyyət kəsb edən konfliktlərdən biridir. İnsanın dəyər sistemi onun üçün daha vacib, şəxsi maraq yaradan şeyləri əks etdirir. Məsələn, insanın gördüyü işin əsas xüsusiyyəti onun üçün daha böyük dəyər kəsb edir. İnsanın əsas dəyərlər sisteminə həmçinin onun dünyagörüşü, dini, əxlaqi və digər əhəmiyyətli baxışları daxildir. Lakin dəyərlərin müxtəlif olması mütləq konfliktlərə gətirib çıxarmır, çünki hər bir fəaliyyət sahəsində müxtəlif əqidəli, siyasi, dini baxışlı insanlar rastlaşırlar.

Bu müxtəlifliklər insanların qarşılıqlı fəaliyyətinə mənfi təsir göstərdikdə, yaxud insanların dəyərlərinə toxunduqda dəyər konfliktləri yaranır.

Maraq konfliktləri - əsasən insanların maraqlarına (onların məqsədi, niyyətləri, motivləri və s.), mənafeələrinə toxunduqda yaranır.

Norma və qaydalar qarşılıqlı fəaliyyətin ayrılmaz hissəsidir. Onların pozulması şəxsiyyətlərarası qarşılıqlı iddiaya və konfliktlərə səbəb ola bilər. Norma və qaydaların pozulması müxtəlif xarakterli ola bilər. Mövcud qaydalar qeyri-ixtiyari, bəzən də şüurlu şəkildə pozula bilər.

Bütün hallarda əsas məqam yalnız konfliktlərin necə, hansı şəraitdə və hansı səbəbdən yaranması deyil, burada ən başlıcası konfliktin idarə olunması və onun aradan qaldırılmasının adekvat həlli üsullarının tapılmasıdır.

Şəxsiyyətlərarası konfliktlərin idarə olunmasına xarici və daxili olmaqla 2 nöqtəyi-nəzərdən baxmaq olar. Daxili nöqtəyi-nəzər effektiv ünsiyyət texnologiyalarının tətbiq olunmasını və konflikt zamanı rəşional davranışı nəzərdə tutur. Xarici nöqtəyi-nəzər idarəetmə fəaliyyətinin rəhbəri və ya konkret konfliktə münasibətdə digər idarəetmə subyektinin davranış və reaksiyasını əks etdirir. Odur ki, şəxsiyyətlərarası konfliktlərin idarə edilməsi prosesində bu konfliktlərin səbəbləri və faktorlarını, həmçinin münaqişə edən tərəflərin konfliktdən öncəki şəxsiyyətlərarası münasibətlərinin xarakterini, yəni onların qarşılıqlı simpatiya və antipatiyalarını nəzərə almaq lazımdır.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Ершов А.А. Личность и коллектив: межличностные конфликты в коллективе, их разрешение СПб.: Знание 1976, 40 с.
2. Анцупов А.Я., Шипилов А.И. Конфликтология Москва, 2000, 410 с.
3. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Sosial psixologiyanın aktual məsələləri Bakı, 1986, 350 s.
4. Əliyev Q., Dayızadə H. Konfliktologiyaya giriş Bakı, 1998, 321 s.

СИСТЕМА ЦЕННОСТНЫХ ОРИЕНТАЦИЙ

Велиева В.И., диссертант
кафедры психологии БГУ

Система ценностных ориентаций, являясь психологической характеристикой зрелой личности, одним из центральных личностных образований, выражает содержательное отношение человека к социальной действительности и в этом качестве определяет мотивацию его поведения, оказывает существенное влияние на все стороны его деятельности. Как элемент структуры личности ценностные ориентации характеризуют внутреннюю готовность к совершению определенной деятельности по удовлетворению потребностей и интересов, указывают на направленность ее поведения. Каждое общество имеет уникальную ценностно-ориентационную структуру, в которой отражается самобытность данной культуры.

Каждая ценность и система ценностей имеет двуединое основание: в индивиде как самоценном субъекте и в обществе как социокультурной системе. На уровне индивида в качестве оснований выступают характер ориентиров поведения человека и типы потребностей как предпосылок этого поведения. На уровне социокультурной системы основаниями служат функции ценностей по отношению к функционированию данной системы и принадлежность ценностей к определенному типу системы.

На уровне социокультурной системы ценности определяются, например, путем соотнесения их с типами цивилизаций, в которых они возникли и существуют. Специалисты выделяют:

- традиционные ценности (подчинение поведения индивида сохранению и воспроизводству ценностей, давно сложившихся в данной цивилизации);- либеральные или современные ценности (тип общества - modernity, приоритет

личности, индивида, стремление к достижению рациональных целей индивидов);- общечеловеческие ценности.

Существуют также интегрирующие и дифференцирующие ценности. Чем универсальнее ценность, тем выше ее интегрирующая функция и наоборот. Но одна и та же ценность может выполнять разные функции на различных стадиях развития общества. По функциональному основанию можно выделить одобряемые и отрицаемые ценности, т.е. те, которые поддерживает большинство респондентов (в рамках исследования) и меньшее число респондентов [2]. Поведение людей мотивируется на основе совокупности потребностей, направляющих действия людей на определенные объекты. Удовлетворение основных потребностей, происходит в детстве и молодости, и однажды усвоенное остается неизменным на протяжении всей жизни в виде ценностных приоритетов. Люди имеют склонность отдавать большее предпочтение тем потребностям, в которых они нуждаются в настоящий момент. Как только эти потребности удовлетворяются, они перестают быть ценностями, теряют свое значение и уступают место другим. [1]. Особенность ценностей как феномена культуры заключается в том, что разные, а иногда и противоположные ценности, могут сочетаться в сознании одного человека. Каждый индивид соотносит себя не с одной ценностью, а с какой-то их комбинацией. Ценности вступают во взаимодействия между собой, образуя систему, которая является существенным элементом организации человеческого поведения. Поскольку набор ценностей, которые усваивает индивид в процессе социализации ему «транслирует» именно общество, исследование системы ценностных ориентаций личности представляется особенно актуальной проблемой в ситуации серьезных социальных изменений, когда отмечается некоторая «размытость» общественной ценностной структуры, многие ценности оказываются порушенными, исчезают

социальные структуры норм, в постулируемых обществом идеалах и ценностях появляются противоречия.

Список использованной литературы:

1. Гаврилюк В.В. Трикоз Н.А. Динамика ценностных ориентаций в период социальной трансформации (поколенный подход). // Социологические исследования. 2000, № 12, с.96-98
2. Саарнийт Ю.Т. Ценностное содержание жизненных планов молодежи / Под. ред. Е.В. Шороховой. М., 1987, 323 с.

PEDAQOJİ FƏALİYYƏTİN MÜASİR ÜSLUBLARINA DAİR

Prof. K.R.Əliyeva
Sosial və pedaqoji psixologiya
kafedrasının müdiri,
psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru
R.V.Cabbarov

Pedaqoji fəaliyyətin üslubu dedikdə, müxtəlif təlim situasiyalarında dayanıqlı və davamlı üsullar, priyomlar sistemi nəzərdə tutulur. Hər hansı fəaliyyətin üslubu fəaliyyətin öz spesifikliyi, subyektinin həmin fəaliyyətdə vəzifələri və onun fərdi-psixoloji xüsusiyyətləri ilə şərtlənir.

Pedaqoji fəaliyyətin üslubları müəllimin idarəçilik, özünütənzim, ünsiyyət və koqnitiv xüsusiyyətlərini də özündə ehtiva edir. Aparılmış tədqiqatlar göstərir ki, pedaqoji fəaliyyətin üslublarının formalaşmasına bir neçə amil təsir göstərir. Onları aşağıdakı kimi qruplaşdırma bilərik:

-fəaliyyətin subyektinin- öyrədənin fərdi-psixoloji xüsusiyyətleri;

- fərdi – tipoloji davranış xüsusiyyətləri;
-öyrənənlərin fərdi-psixoloji xüsusiyyətləri (yaş, cins, status, bilik səviyyəsi və s.) və s. daxildir.

Pedaqoji fəaliyyət üslublarının ən geniş yayılmış tipologiyası onun avtoritar, demokratik və liberal

bölgüsüdür. Avtoritar tərzdə işləyən pedaqoq üçün məcburi motivasiya, pedaqoji identikliyin orta səviyyəsi, aşağı özünü qiymətləndirmədə orta səviyyəli meyillilik, refleksiyanın orta səviyyəsi, aşağı səviyyəli kreativlik səciyyəvidir.

Liberal üslubda işləyən pedaqoq üçün isə məcburi motivasiya, fəaliyyətin özünə yönəlməsi, pedaqoji identikliyin orta göstəricisi, aşağı səviyyəli meyillilik, aşağı səviyyəli özünüqiymətləndirmə, aşağı səviyyəli refleksiya, empatiyanın olmaması, orta səviyyəli kreativlik səciyyəvidir.

Demokratik tərzdə işləyən pedaqoji işçilər üçün digərlərindən fərqli olaraq pozitiv motivasiya, digər insanlara yönəlmiş fəaliyyət, pedaqoji identikliyin yüksək səviyyəsi, meyilliliyin və özünü qiymətləndirmənin orta səviyyəsi, yüksək səviyyəli refleksiya və empatiya, eləcə də orta səviyyəli kreativlik səciyyəvidir.

Müəllimin iş üsulları ilə bağlı müxtəlif yanaşmalar vardır. Həmin yanaşmaların əsasında üslubun məzmun səciyyəsi (müəllimin prosesə, yaxud əməyinin nəticəsinə bələdləşməsinin üstünlüyü, öz əməyində müəllimin bələdləşmə və nəzarət-qiymətləndirmə mərhələlərini bölməsi); üslubun dinamik səciyyəsi (dayanıqlılıq, möhkəmliyi və s.); nəticəliliyi (şagirdlərdə təlim biliklərinin və bacarıqlarının səviyyəsi, o cümlədən, fənnə qarşı marağın olması) və s. durur. Psixoloji və pedaqoji ədəbiyyatın və qeyd olunan meyarlardan çıxış edərək aşağıdakı üslub növlərini qruplaşdırmaq olar:

1.Emosional-improvizasiya üslubu (EİÜ). Belə üsluba malik müəllimlər təlim prosesinə daha çox bələdləşməklə seçilir. Yeni materialın izahını məntiqlə qurur, dərsi maraqlı keçir, lakin şagirdlərlə əks əlaqəni lazımi təşkil edə bilmir. Sorğu zamanı belə müəllim sürətli templə əksər şagirddən dərsi soruşur. Ancaq əsasən onu maraqlandıran, şagirdlərə, qeyri-rəsmi suallar verir, şagirdlərə az danışmağa imkan verir, cavabı sərbəst formulə etmələrini gözləmir.

EİÜ ilə fəaliyyət göstərən müəllimlər üçün təlim-tərbiyə prosesinin yetərinə adekvat olmayan planlaşdırılması xasdır. Məsələn, dərstdə işlənilməsi üçün daha çox maraqlandığı mövzunu seçib, daha vacib olanını öyrənmələrin ixtiyarına buraxır. Onun fəaliyyətində öyrənilən materialın möhkəmləndirilməsi və təkrarı, o cümlədən öyrənmələrin bilik səviyyəsinə nəzarət yetərli səviyyədə deyil. Belə üslublu müəllimləri fərqləndirən cəhətlər yüksək operativlik və təlimin müxtəlif metodlarından istifadədədir. O, tez-tez kollektiv müzakirələr təşkil edir, iştirakçılarda sponton çıxışlar oyadır. EİÜ-li müəllim üçün dərstdəki fəaliyyətinin yekunlarını təhlil etməkdə və proqnozlaşdırmaqda çətinliklərə səbəb olan intuitivlik xasdır.

2. Emosional- metodik üslub (EMÜ). EMÜ-lu müəllim təlim prosesinə və onun nəticələrinə bələdləşib, ona təlim-tərbiyə prosesini adekvat proqnozlaşdırmaq, yüksək operativlik, müəyyən qədər intuitivliyin refleksivlik üzərində üstünlük təşkil etməsi məxsusdur.

Təlim prosesini və nəticələrini nəzərə alsaq, belə müəllim təlim-tərbiyə prosesini adekvat planlaşdırır, bütün təlim materialları ilə işləyir, iştirakçıların (həm güclü, həm də zəif) bilik səviyyələrinə nəzarət edir, fəaliyyətində daima materialın möhkəmləndirməsi və təkrarı, o cümlədən yoxlanılması üstünlük təşkil edir. Belə müəllimi fərqləndirən əsas cəhət yüksək operativlikdir. O, tez-tez dərstdə işin təşkilini dəyişir, kollektiv müzakirələr təşkil edir.

Təlim materialının işlənilməsində EİÜ-lu müəllimdə olduğu kimi zəngin metodik arsenaldan istifadə etməklə EMÜ-lu müəllim şagirdləri daha çox xarici əyləncəli amillərlə fəallaşdırmağa istiqamətlənmiş, daha çox öz fənninin xüsusiyyətləri ilə şagirdləri hərtərəfli maraqlandırmağa çalışır.

3. Düşündürücü-improvizasiya üslubu (DİÜ). DİÜ-li müəllim üçün təlim-tərbiyə prosesinin adekvat

planlaşdırılması, o cümlədən, təlim prosesinə və onun nəticəsinə bələdləşmə xarakterikdir. Emosional üslublu müəllimlərlə müqayisədə DİÜ təlim metodlarının seçimi və müxtəlifliyində nisbətən az ixtiraçılıq edir, həmişə işin yüksək tempinə nail ola bilmir, kollektiv müzakirələr nadir hallarda tətbiq edir, onun dərslərində iştirakçıların sponton nitqinə də nisbətən az rast gəlinir.

DİÜ-li müəllim sorğu zamanı özü az danışır, iştirakçılara cavablarını detalları ilə formalaşdırmalarına imkan verərək, onlara vasitəli yollarla (ip ucu verməklə, aydınlaşdırmaqla və s.) təsir etməyi üstün tutur.

4. Düşündürən-metodik üslub (DMÜ). Təlimin nəticələrinə arxalanan və təlim-tərbiyə prosesini adekvat planlaşdırən DMÜ-li müəllim pedaqoji fəaliyyətin üsul və vasitələrinin tətbiqində yetərinə konservativdir. Yüksək metodiklik (möhkəmləndirmə və təkrarın, iştirakçıların biliklərinin yoxlanılmasının sistemliyi) təlim metodlarının standart azsaylı yığınının tətbiqi ilə çuğlaşır, kollektiv müzakirələr nadir hallarda təşkil olunur, daha çox iştirakçıların reproduktiv fəaliyyətinə üstünlük verilir. Sorğu zamanı DMÜ-li müəllim şagirdlərin çox az hissəsinə müraciət edir və hər birinə cavab üçün uzun zaman ayırmaqla zəif şagirdlərə xüsusi diqqət yetirir. Onun üçün bütövlükdə refleksivlik xasdır.

Bütün bunlarla yanaşı hesab edirik ki, pedaqoji fəaliyyətin üslublarını qruplaşdırarkən aşağıdakı üslublara da fikir verilməlidir:

- müəllimin dərslə hazırlığını səciyyələndirən fəaliyyət üslubları;
- iştirakçıları öyrənməyə təhrik edən üslublar;
- təlim materialının verilməsi üsulları.

Fikrimizcə, hər hansı üslubun seçilməsindən asılı olmayaraq dərslin düşündürücü, yaradıcı və dərkedici təşkili onun optimallıq səviyyəsini artırır, təhsil subyektlərinin mənimsəmə imkanlarını artırır.

HİPERAKTİVLİK VƏ DİQQƏT ÇATIŞMAZLIĞI PROBLEMİNİN BƏZİ MƏSƏLƏLƏRİ

Namazova Aidə Sübhan qızı,
Gender və tətbiqi psixologiya kafedrası

Hiperaktivlik və diqqət çatışmazlığı problemi ilk dəfə olaraq demək olar ki, yüz il bundan əvvəl təsvir edilmiş və bu günə qədər də elmin və praktikanın müxtəlif sahələrinin mütəxəssisləri tərəfindən diqqət mərkəzində saxlanılmaqdadır. Müasir dövrümüzdə müxtəlif sənət sahələrinin mütəxəssisləri - həkimlər, psixoloqlar, pedoqoqlar, və.s tez-tez bu mövzulara müraciət edirlər. Xüsusən də təcrübələr göstərir ki, psixoloq və həkimlərin həqiqiyyətə də əldə etdikləri informasiyalarını bölüşdürmələrinə böyük ehtiyac vardır.

Çox təəssüflər olsun ki, hiperaktivlik və diqqət çatışmazlığı problemi ilə bağlı olan öyrənilməmiş və izah olunmayan faktorlar bu günə qədər açılmamışdır. Buna baxmayaraq bu problemlə işləyən mütəxəssislərin əksəriyyətinin ümumi bir məqsəd və vəzifələri mövcuddur: bu sindromu daha tez necə müəyyən etmək, onu uzun illər ərzində necə müşahidə etmək, bu uşaqları müasir həyata necə adaptasiya etdirmək mümkündür.

Hiperaktivliyin xarici faktorlarına diqqətsizlik, fikri yayınma, impulsivlik, yüksək hərəkət aktivlik və.s aid olunur. Bir çox hallarda hiperaktiv uşaqlarda ünsiyyət çətinlikləri, tədrisdə yaşanılan problemlər, aşağı özünüqiyətləndirmə və enerji bolluğu müşahidə olunur. Bununla yanaşı həmin uşaqlarda intellektin səviyyəsi hiperaktivliyin səviyyəsindən asılıdır. Hiperaktivliyin ilk əlamətləri 7 yaşına qədər olan dövrdə müşahidə olunur. Qızlara nisbətən daha çox oğlanlarda rast gəlinir. Hiperaktivlik probleminin yaranmasının müxtəlif səbəbləri sadalanır: bunlar genetik faktorlar, baş beyinin quruluşu və funksiyası, doğuş travmaları, uşağın həyatının ilk aylarında keçirdikləri infeksiya xəstəlikləri.

Hiperaktiv uşaqlara cəmiyyətdə tez-tez rast gəlinir, lakin bir çox hallarda onlar aktiv uşaqlarla qarışdırılır. Gündəlik həyatımızda da övladında ərköynülük, enerji bolluğu, aktiv davranış müşahidə edən valideyinlər onların hiperaktiv olduqlarını düşünür. Bir çox hallarda isə bu belə olmur, çünki aktiv uşaqlar yalnız müəyyən adaptasiya oluna bilmədiyi mühitdə həmin davranışları etmirlər. Aktiv uşaqlar onlara yad olan mühitdə tam fərqli davranırlar. Hiperaktiv uşaqlar isə belə mühitdə özünəməxsus şəkildə davranırlar.

Hiperaktiv uşaqların özünəməxsus, diqqətçəkən xüsusiyyətləri vardır ki, bu da onları digər uşaqlardan fərqləndirir. Həmin uşaqların mühüm əlamətləri:

1. Diqqətli deyillər, bu uşaqlar üçün uzun müddət diqqətlərini müəyyən bir şey üzərində cəmləşdirmək çox çətindir.
2. Ona müraciət olunan zaman qulaq asmaq istəmirlər.
3. Böyük ruh yüksəkliyi ilə işə başlayır, lakin onu başa çatdırmırlar.
4. Digər uşaqlar arasında müəyyən çətinliklər yaşayırlar.
5. Tez-tez əşyaları itirir.
6. Yorucu və əqli səy tələb edən tapşırıqlardan qaçır.
7. Tez-tez unutqanlıq edirlər.
8. Narahatlıq əlamətləri nümayiş etdirirlər (barmaqlarını oynatmaq, kreslodə yellənmək, ora-bura qaçmaq və.s.).
9. Körpəlikdə digər uşaqlara nisbətən daha az yatırırlar.

Hiperaktiv uşaqlarla işləyərkən bu xüsusiyyətlər nəzərə alınmalı və yaddan çıxarmamalı ki, bu uşaqları müəyyən etmək mümkün olsa da, onlar xüsusi metodikalarla diaqnostika olunmalıdırlar. Daha sonra isə həmin uşaqlarla korreksiya işi aparılmalıdır. Hiperaktiv uşaqlarla korreksiya apararkən, valideyinlərlə aparılan xüsusi söhbətlər çox vacibdir. Bu zaman meydana çıxan ən çətin problemlərdən biri valideyinlərin uşaqlarında olan hiperaktivlik sindromunu qəbul etməkdir. Bəzi valideyinlər həmin uşaqları müəyyən təsirlərlə sakitləşdirməyə cəhd etmələrinə baxmayaraq, onlar yenə də həmin davranışları

nümayiş etdirməyə davam edirlər. Belə bir vəziyyətdə daha yaxşı olardı ki, valideyinlər uşağın problemlərini qəbul etsinlər və onlara həmin problemi aradan qaldırmağa yaxından kömək etsinlər.

Ədəbiyyat siyahısı :

1. Выготский Л. С. Вопросы детской психологии. СПб., 1997. 345с
2. Гиппенрейтер Ю.Б. Общаться с ребенком. Как? М., 2000. 234с
3. Карабанова О.А. Игра в коррекции психического развития ребенка. М., 1997. 279с
4. Фромм А. Азбука для родителей. Ленинград, 1991. 198с

AZƏRBAYCAN VƏ TÜRK GƏNCLƏRİNİN SƏRVƏT YÖNÜMLƏRİNİN MÜQAYİSƏLİ PSIXOLOJİ ANALİZİ

Nural Semir Sayım
BDU-nun II magistrantı

Müasir dövrdə sərvət yönümləri, əxlaq normaları, milli adət - ənənələr və gənclərin bu dəyərlərə münasibətlərinin araşdırılmasına, xüsusən də, iki qardaş ölkə olan Azərbaycan və Türk gənclərinin sərvət meyllərindəki fərqli və oxşar cəhətlərin üzə çıxarılmasına diqqət yetirilir.

Gənclərin sərvət yönümləri haqqında elmi tədqiqat işinə başlamazdan əvvəl bu problemi öyrənmək məqsədilə ilk öncə mənbələrdəki məlumatlardan istifadə etmək lazımdır. Bu tədqiqatçıya bir sıra çətinliklərin aradan qaldırılmasında kömək edəcəkdir. Yəni bir tərəfdən tədqiqatçının problemə dərinlikdən bələd olmasına, digər tərəfdən isə tədqiq edəcəyi məsələ ilə bağlı düzgün istiqamətdə özündən əvvəlki ədəbiyyatlara istinad edə bilməsinə şərait yaradır.

Hər bir fərddə, insanda sərvət dəyərlərinin yaranması, formalaşması sərvət təsəvvürü, onun öz real həyatı ilə, ictimai və əxlaqi tələbatları, maraqları məqsədləri ilə əlaqədardır.

İnsanın sərvət dəyərlərini nəzərdən keçirərkən iki cəhətlə rastlaşırıq. Birinci, hər bir sərvət təsəvvürü yaxud özünün sərvət meyli haqqında fikri, ikincisi isə həmin şəxsin real davranışı, əməli ciddi cəhətdir. Bir sıra adamlarda bu iki cəhətlər arasında ziddiyət özünü biruzə verir. Başqa sözlə, ölçüdə əsas götürdüyü sərvətlə, real hərəkətlərində davranışında can atdığı sərvət arasında uyğunsuzluq olur. Bir sıra hallarda insanların sözü ilə əməli arasında çox köklü ziddiyət buradan irəli gəlir.

Deməli, sərvət dəyərləri mücərrəd anlayış kimi qəbul edilə və şəxsiyyətdən kənarında götürülə bilməz. Şəxsiyyət və onun xarakterində əmələ gələn ziddiyətlər çox zaman onun sərvət meyllərinə ciddi təsir göstərə bilər. Xarakterin formalaşması cəmiyyətdə mövcud olan stereotip və etalonlar da bu dəyərlərin formalaşmasına hərtərəfli təsir göstərmişdir. Bir sıra adamların davranışında tez - tez rast gəlinən qeyri - əxlaqi hərəkətlər daha çox onların yaşadıkları mikromühitdən asılıdır. Yəni ayrıca bir şəxs necə adamlarla əhatə olunub, ona nəyi tələq edirlər. Məlumdur ki, şəxsiyyətə edilən bu və ya digər təsir izsiz qalmır. Burada kimdən nümunə götürmək çox böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Onun özünün, onu əhatə edən adamların sərvət meyli necədir, onlar öz həyatının mənasını nədə görür və nəyə can atırlar məsələsi diqqətdən qaçırıla bilməz.

Hər bir adam bu və ya digər şəxsə və ya qrupa həm də öz sərvət meyli nöqtəyi nəzərindən yanaşır. Hər bir fəaliyyət adamın öz təcrübəsindən bəllidir ki, kollektiv üzvlərindən birinin iş yeri dəyişdikdə onun şəxsiyyətlərarası münasibətlərindəki mövqeyi də dəyişir. Bir kollektivdə passiv olan şəxs qeyri kollektivin fəal üzvünə çevrilir və ya əksinə. Deyək ki, birinci grup intellektual keyfiyyətləri, məsələn, insan ağılını, düşüncəsini, biliklərini və s. ikinci grup isə fiziki keyfiyyətləri yüksək qiymətləndirir. Aydın məsələdir ki, ağıllı bir şəxsin ikinci qrupa nisbətən məhz birinci qrupda, fiziki keyfiyyətləri ilə seçilən şəxsin isə birinci qrupa nisbətən məhz ikinci qrupda özünə yaxşı mövqə qazanmasına daha çox imkan vardır.

Başqa sözlə, yüksək intellektual keyfiyyətlərə malik olan bir şəxs fiziki keyfiyyətləri yüksək qiymətləndirə bilən bir qrupa düşəndə, onun intellektual keyfiyyətləri nəinki kölgədə qalır, hətta müvafiq grup üzvlərinin diqqətini cəlb etmir, ya da ona əhəmiyyət verilmir.

Bir məsələni də xüsusi vurğulamaq lazımdır ki, müasir dövrdə gənclərdə sərvət dəyərlərinin formalaşması ən mürəkkəb sosial münasibətlər mühitində baş verir. Bu mürəkkəb bir mühitdə Azərbaycan və Türk gənclərinin də sərvət yönümlərini araşdırıb onların müqayisəli təhlilini vermək olduqca vacib məsələlərdən biridir. Təhlildə iki müxtəlif ölkə gəncləri arasında sərvət yönümlərinin fərqli və oxşar cəhətlərini üzə çıxarmaq kimi mühüm bir proses həyata keçirildi. Bu prosesdə olduqca maraqlı, eyni zamanda təzadlı fikirlər, düşüncələrlə rastlaşdıq. Eyni ölkədə yaşayan, eyni mədəniyyətə, eyni tarixi köklərə mənsub olan, eyni adət - ənənələri paylaşan gənclər arasında belə zidd fikirlərin meydana çıxmasının şahidi olduq.

Ümumilikdə götürdükdə Azərbaycan və Türk gənclərinin sərvət yönümlərinin müqayisəli analizindən aşağıdakı nəticələri çıxarmaq olar:

Azərbaycan gəncləri ailəyə, ailədaxili münasibətlərə daha çox üstünlük verdikləri halda, Türk gəncləri ailədən öncə təhsil almaq, karyera qurmaq, işində professionallığa imza atmağı ön plana çəkirlər. Bu hal tədqiqatdan sonra aparılan hesablamaların demək olar ki, hamısında özünü biruzə verdi. İstər ümumi gənclər, istər təhsilli və təhsilsiz gənclər, istər ayrıca oğlanlar, istərsə də ayrıca qızlar arasında bu maraqlı nəticənin şahidi olduq. Buna səbəb kimi Azərbaycanda gənclərin çox çətinliklə iş tapmaları, bitirdikləri ixtisas üzrə çalışmaq imkanlarının az olması, gənclərin əksəriyyətinin iş qıtlığını görüb mənəvi cəhətdən ruhdan düşmələri və təhsil alıb karyera qurmaq əvəzinə özləri üçün daha münasib, daha gəlirli iş yerləri axtarmaları, qızlar üçün bəzi sərhdərlərin qoyulması, Azərbaycan gənclərinin adət ənənələrə Türk gənclərindən daha çox bağlılıqları, belə demək mümkündürsə dədə

- baba qayda və üsullarına hörmət, digər ölkə vətəndaşları ilə əlaqələrin yeni - yeni qurulması, qapalı bir cəmiyyətdən yeni ayrılması və s. bu kimi səbəbləri də göstərə bilərik.

Türk gəncləri üçün gəldiyimiz nəticənin səbəbləri kimi isə çoxillik müstəqil bir dövlət olaraq digər dövlətlərlə qaynayıb qarışması, sıx əlaqələrin olması, onların mədəniyyətlərindəki bəzi tərəflərin mənimsənilməsi, Avropaya müəyyən cəhətdən yaxınlaşma istəyi və s. səbəblərə görə gənclər üçün daha geniş imkanlar yaratmaq iqtidarındadır. Eyni zamanda ictimai həyat, məşğuliyyət və professional sferalarda da müxtəlif fikirlərə rast gəlini.

Ümumiyyətlə Azərbaycan və Türkiyə bir millət iki dövlət olmalarına baxmayaraq bu iki ölkənin gəncləri arasında sərvət yönümlərinin araşdırılmasında fərqli nəticələr yanaşı oxşar nəticələr əldə olundu.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Bayramov Ə.S. Etnik psixologiya məsələləri, Elm və həyat nəş., Bakı, 1996, 206 s.
2. Bayramov Ə.S. Etnik psixologiya, Renessans nəş., Bakı, 2001, 374 s.
3. Əliyev B.H. Həyatımız mənəviyyətimiz, Azərbaycan qəzeti, Bakı, 22 avqust 2001
4. Hüseynova G.Q. Erkən gənclik qruplarında sosial persepsiyanın etnopsixoloji xüsusiyyətləri // Psixologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün dissertasiya, Bakı, 1995

ОТНОШЕНИЕ И СОЦИАЛЬНАЯ УСТАНОВКА

Магистрант кафедры психологии Исаева П.Т.

В процессе социализации человек приобретает определённый багаж знаний, который влияет на систему его отношений к тем или иным объектам или явлениям окружающей действительности. Система отношений строится на прошлом опыте и неразрывно связана с памятью. Вся

получаемая информация анализируется и проводится нами через фильтр прошлого опыта, личного отношения к ней, становится нашим знанием. Знания человека определяют его отношение к тому или иному явлению или событию. В.Н.Мясищев определял личность как "ансамбль отношений", видел психологический смысл отношения в том, что оно является одной из форм отражения человеком окружающей его действительности, что формирование отношений в структуре личности человека происходит в результате отражения им на сознательном уровне сущности тех социальных объективно существующих отношений общества в условиях его макро- и микробытия, в котором он живет.[1]

Личность – не только выражение своего положения в системе социальных отношений, но она сама определенным образом относится к своему социальному окружению, что и образует систему аттитюдов личности. Содержание памяти общества образуют социальные смыслы — знания, умения, стимулы, эмоции, полезные для жизни данного общества (бесполезные смыслы из памяти выпадают). Социальная память состоит из двух слоев:

- социальное бессознательное, наследуемое генетически, в том числе этническая психология, архетипы, социальные инстинкты;

- культурное наследие - во-первых, общественное сознание в виде национального языка, обычаев, знаний и умений, полученных от предыдущих поколений или созданных данным поколением, и овеществленная его часть, состоящая из памятников культуры, документов. [6].

Память влияет на образование установок. Негативные установки очень часто приводят к конфликтам. На данном этапе исторического развития имеют место этнические конфликты. Под влиянием установок, сформировавшихся на основе воспоминаний, прошлого опыта, происходит

формирование образа врага. Становится вопрос: возможно ли изменение установки?

Любому акту познания, общения и труда предшествует то, что психологи называют "установкой", что означает — определенное направление личности, состояние готовности, тенденция к определенной деятельности, способной удовлетворить какие-то потребности человека. В отличие от мотива, то есть сознательного побуждения, установка произвольна и не осознается самим субъектом. Но именно она определяет его отношение к объекту и самый способ его восприятия. В системе социальных установок, незаметно для самого человека, аккумулируется его предшествующий жизненный опыт, настроения его социальной среды. [2]

"Аттитюды – это долговременные устойчивые системы позитивных и негативных оценок, эмоциональных переживаний и тенденций действовать "за" или "против" по отношению к социальным объектам" [3].

Сам по себе мир не является ни хорошим, ни плохим, а становится таковым только в сознании индивида. Знак не имеет сам по себе никакого наполнения, отношения, он бесстрастен и нейтрален до тех пор, пока мы не наполнили его определенным содержанием. Установка – это прежде всего отношение к миру, она не может существовать в знаковой форме, она может быть лишь выражена в ней. И даже это будет достаточно условно – как один из способов обозначения установки. [4]

Аффективный компонент аттитюда, который называется также «чувственный» или «эмоциональный» компонент, отражает прежде всего чувства субъекта к данному объекту. Некоторые исследователи, считая его исключительно оценочным компонентом, склонны видеть его ядром аттитюда, в то время как когнитивный и поведенческий компоненты они рассматривают как

своеобразный «прирост», который формируется вокруг него как матрицы, из которой они растут. [4]

Резюмируя, можно сказать, что важность изучения установок в социальной психологии обусловлена тем, что установки, так или иначе, влияют на поведение человека, на его отношение к социальным процессам. В нашем представлении память влияет на формирование установок. Если изменяются установки, отношение к той или иной проблеме, может измениться отношение к некоторым социальным процессам. С практической точки зрения проблема регулирования межгрупповых конфликтов формулируется нами как задача изменения установок, т.е. замена деструктивных, враждебных, негативных установок такими, которые не актуализировали бы межгрупповую агрессию и конфликт и не препятствовали бы установлению взаимоотношения и использованию компромиссных стратегий при принятии решений.

Литература:

1. Мясущев В.Н. Психология отношений. Изд.: МПСИ, Год: 2004, Стр.: 400
2. Кон И. С. Психология предрассудка. О социально-психологических корнях этнических предрассудков.
3. Н.И.Сарджвеладзе. Личность и её взаимодействие с социальной средой. Тбилиси: "Мецниереба", 1989.
4. Девяткин А.А. Явление социальной установки в психологии XX века: Монография / Калинингр. ун-т. - Калининград, 1999. – 309 с.
5. Кадырова Р.Г. Проблема национальной идентичности в ракурсе социальной психологии // Psixologiya jurnalı, 2005, № 3, с. 3 – 8

MƏKTƏBƏQƏDƏR YAŞLI UŞAQLARIN OYUN FƏALİYYƏTİNİN TƏŞKİLİNİN BƏZİ PSIXOLOJİ MƏSƏLƏLƏRİ

Ramazanova Əfsanə Rauf qızı
BDU-nun magistrantı

Məktəbəqədər yaşlı uşaqların əsas fəaliyyət növü -oyundur. Bu dövrdə uşaq fəaliyyətinin digər növləri ilə müqayisədə oyun daha təsirli tərbiyə vasitəsidir. Bu baxımdan,uşaqların həyatında oyunlar mühüm yer tutur. Uşağın inkişafında oyunun rolunu öyrənmək üçün onun psixoloji mahiyyətini,ilk növbədə,bu sözün mənşəyində axtarmaq lazımdır. Oyun özündə bir sıra fəaliyyət növlərini birləşdirir. Bu sırada əmək fəaliyyətinin elementləri öndə durur. Belə ki, uşaq oyunları özündə əməyin prototipini əks etdirir. Oyun prosesində uşağın mənimsədiyi hisslər həyatın bu və ya digər tərəfini fəal qavramağa,öz mövqeyini, daxil təcrübəsini müəyyənləşdirməyə imkan verir.

Oyunların təşkili zamanı ona uşağın özünəməxsus fəaliyyəti kimi yanaşılır. Bu uşaq oyunlarının özünəməxsus fərqli xüsusiyyətləri ilə bağlıdır. Uşaq oynayarkən həyat həqiqətlərini olduğu kimi özünün hərəkətlərinə,davranışına köçürmək imkanı olmadığından bu hadisələrin simvolik obrazlarını yaradır. Aldığı təəssüratları oyunda yenidənayaradır,özünün daxili təlimi üçün yararlılıq səviyyəsini yoxlayır,tətqiq edir,onları yaşayır. Öz fəaliyyətinə müvafiq olanları fərdi qaydada,fərdi üslubuna uyğunlaşdırır və özününküləşdirir.

Məktəbəqədər yaş dövründə uşaqlar öz vaxtlarının çoxunu oyunda keçirirlər. Adətən,məktəbəqədər yaş dövrünü 3 yarım dövrə bölürlər: kiçik bağça yaş dövrü (3-4 yaş), orta bağça yaş dövrü(4-5 yaş) və böyük bağça yaş dövrü(5-6 yaş). Kiçik bağça yaşlı uşaqlar,adətən, hələ təklidə oynayırlar. Əşyavi və quraşdırma oyunlarında onlarda qavrayış, hafizə, təxəyyül, təfəkkür və hərəkə qabiliyyətlər inkişaf edir. Tədrisən orta bağça

yaşı dövründə uşaqlar birgə oyuna keçməyə başlayırlar, oyunlarda daha çox uşaq iştirak edir. 3-6 yaş ərzində uşaq oyunları əşyavi-manipulyativ və simvolik xarakterdən sujetli-rollu qaydalı oyunlara qədər inkişaf yolu keçir. Bütün bunlar uşağın həyatında mühüm rol oynamaqla, onun tələbatını ödəməklə yanaşı, yaşlılarla ünsiyyət, həyatı başa düşmək, ətrafdakıları təqlid etmək, bu yolla bir növ gələcək həyata hazırlaşmaq işində mühüm vasitəyə çevrilir.

Uşağın oyun zamanı davranış tərzində ailəsindən aldığı tərbiyənin təsiri böyükdür. Ailə daxilində çox diqqət görmüş, həddən artıq avtoritet ailə ortamında böyüyən uşaqlar ya çox passiv, ya da çox aktiv davranış nümayiş etdirilərlər. 3 yaşdan etibarən uşaqların fəaliyyətində rollu oyunlar müşahidə olunur. Belə oyunlar uşağın həyatında böyük hadisə olmaqla bərabər, yaşlılarla ünsiyyət saxlamaq, həyatı başa düşmək, ətrafdakıları təqlid etmək işində mühüm vasitəyə çevrilir. Uşaq çalışır ki, öz rəftar və davranışında böyükklər kimi olsun, özünü yaşlılar kimi aparsın. Daha doğrusu bu yaşda uşaq müstəqilliyinin təzahürü kimi məşhur “Mən özüm” ifadəsi formalaşır ki, bu da uşağın gələcəkdə müstəqil olaraq oyun növü, oyun tərəfdaşı və s. Seçməsinin əsasında durur. Uşağın rollu oyunlara qoşulması bir tərəfdən onun müstəqilliyə can atması, digər tərəfdən isə yaşlıların nümunələrini təqlid etməsi sayəsində baş verir. Ona görə də, oyun uşağın həyat məktəbi hesab olunur. Oyun uşağın yaşadığı və gələcəkdə dəyişdirməli olduğu dünyanı dərk etmə yoludur. Uşaq bu fəaliyyət növündə həm fiziki, həm də psixi baxımdan çox böyük sürətlə inkişaf edir.

Oyun uşaq nitqinin inkişafına da böyük təsir göstərir, belə ki, oyuna daxil edilmiş uşaq nitqli ünsiyyətə girmək üçün müəyyən inkişaf səviyyəsinə malik olmalıdır. Əgər o, oyunun gedişinə dair öz istək və arzularını səlissə, rəvan şəkildə ifadə edə bilmirsə, yoldaşlarının oyuna dair sözlü təlimatlarını, izahatlarını başa düşmürsə, yoldaşları üçün ağır yükə çevrilir. Yoldaşlarını başa düşmək və öz fikrini onlara izah etmək tələbatı uşağın əlaqəli

nitqini inkişaf etdirir. Didaktik oyunlardan istifadə zamanı tərbiyəçi uşaqların nitqini inkişaf etdirməyə, nitq qüsurlarını aradan qaldırmağa şərait yaradır. Uşaq 3-4 yaşını keçdikdən sonra öz yaşdqları ilə daha fəal ünsiyyətə qoşulur, lakin bu qarşılıqlı hərəkətlər hələ o qədər də davamlı olmur. Ancaq onların ünsiyyəti nisbətən uzun müddətli xarakter daşımağa başlayır. Ümumiyyətlə birgə fəaliyyət prosesində uşaqlar öz hərəkətlərini başqaları ilə uzlaşdırmaq, qarşılıqlı kömək və qarşılıqlı anlaşma, eyni zamanda ünsiyyətə girmə bacarığına yiyələnirlər.

Oyunun maddi mərkəzi oyuncaqdır. Oyuncaqların aşağıdakı növləri olur: hazır oyuncaqlar, material oyuncaqlar. Uşaqların inkişafında oyuncaqların rolu da az deyil. Uşaqları özünə cəlb edən oyun və oyuncaqlar uşağın intellektindən xəbər verir. Uşağın marağını və fantaziyasını genişləndirir. Lakin heç də bütün oyunlar uşağın qeyd edilən istiqamətlərdə inkişafı üçün zəmin yaratmır. Yəni uşaq oyunları planlı və məqsədyönlü şəkildə təşkil olunmalı və inkişafın müəyyən istiqamətdə getməsinə imkan yaratmalıdır. Odur ki, uşağın fantaziyaları, arzuları üçün mənbə ola bilən yeni təəssüratlar almasına çalışın. Uşağın başını müxtəlif oyuncaqlarla qatmağa deyil, onun fantaziyasını, diqqətini, təfəkkürünü inkişaf etdirən oyunlara və oyuncaqlara üstünlük verin. Yəni uşağa hansı oyuncaq almaqla bağlı sualın cavabı çox sadədir. Uşaqların əqli inkişafı üçün onlara konstruktör tipli oyuncaqlar alın. Uşaq hissələrə ayrılmış konstruktörü yığıb, onu əvvəlki formasına salmağa marağ göstərəcək.

Məktəbəqədər yaşlı uşaqlar oyuncaqlarını özləri seçirlər. Bununla yanaşı uşağın hər istəyini reallaşdırmaq düzgün deyildir. Belə uşaqların arzuladıqları heç nə olmur, çünki istəklərinə asanlıqla nail olurlar. Hər şeyə asanlıqla nail olan uşağın gələcəkdə qarşısına çıxan hər bir kiçik problem ona faciə kimi görünəcək. Lakin, həyatı dərk etməyə çalışan uşağı hər şeydən məhrum etmək də düzgün deyil. Uşağı əhatə edən ətraf mühitdə elə şərait yaratmaq lazımdır ki, uşaq düşdüyü hər bir vəziyyətdən

gənclik üçün zəruri olan köhnə dəyərlər modeli hələ dağılmamış, yenisinin yaranması isə bir sıra çətinliklərlə müşahidə olunur. Bir mühüm cəhət də qeyd olunmalıdır ki, orta nəslin malik olduğu dəyərlər sistemi müasir gənclər tərəfindən az qəbul edildiyindən həmin adətlər və ənənələr, dəyərlər sistemi deformasiyaya uğrayır, yeni millii-mənəvi dəyərlərə zidd olan yeni normalar formalaşır ki, bunlar da əksər hallarda cəmiyyət tərəfindən birmənalı qarşılanmır.

Bugünkü gənclikdə formalaşan ünsiyyət tərz, dünyanı qavrama tərz, prioritet dəyərlər cəmiyyətin sosial strukturunun formalaşmasında əsas tendensiyaya çevrilir ki, bu da müxtəlif neqativ halların yaranmasına zəmin formalaşdırır.

Psixoloji ədəbiyyatın təhlili əsasında gənclərin yeni situasiyaya adaptasiyanın dörd mərhələsini fərqləndirmək olar:

1. Başlanğıc mərhələ. Bu mərhələdə fərd və ya qrup özünü yeni situasiyada və onun üçün yeni olan qaydalar sistemində özünü necə aparmağın yol və vasitələrini dərk edir, lakin o hələ yeni şəraitin dəyərlər sistemini qavramağa və qəbul etməyə hazır deyil. Fərd çalışır ki, köhnə dəyərlərin saxlanmasını özü üçün əsas leytomitiv kimi qəbul etsin;

2. Səbretmə mərhələsi. Bu zaman qrup və ya fərd yeni dəyərlər sisteminə və davranış nümunələrinə qarşı dözümlülük numayiş etdirirlər;

3. Akkomadasiya mərhələsi. Bu mərhələdə yeni dəyərlər sisteminin, eyni zamanda fərdin və ya qrupun bəzi dəyərlərinin tanınması və qəbul edilməsi baş verir;

4. Assimilyasiya mərhələsi. Bu mərhələdə fərdin dəyərləri və davranış stereotipləri bütünlüklə qrupun, və mühitin dəyərlər sistemi ilə üst-üstə düşməsi baş verir.

Cəmiyyətdə sosial adaptasiya prosesinin intevsiyivi fərdin adaptasiya prosesinin hansı mərhələsində daha çox çətinliklərlə qarşılaşmasından qaynaqlanır. Hesab edirik ki, gənclərin cəmiyyətdə adaptasiyasında ortaya çıxan problemləri aradan qaldırmaq üçün və psixoprofilaktik tədbirlər sistemini həyata keçirmək üçün gəncin bu mərhələlərdən hansında onun

adaptasiyasının pozulduğunu müəyyən etmək zəruridir. Bu fakt nəzərə alınmalı və təlim-tərbiyə prosesində tətbiq edilməlidir.

Ədəbiyyat:

1. Bayramov Ə.S. Əlizadə Ə.Ə. Psixologiya. Bakı: 2003, 540 s.
2. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Sosial psixologiya. Bakı: Qapp, Poliqraf korporasiyası, 2003, 365s.
3. Cabbarov R.V. Təhsildə şəxsiyyətin özünügerçəkləşdirməsi problemi // Psixologiya jurnalı, 2006, №3, s.116-120
4. Əliyev B.H. Şəxsiyyət probleminə yeni baxış / Elm XXI əsrin astanasında elmi-praktik konfransının materialları. Bakı: Renessans, 1998,s.1

İNKLÜZİV TƏHSİLİN BƏZİ PSIXOLOJİ MƏSƏLƏLƏRİ

Cavadova Leyla Bahadur qızı,
BDU-nun I kurs magistrantı

Son illər dünyanın inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan dövlətlərini düşündürən məsələlərdən biri də sağlamlıq imkanları məhdud şəxslərin təhsilidir. Cəmiyyətin hər bir üzvünün bərabərhüquqlu şəxsiyyət kimi formalaşması, əqli, fiziki imkanlarının məhdudluğundan asılı olmayaraq, hər bir şəxsin təhsil almaq hüququna malik olması ön plana çəkilən məsələlərdəndir.

Təhsil sosial proseslərə təsir göstərən mühüm faktorlardandır, şəxsiyyəti şərtləndirən keyfiyyətlərin - dəyərlərin formalaşmasına xidmət edir. Demokratik təhsil cəmiyyətin bütün üzvlərinin - istər sağlam, istərsə də sağlamlıq imkanları məhdud insanların bərabər təhsil alma hüquqlarını təmin edir. Bu, cəmiyyətdə sosial

bərabərliyin qorunmasına şərait yaratmış olar. Belə bir imkanı isə yalnız inklüziv təhsil yarada bilər.

Respublikamızda müvafiq qanunvericilik bazasının yaradılması nəticəsində "Xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların təhsili"nin təşkilinə əlverişli zəmin yaradılmışdır. Belə ki, 2001-ci ilin iyulunda ulu öndər Heydər Əliyev tərəfindən imzalanmış "Sağlamlıq imkanları məhdud şəxslərin təhsili (xüsusi təhsil) haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu qəbul edilmişdir.

Artıq bir neçə ildir ki, Azərbaycanda eksperiment qaydası ilə inklüziv təhsil aparılır. Bakıda, Mingəçevir və Yevlaxda sağlamlıq imkanları məhdud olan uşaqlar adı uşaqlarla birgə oxuyur. Bu günə qədər inklüziv məktəblərə 200-300 uşaq cəlb olunub, gələcəkdə isə bu cür məktəblərin sayının artırılması planlaşdırılır. Azərbaycanın bu sahədə ilk addımlar atmasını nəzərə alaraq inklüziviyə bərabər daha aydın təsəvvürə malik olmaq üçün inkişaf etmiş ölkələrin 40 il ərzində topladığı zəngin təcrübəsi ilə tanış olmaq məqsədəuyğundur.

Inklüziv təhsil diqqəti təlim prosesinin fərdiləşdirilməsi və demokratikləşdirilməsinə yönəldir. Bu isə müəllimin bütün şagirdlərlə ədalətli rəftarı ilə şərtlənir və hər bir şagirdə fərdi yanaşmağı nəzərdə tutur. Inklüziv təhsil hər bir şagirdə psixoloji cəhətdən dəstək verilməsini, ona qarşı diqqətli olmağı və təlimdə yüksək müvəffəqiyyətlər əldə etməyə imkan verən zəruri şərait yaradılmasını tələb edir. Bu o deməkdir ki, inklüziv təhsildə ilk növbədə xüsusi ehtiyacı olan uşaq şagird kimi qəbul edilir, sonra isə adı sinifdə onun məhdud imkanlarına uyğun şərait yaradılır və təlimdə müvəffəqiyyətlər əldə olunmasına təşviq olunur.

«Inklüziviyə» və xüsusi təhsilə ehtiyac anlayışlarını diqqətlə nəzərdən keçirsək, hər iki terminin bir – biri ilə bağlılığını görürük. Lakin inklüziviyə termini daha geniş mənə kəsb edir və yalnız xüsusi təhsilə ehtiyacı olan şagirdlərlə deyil, həm də müəyyən səbəblərdən «fərqli görünən» insanlarla bağlı məsələləri də özündə ehtiva edir. *Inklüziviyə təhsil alan bütün şagirdlərin tədris prosesinə cəlb edilməsi və onların təliminin təkmilləşdirilməsinə, bu məqsədlə*

məktəb təcrübəsinin hərtərəfli tədqiqinə və inkişafına yönəlmiş daimi prosesdir.

Inklüziv təhsil istər inkişaf etmiş, istərsə də inkişaf etməkdə olan ölkələr və regionlarda həyata keçirilən təhsil islahatlarındakı proseslərin ayrılmaz hissəsinə çevrilən, daim inkişafda olan bir konsepsiyadır. Ənənəvi olaraq inklüziv təhsilin konsepsiyasında əsasən fiziki, yaxud ruhi nöqsanları olan şagirdlərin xüsusi tələbli məktəblərə tədrisən inteqrasiyası prosesi ilə kifayətlənilmişdir. İlk olaraq hərtərəfli təhsil və tədris planlarının zəruriliyinə dair yanaşmalar və adekvat tədbirlər əslində ümumi xarakter daşımış, əsasən fərqli struktur və xüsusi məktəblərin mövcudluğuna, seqreasiya (ayırma) və izolyasiyaya gətirib çıxarmışdır.

XX əsrin 90-cı illərindən etibarən inklüziv təhsilin məqsəd və mahiyyəti əhəmiyyətli şəkildə dəyişdi, ilk növbədə isə, xüsusi tələbləri nəzərə alan inteqrasiya modellərin çoxsaylı müxtəlif proqnozlara, tələblərə, şagirdlərin tədris üsulu və onlara yanaşma kontekstinə toxunan inklüziv strategiyalarla təkmilləşdirilməsi zərurəti meydana çıxdı. Təhsildə və tədris planlarında diversifikasiya və differensiasiyanın müasir təhsilin adətən vacib prinsipləri kimi qəbul edilməsinə baxmayaraq, milli təhsil sistemləri qarşısında mürəkkəb, müəyyən yaş dövründə olan bütün şagirdlər üçün nəzərdə tutulmuş ümumi tədris planları, tələbləri və yanaşmalarını təbliğ edən məsələlər qoyuldu. Əgər inklüziv təhsil birbaşa və dolayısı ilə şagirdlərin xüsusi tələblərindən və tədrisin kontekstindən asılı olmayaraq, müəyyən edilmiş normalara və pedaqoji təcrübəyə uyğunluğunu nəzərdə tutursa, bu halda inklüziv təhsil şagirdin sistemə yox, sistemin şagirdə uyğunlaşmasını güman edir. Inklüziv təhsil şagirdlərin həyatının zəruri tələblərinə və maraqlarına dəqiq uyğunlaşma məqsədi ilə müxtəlif strategiyaların geniş diapazonda istifadəsini nəzərdə tutur. Müxtəlif təhsil və sosial uzaqlaşma formaları, təhsil sistemlərinin, ilk növbədə, yalnız əsas tələblərə toxunan məhdud konsepsiya əsasında effektiv tədrisi təmin etmək imkanlarını çətinləşdirir. 2004-cü ildə Norveç Krallığının Stavanger şəhərində keçirilmiş inklüziv təhsil üzrə

beynəlxalq konfransda qeyd edilmişdir ki, sosial uzaqlaşma ictimai və peşəkar təcrübənin əldə edilməsinə, həmçinin azad və məsul vətəndaş olmaq üçün zəruri hesab olunan əsas bilik və bacarıqlara yiyələnməyə mane olur.

Bütün şagirdlərin keyfiyyətli tədrisə yiyələnməsi üçün imkan və şəraitin yaradılması inklüziv təhsilin keyfiyyətinə demokratik və humanitar yanaşma konsepsiyasının əsasını təşkil edir. "Hər kəs üçün təhsil" yalnız sadəcə biliklərə yiyələnməni nəzərdə tutmur, o, daha çox əlverişlilik və keyfiyyəti nəzərdə tutur, bu öz əksini YUNESKO-nun "Hər kəs üçün təhsil" keyfiyyətinin yüksəldilməsini həyata keçirmədən nail olmaq mümkün deyil" bəyanatında tapıb. Inklüziv təhsil "Hər kəs üçün təhsil" in məqsədlərinə nail olunma məsələlərinin həllində əsas prinsip və strategiyalardan biri hesab olunur.

Pedaqoji nöqteyi – nəzərdən inklüziv strategiya uşaqların fasiləsiz təhsil almaları üçün real imkanlar yaratmaq şərti ilə onların hər birinin fərdi xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla təhsillə əhatə olunmasını zəruri hesab edir. Inklüziv strategiya müəllimlər və şagirdlər arasında olan qarşılıqlı əlaqələrə, şəfqətə və yaxınlığa istinadən cəmiyyətdə hər bir şəxsin bərabər hüquqlu təhsil alma imkanlarını təmin edir. Inklüziv təhsil kollektiv düşünmə, hər bir şagirdin təhsil potensialının hesaba alınmasını nəzərdə tutan sosial ədalətli fəaliyyəti, özündə prosesləri, nəticələri və fərqləndirilmiş aspektləri birləşdirən, tövsiyə olunmuş təlim normalarının və tədris planının ümumi konsepsiyasının nəzəri əsaslarını cəmləşdirməklə həyata keçirilə bilər.

Təhsil sahəsində İslahat Proqramının prinsipləri təhsil alana şəxsiyyət kimi münasibət bəsləməyi, onun təlim - tərbiyə prosesində əsas subyektə çevrilməsini, hər bir uşağa demokratik yanaşmağı tələb edir. Bu baxımdan xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqlara təhsil almaq imkanı yaratmaq, onların ailələrinə dəstək vermək dövrün, zamanın və demokratik cəmiyyətin tələbidir.

Ədəbiyyat

1. Белявский Б.В. Состояние и перспективы развития образования лиц с ограниченными возможностями здоровья. Саратов, 2008.
2. Дименштейн Р., Кантор П., Ларикова И., Шушпанникова О. Основные принципы регионального законодательного пакета Об образовании лиц с ограниченными возможностями здоровья // Образование для всех: политика и практика инклюзии. Сборник научных статей и научно-методических материалов. Саратов, 2008.
3. Романов П.В., Ярская-Смирнова Е.Р. Политика инвалидности: социальное гражданство инвалидов в современной России. Саратов, 2006.
4. Шинкарева Е. Ю. Право на образование ребенка с ограниченными возможностями и его реализация. Владимир, 2008.
5. Шинкарева Е. Ю. Проблемы правового обеспечения инклюзивного образования в Российской Федерации // Анализ российского законодательства: реализация прав инвалидов на образование, труд и доступ к информации: сборник статей / РОИ Перспектива. Владимир, 2006.
6. Ярская В. Инклюзия – новый код социального равенства // Образование для всех: политика и практика инклюзии. Сборник научных статей и научно-методических материалов. Саратов, 2008.

ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ЭКОЛОГИЧЕСКОГО СОЗНАНИЯ

Рагимова Н.А.,
магистрант, БДУ

Еще древние мудрецы говорили: "Познай себя и ты познаешь весь мир!" Но каждый раз, сталкиваясь с какой-то проблемой, люди начинают вначале искать ее

решение во внешнем мире, пытаясь изменить его, и лишь потом, убедившись в неперспективности такого одностороннего подхода, обращают взгляд внутрь самих себя.

История исследования проблем экологического кризиса насчитывает уже почти сто лет, но лишь недавно пришло осознание того, что экологический кризис это во многом мировоззренческий, философско-идеологический кризис, что решение экологических проблем в глобальном масштабе невозможно без изменения господствующего в настоящее время антропоцентрического (от греч. *anthrōpos* человек + *kentron* центр) общественного экологического сознания, ставящего во главу угла человека и его интересы в ущерб интересам окружающей его природы.

Понятие «экологическое сознание» (эс) широко и многомерно. Оно включает в себя отношение человека или масс людей к природе, всей окружающей среде, понимание закономерностей развития биосферы и ноосферы Земли, психические процессы и психические образования (мотивы, представления, привычки, программы действий хранящиеся в памяти), определяющие характер взаимодействия человека с природой и искусственной средой обитания (2).

Под экологическим сознанием понимается «совокупность имеющихся у личности экологических представлений, ее субъективного отношения к природе, а также усвоенных стратегий и технологий взаимодействия с природой» (1).

В содержании экологического сознания следует различать два аспекта: когнитивно-оценочный и активно-деятельностный.

Когнитивно-оценочный аспект включает в себя всевозможные знания в области экологии и также свойства

сознания, как личностная или групповая смысло-ценностная позиция по отношению к природе и взаимодействию человека с ней. Знания-это прежде всего субъективный образ мира природы, представления о природной среде в прошлом и будущем. Это, конечно, и знание закономерностей биосферы ноосферы, понимание последствий того или иного воздействия на окружающую среду. В рамках когнитивно-оценочного аспекта экологического сознания существуют такие характеристики восприятия природы и понимания экологических проблем, как пространственно-географическая и хронологическая широта экологического сознания. Первая характеристика отражает величину пространства, представленного в сознании: начиная от места физического пребывания человека и заканчивая Землей в целом. Вторая характеристика – хронологическая широта экологического сознания – аналогичным образом отражает степень глубины экологических представлений во времени (прошлом и будущем).

Активно-деятельностный аспект экологического сознания отражает черты сознания, связанные с природопользованием и другими видами преобразующего взаимодействия человека с природой. Он включает в себя привычные, стереотипные способы действий и формируемые в результате мыслительной деятельности рациональные планы деятельности.

В эпоху неолита человек начал активно преобразовывать природу. Именно неолитический человек окончательно превратился из животного, приспособившегося к внешним условиям, в животное, стремящееся приспособить эти условия к своим нуждам. Отсюда возник доминирующий на протяжении многих веков взгляд на природу как на что-то подлежащее покорению, а не на то, с чем нужно гармонично

сосуществовать (4). Вообще, идея сохранения и воспроизводства природы возникла довольно поздно. Практическая реализация этой идеи началась лишь в XX веке. Реализация идеи сохранения природы идет медленно, с преодолением больших трудностей. В результате сейчас, в XXI веке человечество сталкивается с экологической катастрофой. Возник, говоря словами Н.Н.Моисеева, «экологический императив»: человечество либо сменит свой менталитет потребительского отношения к природе на менталитет партнерства, либо погибнет. Отсюда вытекает практическая значимость не только усвоения экологических знаний. Но и формирования новой, ориентированной на природу нравственности людей. В истории цивилизации выделяют четыре формы экологического сознания: мифологическое, антропоцентрическое, организмоцентрическое и биогеосистемное. Существует еще «народное экологическое сознание», в основе которого лежат, главным образом, традиции природопользования, элементарные потребности хозяйственной деятельности и повседневной потребности людей (3).

Существуют четыре вида повседневного отношения людей к экологическим проблемам. Первый вид-защитная психологическая реакция, которую кратко можно выразить словами «меня это не касается». Второй вид-отношение неадекватной тревожности, преувеличение опасности процессов, происходящих в природе. Третий вид отношения-агрессивно-потребительский. Наконец, четвертый вид-отношение партнерства, основанное на понимании необходимости удовлетворять интересы людей, не превышая возможности природы. То, какой именно вид отношения к природе преобладает в определенной части общества, в значительной мере определяется социальными факторами. В целом без решения политических,

экономических, социальных проблем трудно кардинально изменить экологическое сознание.

Литература:

1. Дерябо С.Д. Методологические проблемы психологии экологического сознания. // Первая Российская конференция по экологической психологии (3-4 дек.1996 г.) – М.: Психол. ин-т РАО; Рос. Психол. Общество, 1996, с.50-52
2. Моисеев Н.Н. Человек и ноосфера. М.: Мол. Гвардия, 1990, 351 с.
3. Реймерс Н.Ф. Экология: Теория, законы, правила, принципы и гипотезы. М.: Журнал «Россия Молодая», 1994, 364 с.
4. Черноушек М. Психология жизненной среды / Пер. с чеш; Вступ. Ст. Л.А.Китаева-Смыка. М.: Мысль, 2009, 174 с. – (Человечество на пороге XXI в.)

TEMPERAMENT XÜSUSİYYƏTLƏRİNİN DAVRANIŞDA NORMADAN KƏNARA ÇIXMALARA TƏSİRİNİN TƏDQIQİNİN BƏZİ MƏSƏLƏLƏRİ

Əliyeva Rima,
BDU-nun I kurs magistrantı

Bildiyimiz kimi yeniyetmə yaş dövrü mürəkkəb xüsusiyyətlərə və təzahürlərə malik “böhranlı” yaş dövrüdür. Bu yaş dövründə baş verən dəyişikliklərin, yeni psixoloji məziyyətlərin meydana çıxmasının müxtəlif səbəbləri və hərəkətverici qüvvələri vardır.

Yeniyetməlik dövrünü bir çox müəlliflər "keçid dövrü" (uşaqlıqdan gəncliyə) "çətin dövr" (müəllim və valideynlər üçün), "dönüş dövrü" və "böhran dövrü" də adlandırırlar. Sözsüz ki, bu adlar çoxluğunun yaranması tamamilə təbii xarakter daşıyır: uşaq

öz həyatının bir mərhələsindən digərinə, uşaqlıqdan yaşlılığa keçir. Bu vaxt istər fiziki, istərsə də psixi inkişaf sürətlə, həm də bütün sahələrdə həyata keçirilməyə başlayır. Həmin dövrdə uşaq şəxsiyyətinin inkişafında bir çox yetkinliklər, dəyişmələr, törəmələr baş verir ki, onların sayəsində şagirdin təlim və tərbiyəsində, rəftar və davranışında müxtəlif tipli çətinliklər: şıltaqlıq, inadkarlıq, tənbəllik, kobudluq, qapalılıq, adamdan qaçma və bu kimi keyfiyyətlər meydana gəlir, uşağı cəzalandırmaq qətiyyəni səmərə verməyir, valideyn uşaqla "ümumi dil" tapmağa çətinlik çəkir. Yeniyetmə get-gedə valideynlərdən "uzaqlaşır", öz qapalı şəxsi həyatını yaşamağa başlayır, yeniyetmə başqalarının təsirindən daim uzaqlaşmağa cəhd göstərir, qapalılığa daha çox meyli edir, canlı adamlarla ünsiyyətdə olmaqdan kitablara, mütaliyəyə, seriallara daha çox üstünlük verir. Yeniyetmə həm valideynlər həm müəllimlər həm də özü üçün ən çətin obyektə çevrilir.

Müşahidə və tədqiqatlar göstərir ki, çox təhlükəli cinayətkarların əksəriyyəti cinayətə erkən yaşlarından qoşulmuş şəxslərdir. Bu baxımdan uşaqları cinayətkarlığa təhrik edən subyektiv psixoloji səbəblərin öyrənilməsi və uşaqlar arasında cinayətin profilaktikası xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Psixoloji mahiyyətinə görə uşaqlarla böyüklərin cinayəti arasında xeyli fərq vardır. Bu fərq birinci növbədə cinayətin motivinə aiddir. Adətən yeniyetmələrin törətdiyi cinayətlərdə bir çox hallarda mənfəət motivi nəzərə çarpmır. Onlar bəzən şıltaqlıq və yaxud öz nüfuzlarını yaşca böyük cinayətkarların gözündə qaldırmaq xatirinə, yaxud özlərinin spirtli içkilərə, narkotik maddələrə və s. tələbatını ödəmək naminə cinayət işlədirlər.

Bu problemin öyrənilməsinə yönəlmiş işlərin təhlilindən aydın olur ki, davranışda normadan kənara çıxan, cinayətlər törədən yeniyetmələri temperament xüsusiyyətlərinə görə dörd qrupa bölürlər:

1. Birinci qrupa qanunpozan yeniyetmələrin təqribən 25-35 faizi aiddir. Bu qrupa aid qanunpozanlarda cinayət bir növ təsadüfi xarakter daşıyır çünki cinayətkarların şəxsiyyəti ilə əlaqəli deyildir.

Törətdiyi cinayət həddi buluğa çatmamış yeniyetmənin şəxsiyyətinin istiqamətinə ziddir və bu baxımdan təsadüfi səciyyə daşıyır.

2. Bu qrupa qanunpozan yeniyetmələrin 25-30 faizi aiddir. Bu qrupa aid olan qanun pozanların şəxsiyyəti öz qeyri stabilliyi ilə fərqlənir. Belə yeniyetmələr müvafiq şərait yarandıqda cinayətə meyl göstərirlər.

3. Bu qrupa qanunpozan yeniyetmələrin 30-40 faizi aiddir. Bu qrupda olan yeniyetmələrin cinayətkar davranışı onların şəxsiyyətinin ümumi mənfəi istiqaməti ilə sıx surətdə əlaqəlidir, daha doğrusu desək onun içərisindədir.

4. Bu qrupa qanunpozan yeniyetmələrin 10-15 faizi aiddir. Bu yeniyetmələr cinayətkar fəaliyyət göstərmək və cinayət törətmək üçün bəhanə və şərait lazımdır.

Bu qrupların hər birinə aid olan yeniyetmələrə xas olan spesifik xüsusiyyətləri və onların temperament tipi ilə şərtlənmiş olanlarını ayrıca tədqiqata cəlb etmək müasir dövrdə ciddi elmi-nəzəri və praktik əhəmiyyət kəsb edir. Çünki davranışında normadan kənara çıxmalar müşahidə olunan yeniyetmələr həm ailə, məktəb, həm də bütövlükdə cəmiyyət üçün potensial təhlükə mənbəyidirlər. Bizim də məqsədimiz bu məsələni araşdırmaqdan ibarətdir.

AŞAĞI ƏTRAFLARI AMPUTASIYA OLUNMUŞ XƏSTƏLƏRİN PSIXI SAĞLAMLIĞI

Əliyeva Gülşən Əlişkər q.

BDU- II kurs magistrantı

Amputasiya sözü latınca "*amputare*" – kəsib götürmək sözündən götürülüb, ambi - ətrafında, kənarında, putare – kəsmək, ixtisar etmək. Latıncada bu söz tibbdə, cərrahiyyədə deyil, cinayətkarların cəzalandırılmasında tətbiq edilirdi. İngiliscə "*amputation*" sözü isə ilk dəfə XVII əsrdə, Peter Lovenin "*Cərrahiyyə mədəniyyətinin tam mühazirələrində* "

tibbə gətirilmişdir. Bu terminlər XVI əsr fransız ədəbiyyatında və ingilis müəlliflərinin yazılarında “ extirper ”(fransızca), “ *extirpation*” (ingiliscə)– tələf etmək, kəsmək şəklində təsvir edilirdi, “ *disarticulation* ” və “ *dismemberment* ” – ayırmaq, parçalamaq sözləri isə qədim fransızca “ *desmembrer*” sözündən yaranmışdır.

Amputasiya səbəbləri sırasında qəza halları, infeksiyalar, qanqrenalar, xərcəng, diabet fəsadları və s. xüsusi qeyd edilir.

Amputasiya prosesinin uğurluluğunu müəyyən edən vacib üç faktor aşağıdakılardır:

- Yaxşı güdül
- Uyğun gələn protez
- Və reabilitasiya proqramı

Göstərilən faktorlar arasında sıx asılılıq vardır. Güdülün keyfiyyəti də öz növbəsində müxtəlif amillərdən asılıdır. Amputasiya səbəbi, nə dərəcədə fəsadın dərin olması güdülün uzunluğunu müəyyən edir. Həmçinin fəsadın səviyyəsi güdülün gələcək fiziki məşqləri, protezi və fiziki yükü üstləyə bilməsinə səbəb olar, belə ki amputasiya səbəbi fəsadlaşması ağır olarsa və güdülün forması münasib olmazsa bu növbəti prosedurlarda aşağı nəticələrdən xəbər verir.³

Amputasiyadan sonra müşahidə edilən xüsusi psixoloji və tibbi izaha ehtiyac duyulan problemlərdən biri də fantom ağrılarıdır. Bu ağrılar yangı, sancı, sanki kəsilmə hissi, keyimə hissi kimi özünü biruzə verir. Fantom ağrılar insan yaddaşının bir məhsuludur, belə ki, aşağı ətraf olmadıqda belə sinir sonluqları onurğa beyinə qıcıqlar ötürür, onurğa beyin isə həmin qıcıqları şəklini dəyişmiş formada baş beyinə göndərir, lakin baş beyində bu informasiya tam emal olunmur, ağrı, keyimə, gizilti və s.şəklində əks olunur. Əgər amputasiya prosesi yerli anesteziya ilə aparılıbsa, sinir sonluqları bağlanılır və bu xəstələrdə tam anesteziya altında amputasiya olunmuşlardan fərqli olaraq fantom ağrılar müşahidə edilmir.

Psixi sağlamlıq sağlamlığın tam və ayrılmaz bir komponentidir. Dünya səhiyyə təşkilatı təsdiqləyir: “ *Sağlamlıq - fiziki, psixi və sosial sağlamlığın vəhdətidir və heç bir xəstəlik şikayətinin olmamasıdır.*” Psixi sağlamlıq dedikdə fərdin öz qabiliyyət və bacarıqlarından istifadə edə bilməsi, həyatda müxtəlif stresslərin öhdəsindən gələ bilməsi, produktiv şəkildə fəaliyyət göstərə bilməsi və əməkdaşlıq, qarşılıqlı münasibət yarada bilməsi nəzərdə tutulur. Bu isə ictimai münasibətlərin təməlini təşkil edir.

Amputasiya psosesi nəticəsi olaraq xəstələrdə müşahidə edilən psixoloji dəyişiklikləri 5 mərhələdə fərqləndirirlər:

- 1) çaşqınlıq
- 2) imtina etmə, rədd etmə
- 3) qəzəb
- 4) depressiya
- 5) qəbul etmə və ümid

Amputasiya psosesi xüsusən qorxu, postravmatik stress, frustrasiya emosional halətləri və müvafiq davranış aktları ilə də nəticələnir. Frustrasiya latın sözü olub aldanma, nahaq gözləmə, əhval pozğunluğu mənası verir. Daha dəqiq desək frustrasiya hansısa maneə səbəbindən artıq aktivləşmiş tələbatın ödənilməsinin qeyri – mümükünlüyü və ya tələbatın ödənilməsini blokadaya alan əks amillər nəticəsində meydana gələn psixi vəziyyət kimi başa düşülür. Hər iki halda frustrasiya situativ hadisələrə aid edilir. Aşağı ətrafları amputasiya edilmiş bu xəstələrdə isə artıq psixoloji böhran – krizis vəziyyətinə rast gəlinir. Bir çox hallarda böhran şəxsiyyətin stress situasiyasına uyğunlaşmağa qadir olmamaqdan irəli gələn müəyyən dərəcədə davamlı xassəsinə çevrilir və amputasiya səbəbli yaşanan bu böhran hallarında situasiyanın bilavasitə şəxsiyyətə sosial təsiri özündə ehtiva etməsi və zamana görə davamlılıq halları müşahidə edilir. Daha çox mübahisə doğuran məsələlərdən biri həmin vəziyyətdə aqressiyanın necə yaranması və bu vəziyyətlə əlaqəsidir. Qeyd etmək lazımdır ki, böhran halı kompleks

müdafiə reaksiyalarını səfərbər edir və bu reaksiyalardan biri aparıcı olur. Belə reaksiyalar üç böyük sinfə bölünür: tolerant reaksiyalar: dözümlülük, hansı ki, fərd onların köməyi ilə situasiyanın adekvat qiymətini verir və situasiyadan çıxmağın yollarını müvəffəqiyyətlə axtarır; Stenik reaksiyalar: onların köməyi ilə “*mənfi*” emosional enerji xaricə istiqamətləndirilir; Astenik reaksiyalar: tipik təzahürləri davranışın daha primitiv formalarına qayıdışa aid edilə bilən və deprivasiyanı astenik reaksiyaların klassik nümunəsi hesab etmək olar.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi aşağı ətrafları amputasiya olunmuş xəstələrdə növbəti müşahidə edilə bilən reaksiyalar qrupu – post-travmatik stress pozuntusudur.

Ədəbiyyat:

1. Ağayev B. A. “Cərrahi xəstəliklər” - Bakı, 1968
2. Bişnevski A. A., Şrayber. M. N. “Hərbi səhra cərrahlığı həkimlər və tələbələr üçün rəhbərlik” – Bakı, 1973
3. Cavadov R. Ə., Tağıyeva G. B. “Ekstremal şəraitdə psixoloji xidmət” Bakı, ADPU, 2006. 258s.
4. www.wikipedia.com – amputation, its contents, history and etc.
5. www.amputee-coalition.org – psychological aspects-amputation.

UŞAQ VƏ YENİYETMƏLƏRDƏ DEPRESSİV POZUNTULARIN TƏDQIQI

Quliyeva Günel,
BDU-nun II kurs magistrantı

Depressiya ən geniş yayılmış psixi pozuntudur. Müxtəlif mənbələrə əsasən böyük yaş dövrünə aid olan əhalinin həyatı boyu depressiyaya “yoluxması”, kişilər arasında 2,5%-dən 10%-

dək, qadınlar arasında isə 5%-dən 20%-dək dəyişir. Eyni zamanda bütün dünyada depressiyanın yayılma səviyyəsinin yüksəlməsi və bu məfhumun gəncləşməsi tendensiyası qeydə alınır. Depressiyanın yayılma səviyyəsi uşaqlar arasında 2%, yeniyetmələr arasında 4-8% təşkil edir.

Depressiyanın yayılması yaşdan asılıdır və yeniyetmələrdə uşaqlara nisbətən daha çox rast gəlinir. Körpə uşaqlarda depressiya haqqında məlumatlar çox ziddiyyətlidir. Beləki, bəzi müəlliflər bu göstəriciləri 0,5-3% kimi qiymətləndirirlər. Prepubertal dövründə depressiyanın yayılması 1-2%-ə bərabərdir və əgər əvvəllər depressiya baş veribsə bu zaman 2 il ərzində depressiv epizodun təkrarı 40%, 5 il ərzində isə 72% ehtimal olunur.

İndiki dövrə kimi hesab olunurduki, depressiyadan yalnız yaşlı insanlar əziyyət çəkirlər. Eyni zamanda uşaq və yeniyetmələrlə işləyən mütəxəssislər də belə bir fikrə gəlmişdirlərki, hər hansısa bir davranış dəyişməsinə patologiya ilə əlaqələndirmək olar. Bu işin nəticəsində isə hər bir yaş dövrünün xüsusiyyətləri ayrı-ayrılıqda öyrənilmiş və təsvir olunmuşdur. Nə zamanki depressiyanı ölçmək üçün valid və etibarlı alətlər tətbiq olunmağa başlandı, bu zaman gördülərki depressiv simptomlar uşaqlarda və yeniyetmələrdə də rast gəlinir.

Uşaq dövrü çox dəyişkən bir dövürdür və bu dövrdə uşaqlar bəzən darıxa və qəmgin ola bilərlər. Adətən uşaq və yeniyetmələrdə qısamüddətli və yaşına uyğun olan emosional çətinliklər, əhval-ruhiyyənin dəyişməsi müşahidə olunur. Uşaq və yeniyetmələr onlara nəyin pis təsir etdiyini çətinliklə qeyd edə bilərlər. Mənfi emosiyaların ifadə oluna bilməməsi onlarda əsəbilik və narahatçılıq yarada bilər, hansıki, böyüklər bunu pis davranış kimi başa düşürlər. Depressiyalı uşaqlar xoşagələnlər fəaliyyətdən çəkinirlər, onlara etiraz edildikdə və özləri uğursuzluq göstərdikdə isə həddsiz dərəcədə həsas olurlar və bu uşaqlarda təfəkkür prosesi neqativ və pessimist olur. Onlar özlərinə qarşı çox sərt olur, öz şəxsi nailiyyətlərini azaldır və

gələcəyə ümitsiz və bədbin baxırlar. Bu tip təfəkkür depressiv emosiyaları daha da artırır. Həmçinin məktəbə getməmək, öz fiziki vəziyyətindən şikayətlənmək, yuxu və yeməklə bağlı müxtəlif davranış problemləri meydana çıxır.

Depressiyalı uşaqların müayinəsi zamanı uşaqların ayrı, valideynlərin ayrı şəkildə müsahibə verməsi daha məqsədə uyğundur və hərdən klinisistlər, pediatrlar, müəllim və digər mütəxəssislərdən informasiya almaq vacibdir. Həmçinin depressiyalı uşaqları müayinə edərkən həm inkişaf prosesi, həm tədris fəaliyyətindəki müvəffəqiyyətlər, həm keçirilmiş xəstəliklər və onların həyatında baş vermiş neqativ hadisələr birlikdə öyrənilməlidir. Uşaqları müayinə edərkən yüksək etik standartları nəzərdə tutmaq lazımdır.

Depressiyalı uşaq və yeniyetmələri müayinə edərkən bir sıra sorğu və şkalalardan istifadə olunur. Beləki, Uşaqların davranış bacarıqlarının şkalası(CBCL), Uşaq depressiyasının sorğusu(CDI), Beck depressiya cədvəli(BDI- II/ BDI-FS), Əhval-ruhiyyə və hisslərin sorğusu(MFQ), Yeniyetmələrin sağlamlığı haqqında sorğu(PHQ-A), Uşaqlarda depressiya reyting cədvəli(CDRS-revised), Epidimologiya mərkəzinin uşaq depressiya şkalası (CES-DC), Kolumbiyanın depressiya şkalası(CDDS) və başqalarını misal göstərmək olar.

Uşaq və yeniyetmələrdə baş vermiş depressiv pozuntuların müalicəsi hər zaman mürəkkəb olmuşdur. Uşaq və yeniyetmələrdə mövcud olan depressiyanı müalicə etmək üçün isə Psixoterapiyadan(oyun terapiyası, valideynlərə məsləhət, fərdi psixodinamik terapiya və s.), Koqnitiv Davranış Terapiyasından(KDT) və İnterpersonal terapiyadan(İPT-A) istifadə olunur.

ŞƏKƏRLİ DİABET XƏSTƏLİYİNDƏN ƏZİYYƏT ÇƏKƏNLƏRİN PSIXOLOJİ PROBLEMLƏRİ

ATU-nun Psixiatriya kafedrası (F.N.İsmayilov, t.e.d)
BDU-nun Psixologiya kafedrası (A.H.Babayeva, magistr)

Şəkərli diabet - insulinin təsirinin və ya insulin sekresiyasının defekti nəticəsində zülal, piy və karbohidrat mübadiləsi pozğunluğu ilə müşayiət olunan və xroniki hiperqlikemiya ilə xarakterizə edilən polietioloji metabolik pozğunluqdur.

Şəkərli diabet – kəskin və xroniki ağrılaşmaların əmələgəlmə riskinin qarşısını almaq üçün müalicə və xəstələrə özünənəzarəti öyrətməyi tələb edən bir xəstəlikdir. Şəkərli diabetin müalicəsi tək qlikemiya deyil, həmçinin onun ağrılaşmalarına gətirib çıxara biləcək digər faktorlara nəzarət tələb edir.

ŞD-nın epidemiologiyası kifayət qədər öyrənilməmişdir. Dünya əhalisinin 2-3%-i ŞD-dan əziyyət çəkir. Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının (ÜST) məlumatlarına görə 1985-ci ildə dünyada ŞD olan 60 mln. insan qeydiyyatda alınmışdır. Beynəlxalq Diabet Federasiyasının 2008-ci il üçün olan məlumatlarına görə ŞD-dan əziyyət çəkən insanların sayı 246 mln-dır. ŞD2 şəkərli diabetin ən geniş yayılmış formasıdır. ŞD2 bütün şəkərli diabet hallarının 90-95%-ni təşkil edir.

ŞD-nın təsnifatı :

- ŞD 1-ci tip (β hüceyrələrin destruksiyası və insulin çatışmazlığı ilə xarakterizə edilir)
- ŞD 2-ci tip (insulin rezistentliyi nəticəsində baş verən insulinin sekresiyasının defekti kimi xarakterizə edilir).

ŞD-dan əziyyət çəkən insanlarda psixoloji problemləri: Şəkərli diabet xəstələrində – xəstəliyin əvvəlində davranışın və əhvali-ruhiyyənin dəyişikliyi müşahidə olunur. Xəstələr, adətən, əsəbi, emosional və yorğun olurlar. Onlar çox vaxt nədənsə

narazı, dəyməduşər olduqları üçün ətrafdakılarla tez-tez münaqişələrə girməli olurlar. Belə xəstələr yaddaşın zəifləməsindən, unutqanlıqdan şikayət edirlər. Xəstələr daha da həyəcanlı, əsəbi, tez özündən çıxan, tələskən olurlar. Onları yuxusuzluq, yorğunluq, əmək qabiliyyətinin enməsi, əhvalın geniş miqyasda dəyişməsi, diqqətlərini cəmləyə bilməmək narahat edir. Onlar söhbət zamanı çox səbirsiz olurlar, fikri başa çatdırmamış asanlıqla bir mövzudan digərinə keçirlər.

ŞD və depressiya:

- ŞD xəstələrinin ən azı 1/3 hissəsində klinik səviyyədə depressiya əlamətləri aşkar olunub.

- Depressiyanın ayrı-ayrı formalarından əziyyət çəkən insanlarda diabetin inkişafı üçün böyük risk yaranır.

- Hər iki xəstəliyin bir yerdə təzahür etməsi zamanı gedişatın çətinliyi, ölüm faizi müalicəyə rezistentlik bu xəstəliklərin ayrı-ayrılıqda inkişafından daha pis nəticə verir.

ŞD və koqnitiv funksiyalar:

- Diabet xəstəliyinin koqnitiv pozuntuların inkişafında bir risk faktoru ola bilməsi və diqqət, operativ və psixomotor yaddaş və s. kimi funksiyalarda azalmalara yol açabiləcəyi düşünülür.

- Həm 2-ci tip diabet xəstəliyi, həm də koqnitiv pozuntular bilavasitə yaş artımı ilə əlaqədar olur. Bununla bağlı olaraq həm diabet koqnitiv pozuntuların yaranması riskini artırır, həm də koqnitiv pozuntular diabetin gedişatına mənfi təsir göstərir.

- Koqnitiv funksiyaların zəifləməsi həm insulindən asılı olan, həm də asılı olmayan diabet xəstələrində müxtəlif tədqiqatlarda sübut olunmuşdur.

ŞD və uyğunlaşma mexanizmləri:

- Uyğunlaşma strategiyaları diabet zamanı pasientin xəstəliyinə adaptasiya prosesində vasitəsiz təsir göstərməsində açar rol oynaya bilər.

- Uyğunlaşma davranışı üçün müxtəlif stress faktorlarına qarşı məqsədli şəkildə fiziki və psixoloji nəticə əldə etmək üçün

təşəbbüs göstərilən müəyyən edilmiş hərəkətlər toplusu nəzərdə tutulur.

- Uyğunlaşma-davranışı dedikdə xroniki xəstəliklər də daxil olmaqla həyati situasiyalarda fiziki, psixoloji və sosial uyğunlaşma qabiliyyətinə adaptasiya və ya dezadaptasiya və s. başa düşülür.

HEMODİALİZ QƏBUL EDƏN XƏSTƏLƏRİN PSIXOLOJİ PROBLEMLƏRİ.

İmanova Şəhrizad ,
BDU-nun II kurs magistrantı

Hemodializ, dializ ifadələri son zamanlarda tez- tez duyduğumuz ifadələrdəndir. Hemodializ “süni böyrək” deməkdir. Hemodializ zamanı xəstələr xüsusi bir aparata qoşulur və bu aparat vasitəsilə xəstələrin qanı zərərli maddələrdən təmizlənir. Zərərli maddələrin qanda toplanmasına səbəb isə böyrəklərin öz funksiyalarını yerinə yetirmək qabiliyyətini itirməsidir. Bu tibbdə xroniki böyrək çatışmazlığı xəstəliyi adlanır. Xroniki böyrək çatışmazlığı xəstəliyi böyrəklərin inkişaf edən və proqresləşən funksional pozuntusudur. Xroniki böyrək çatışmazlığının yaranmasında böyrək və böyrək yollarının xroniki, anadangəlmə, irsi və qazanılmış xəstəliklərin rolu böyükdür. Xroniki böyrək çatışmazlığı xəstəliyinin səbəbləri arasında qlomerulonefrit, düyünlü periarterit, qırmızı qurdeşənəyi, böyrək vərəmi, böyrək venalarının trombozu, polikistoz, şəkərli diabet xəstəliklərinə daha çox rast gəlinir. Xroniki böyrək çatışmazlığı xəstəliyini müalicəsi yalnız hemodializ deyil. Hemodializ müalicə üsulu dializin bir formasıdır. Digər forması isə peritoneal dializdir. Ancaq daha çox hemodializdən istifadə olunur.

Ölkəmizdə də hemodializ qəbul edən xəstələrə sıx rastlaşmaq mümkündür. Hal-hazırda ölkəmizdə 1500-ə yaxın hemodializ qəbul edən xəstə qeydiyyatdadır.

Hemodializ müalicə üsulu xəstəliyin xroniki olması ilə bağlı olaraq sonu olan bir müalicə üsulu deyil. Bu müalicə yalnız xəstəyə böyrək transplatasiya olunduqda yaxud da xəstənin ömrü tamamlandıqda sona çatır. Hemodializ müalicəsi həftədə 2-3 dəfə olmaqla 3-4 saat müddətinə aparılır. Xəstələr hemodializ qəbul etməyə məcbur olduqları üçün hemodializ cədvəlini poza bilmirlər. Bunun üçün də bütün həyatlarını və işlərini bu cədvələ əsasən planlaşdırırlar.

Hemodializ prosesi çox ağır bir prosesdir və xilas etdiyi həyatları tamamilə dəyişdirir. Hemodializ qəbul edən xəstələr vaxtlarının çoxunu xəstəxanada keçirirlər. Buda xəstələrin ilk növbədə əmək fəaliyyətinə təsir edir. Hemodializ qəbul edən xəstələrin əksəriyyəti işsiz olurlar. Hemodializ xəstələrin fəaliyyət sferalarını, müstəqilliklərini, sosial həyatlarının məhdudlaşmasına səbəb olur. Hemodializ üsulunun ağırlığı, zamanlarının çoxunu xəstəxanada keçirmək, sağlamlığa qovuşa bilməmək, işsizlik və s. bu kimi çətinliklər xəstələrdə bir sıra psixoloji problemlərin yaranmasına səbəb olur. Aparılan tədqiqatlar zamanı hemodializ qəbul edən xəstələr də depressiya, təşviş, uyğunlaşma çətinlikləri, suisidal hallar, davranış pozuntuları, cinsi problemlərə daha çox təsadüf olunmuşdur. Hemodializ qəbul edən xəstələrin ən real həqiqətləri onların yaşamaq üçün aparata bağlı olmaları və ondan asılı olmalarıdır. Bunun üçün də ən böyük çətinlik xəstəliyə və müalicə prosesinə uyğunlaşma ilə əlaqədar yaranır.

Abram və bir sıra alimlər xəstələrin hemodializə uyğunlaşma müddətini 5 mərhələyə bölürlər.

1. Dializə başlamazdan əvvəlki mərhələ.
2. təşviş və ya müalicəyə başlama mərhələsi.

3. Yaşama dönüş mərhələsi.

4. Depressiya yaxud real həyata dönüş mərhələsi.

5. Uyğunlaşma yaxud razılaşma mərhələsi.

Birinci mərhələdə xəstələr əsasən xroniki xəstəliyin fiziki və psixoloji təsiri altında olurlar. Xəstələrdə daha çox öz həyatları və onu itirə bilmə ilə bağlı qorxular yaşanır. Bu dövrdə xəstəliyə təzə tutulma, onun haqqında kifayət qədər məlumata malik olmama ilə bağlı təşviş və qorxular yaşanır. Bu dövr yaşam qorxusunun yaşanması ilə xarakterizə olunur. Ölüm qorxusu, ümitsizlik, halsızlıq, zehni çökkünlük, yorğunluq, təşviş kimi duyğular yaşanır.

İkinci mərhələdə artıq müalicə prosesi başlayır. Bu səbəbdən artıq xəstəliklə bağlı qorxu və təşvişlər əvəzinə xəstəliyin müalicəsi ilə bağlı qorxu və təşvişlər yaşanmağa başlayır. Buna səbəb kimi müalicə prosesi haqqında kifayət qədər məlumata malik olmama, müalicə prosesinin çətinliyi, bədənin müalicəyə reaksiyasını müəyyənləşdirə bilməmə, ümumiyyətlə müalicə prosesi ağrıların sonu olacaqmı? kimi düşüncələrlə bağlıdır. Bu qorxu və təşvişlərin müəyyən dərəcədə qarşısını almaq üçün xəstələri müalicə prosesi haqqında məlumatlandırmaq və onlara psixoloji yardım göstərək lazımdır.

Üçüncü mərhələ yaşama dönüş mərhələsi adlanır. Hemodializ başlandıqdan sonrakı mərhələdir. Cəmiyyətə qarşı duyğusuzluq, etinasızlıq, ətraf aləmdən soyuma kimi duyğular azalmağa başlayır. Dializə qoşulduqdan sonra ona qarşı hiss olunan qorxularda aradan qalxmış olur. Dializə qoşulduqdan sonra ağrılar azalmağa başlayır. Bunun üçün də dializə xilaskar kimi baxılır. Xəstələr uzun müddət yaşanan çətinliklərin arxada qaldığını düşünməyə başlayırlar. Onlarda müsbət aura, düşüncələr, yenidən yaşama eşiği yaranmağa başlayır. Bu mərhələ 3-4 həftə müddətində davam edir.

Dördüncü mərhələni depresiya mərhələsi yaxud real həyata qayıdış mərhələsi adlandırmaq olar. Artıq bu mərhələdə hemodializə, hemodializ aparatına qarşı hiss olunan xilaskarlıq duyğusu, yaşamaq üçün bir aparata bağlı olmaq, cansız bir əşyadan asılı olmaq düşüncəsi ilə əvəz olunur. Psixoloji problemlər yaranmağa başlayır. Yas tutma, ümitsizlik, özünə qapanma, uyğunlaşma problemləri kimi duyğular keçirilir. Bu mərhələdə müalicə prosesinə bəslənən ümidlərin həyata keçməməsilə bağlı depresiya yaranır. 3-12 ay müddətində davam edir.

Sonuncu mərhələdə reallıqla razılışma yaxud onu qəbul etmə prosesi tamamlanır. Yəni artıq xəstələr ölüm qorxusunun qalmadığını, yaşamaq üçün bir aparata bağlı olmaları fikrini mənimsəyirlər, və bunu qəbul etməyə başlayırlar. Xəstəliyə və müalicəyə uyğunlaşılır, həyata bağlanmada normal bir səviyyəyə qalxılır.

Depresiya və təşviş xəstələrin əksəriyyətində rast gəlinir. Səbəb isə həyatlarına qoyulan məhdudlaşdırıcılar (müalicə ilə bağlı, pəhriz saxlanması və s.), yaşamaq üçün aparata bağlı olmaq, istədiklərinin hamısını edə bilməmək, işsizlik və bunun səbəb olduğu maddi sıxıntılar, yaşamaq üçün ailənin maddi dəstəyinə ehtiyacı olmaq, hər an həyatları üçün qorxu hissi keçirmək, bu qorxu hissini hər dəfə aparata qoşulduqda daha dərin yaşamaq və s. hallardır. Depresiya və təşviş bir-biri ilə əlaqəlidir və depresiya olan xəstələrin əksəriyyətində təşviş də olur. Aparılan araşdırmalar zamanı ailələrinin və psixoloq dəstəyi alan, işləyən xəstələrin əksəriyyətinin, maddi cəhətdən başqalarından asılı olmayan xəstələrin depresiya və təşvişə daha dayanıqlı olurlar.

Ümumiyyətlə, ailələrinin və mütəxəssis dəstəyi alan xəstələrin psixoloji problemlərə qarşı daha dayanıqlı olduqları, xəstəliyə və müalicəyə daha rahat adaptasiya olunduqları, həyatlarını daha səmərəli qurduqları və digər

xəstələrə nisbətən xoşbəxt yaşadıqları müəyyən edilmişdir. Bunun üçündə hemodializ şöbələrində psixoloq xidmətinin qurulması vacibdir. Psixoloq ilk növbədə xəstələrlə çalışmalı, onların problemlərini dinləməli, onları həll etmək və həyatlarını düzgün planlaşdırmaları üçün istiqamətlər göstərməli, məsləhətlər verməlidir. Bundan əlavə xəstələrin ailələri birgə fəaliyyət göstərməli, onların problemlərini dinləməli, xəstəylə düzgün münasibətlər qurmağa, onlara yardım etmək üçün nələrdən istifadə edə biləcəklərini müəyyən etməyə kömək etməlidir. Bundan əlavə hemodializ şöbəsində çalışan tibbi personalın psixoloji problemləri ilə maraqlanmalıdır. Çünki tibbi personalın həm işləri ağır və həyəcanlı işdir, həm də onlar xəstələrlə çox əlaqədə olduqları üçün çətinlikləri olur.

Qeyd etdiklərimizdən aydın olur ki, hemodializ qəbul edən xəstələr xəstəlikləri və müalicələri ilə əlaqəli bir sıra psixoloji problemlər yaşayırlar və bu problemlərin həlli üçün psixoloji və ailələrin dəstəyi vacibdir.

Ədəbiyyat:

1. Kentleşme, Kronik Hastalıklar ve Sosyal Hizmet. Kentleşme Sürecinde Sosyal Hizmet. 5-7 Kasım 1998, Ankara
2. Özçürümez, Gamze ve diğerleri. Kronik Böbrek Yetmezliğinin Psikiyatrik Ve Psikososyal Yönleri, Türk Psikiyatri Derneği. 14(1):2003

SIYASI ŞÜURUN FORMALAŞMASININ PSIXOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

E.A.Piriyeva, müəllim, BDU-nun Sosial və pedaqoji psixologiya kafedrası

Siyasi şüurun formalaşmasında milli şüur əsas rol oynayır. Hər bir xalqı və ya etnos özünü düzgün dərk edib qiymətləndirmək və mənəvi tərəqqiyə nail olmaq üçün yalnız özünün sosial iqtisadi tarixi keçmişinə deyil, həm də öz psixoloji keçmişinə dərinlən bələd olmalıdır (1,17). Milli psixologiyanın yaranması nəticəsində etnik siyasi birliyin mənəvi sərvətləri mənimsəmək, onu zənginləşdirmək və siyasi proseslərdə iştirak etmək fəaliyyəti güclənir. Vahid etnik ad, etnik rəğbət, mənşə, soykök ümummilliyi, mədəniyyət, eyni bir dövlətə mənsubluq, vətənpərvərlik hissi kimi mühüm komponentlər onu universal bir amilə çevirir. Milli hiss, milli ruh, milli psixoloji dəyərlər əsasında vətəndaşlıq yaranır. Milli-siyasi şüurun yüksəlməsi milli dövlətin yaranması, suverenliyi qorunması uğrunda mübarizənin başlıca amilidir. Milli şüurun köməyi ilə siyasi proseslər araşdırılır, dərk edilir və siyasi fəaliyyətin düzgün istiqaməti seçilir. Milli psixologiya siyasi şüurun milli mənafeyin qorunmasına yönəldir.

Tədqiqatlar göstərir ki, siyasi – şüurun strukturu aşağıdakı amillər əsasında şərh edilir.

1. Tələbatlar – mənafe, sərvət sistemi
2. Stereotip elementləri – davranış normaları, adət və ənənələr, tarixi inkişaf
3. Emosional elementlər – milli xarakter, temperament

Milli – siyasi şüurun yüksəlməsində tarixi – siyasi şərait və vətəndaşlıq mövqeyinin dərk edilməsi başlıca yer tutur. Milli-siyasi hərəkətlər, iqtisadi və siyasi sahələrdə

islahatların həyata keçirilməsi siyasi şüurun inkişafına təsir edir.

Siyasi şüur üç istiqamətdə təzahür edir:

1. Milli siyasi şüur. 2. İdeologiya. 3. Siyasi psixologiya
Siyasi –şüurun formalaşmasında bir sıra amillər xüsusi rola malikdir.

I. Cəmiyyətin iqtisadiyyatı və yaşayış tərzini

II. Siyasi tərbiyə

III. İdeoloji təsir

IV. Kütlələrin siyasi fəallığı

Cəmiyyətdə əsaslı dəyişiklik həyata keçirərkən millətin siyasi fəallığı başlıca yer tutur. Siyasi fəallığı təmin edən psixoloji prinsiplər aşağıdakılardır:

- siyasi proseslərdə fəallığın şəraitə uyğun təşkil edilməsi

- siyasi fəallığın nəzarət edilməsi və onu məqsədəuyğun istiqamətə yönəldilməsi

- siyasi fəallıq zamanı iştirakçılar stress vəziyyətinə düşməzdən qorumaq.

Tədqiqatlar göstərir ki, dövlət müstəqilliyindən sonra milli siyasi şüurda əsaslı dəyişiklik baş vermişdir.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Ваграмов Ә.С. Етнік психологија. Баки, 2003.
2. Ольшанский Д.В. Политическая психология. Москва, 2005
3. Шестопал Е.Б. Политическая психология, 2003

AZƏRBAYCANÇILIQ MƏNƏVİ DƏYƏRLƏRİMİZDƏNDİR

P.e.d., prof. L.N.Qasımova
Bakı Dövlət Universiteti

Milli-mənəvi dəyərlərimizdən biri də indi çox aktual səslənən azərbaycançılıqdır.

Bu mənəvi dəyərin kökləri çox qədimlərə gedir. Onun əsasını ana torpaqlarımızda çox saylı etnosların yaşaması təşkil edir. Tarixi hesablamalara görə Azərbaycan ərazisində təqribən 50-dən çox etnik soylar məskunlaşmışdır. Qədim yunan coğrafiyaşünası və tarixçisi Strabonun göstərdiyinə əsasən təkcə qədim Albaniyada 26 müxtəlif dildə danışan etnos olmuşdur.

Məhz bu da azsaylı etnosların əhalisinin əksəriyyətini təşkil edən etnosun-türklərin ətrafında birləşməsinə zəruri etmişdir. Buradan da azərbaycançılıq ideyası meydana gəlmişdir.

Bu ideya «Kitabi - Dədə Qorqud» dastanında daha əsaslı şəkildə öz əksini tapmışdır. Dastanda Vətən duyğuları, torpaq ideyası, birlik ideyası verilmişdir. Bu ideya Nizaminin, Nəsiminin, Xətəinin, Füzulinin, Molla Pənah Vaqifin, Mirzə Fətəli Axundovun, Həsənbəy Zərdəbinin, Nəcəf bəy Vəzirovun, Nəriman Nərimanovun, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin, Mirzə Ələkbər Sabirin, Cəlil Məmmədquluzadənin, Hüseyn Cavidin, Əhməd Cavadın, Abbas Səhhətin, Cəfər Cabbarlının, Səməd Vurğunun, Mikayıl Müşfiqin, Süleyman Rüstəmin, Rəsul Rzanın, Məmməd Arazın, Bəxtiyar Vahabzadənin, Xəlil Rza Ulutürkün, Süleyman Rəhimovun və onlarla digərlərinin əsərlərində inkişaf etdirilib möhkəmləndirilmişdir. O, Səməd Vurğunun «Azərbaycan», Məhəmməd Hüseyn Şəhriyarın «Heydərbabaya salam», Süleyman Rüstəmin «Azərbaycana gəlsin», Rəsul

Rzanın «Ərk qalası» və s. əsərlərdə lirik tərənnümünü tapmışdır.

Bu ideologiyanın kökləri çox qədimə getsə də, yenidir. O, konkret olaraq XX əsrin 90-cı illərində müstəqilliyimizin bərpası və möhkəmləndirilməsi şəraitində irəli sürülmüşdür. Onun əsil müəllifi ümummillə liderimiz Heydər Əliyev olmuşdur. O, göstərmişdir ki, azərbaycançılıq Azərbaycan dövlətinin milli ideologiyasının özəyini, əsasını təşkil edir. Dövlətçilik, milli-mənəvi dəyərlər, ümumbəşəri dəyərlər - bunlar hamısı azərbaycançılıq anlayışının tərkib hissələridir. Azərbaycançılıq - bu anlayışa daxil olan prinsiplərin vəhdətini, bütövlüyünü, baş xəttini özündə ehtiva edir. Azərbaycançılıq - xalqımızın uzun mübarizələr yolunda tarixən qazandığı milli ideologiyamızdır. Azərbaycan xalqı gələcəyini bu işıqlı qayədən çıxış edərək qurur. Ümummillə liderimiz Heydər Əliyev Yeni Azərbaycan Partiyasının II qurultayında Azərbaycanda dövlət siyasətinin azərbaycançılıq əsasında qurulmasını irəli sürmüşdü. O, demişdi: «...Azərbaycanda yaşayan insanların hamısı - mən xristianları demirəm - həmişə özünü azərbaycanlı hesab edirlər. Onlar həqiqətən azərbaycanlıdırlar və hamımızın birlikdə ən əsas məqsədimiz azərbaycançılığı möhkəmləndirmək, qorumaq və burda Azərbaycan xalqını, Azərbaycan əhalisini bunun ətrafında birləşdirməkdir».

İndi Azərbaycanda bir sıra müxtəlif soylu etnoslar - türklər, talışlar, ləzgilər, kürdlər, tatarlar, darginlər, saxurlar, udinlər və başqaları yaşamaqdadırlar. Onlar artıq bir-birinə qovuşmuşlar. İslam dini onların qaynayıb-qovuşmasında əsaslı rol oynamışdır. Onlar hamı üçün məqbul sayılan mədəniyyət, dil, həyat tərzii ümumiliyində birləşmişlər.

Bundan başqa, yadelli işğalçılar və müstəmləkəçilər tərəfindən Azərbaycanın dəfələrlə parçalanması, onun torpaqlarının qonşular tərəfindən pay-puç edilməsi azərbaycanlıların pərən-pərən düşməsinə səbəb olmuşdu.

Üstəlik indi dünyada gedən beynəlmilləşmə prosesi, Azərbaycanın daxili sosial-iqtisadi çətinlikləri onların planetin çox ölkələrində məskunlaşmasına səbəb olmuşdur. Deməli, indi azərbaycançılıq dünyanın hər guşəsinə pərən-pərən düşmüş azərbaycanlıları da bir ideya əsasında birləşdirmək ideologiyasına çevrilmişdir.

Azərbaycançılıq ideyasının gerçəkləşməsində dünya azərbaycanlılarının həmrəylik hərəkətinin də mühüm əhəmiyyəti vardır. Məlumdur ki, hər il dekabrın 31-i dünya azərbaycanlılarının həmrəylik bayramı kimi qeyd olunur.

İndi böyüməkdə olan nəsillərə ötürəcəyimiz, aşılayacağımız milli-mənəvi dəyərlərimizdən biri də azərbaycançılıq ideologiyası olmalıdır. Onun vacibliyi artıq göz qabağındadır.

Beləliklə, tarixən yaranıb formalaşmış yuxarıda sözügedən dəyər xalqımızın yüksək mənəviyyatından soraq verir. Onu qoruyub inkişaf etdirmək və gələcək nəsillərə çatdırmaq ən vacib və zəruri vəzifə hesab edilməlidir. Bu vəzifənin əməli olaraq həyata keçirilməsi müstəqillik şəraitində daha vacib və aktualdır. Getdikcə möhkəmlənən və inkişaf edən müstəqilliyimiz bu gün üçün çox əlverişli və münbit şərait yaratmışdır. Vəzifə bu şəraitdən səmərəli istifadə etməkdir.

MÜNDƏRİCAT

FƏLSƏFƏ SOSİOLOGİYA VƏ SOSIAL İŞ

Mikailova N.G. Характер изменений активности личности в духовной сфере в условиях развития демократии и гласности.....	4
Xəlilov R. N. Sosial-fəlsəfi fikirdə fərd və şəxsiyyət münasibəti problemi.....	7
Kurt Faruk Platon və Aristoteldə kainat anlayışı.....	10
Xələfova K. Fəlsəfədə mənlilik şüuru.....	14
Xanlarov A.C. Отклоняющееся (девиантное) поведение и социальная система.....	16
Микаилова Н.Э. Человек и биосфера.....	19
Hüseynova V. Şəxsiyyətin sosiallaşması problemi.....	20
Şəlalə Hüseynova Sistem anlayışı barədə.....	24
Qəhrəmanov E. Təşkilatda insan resursundan səmərəli istifadə olunması çox mühüm idarəetmə amili kimi.....	27
Qurbanova A.Q. Əlillik sosial problem kimi.....	31
Əlaəddin Məhəmmədi Meyxoş Mədəni turizm və mədəniyyətlərarəsi əlaqə.....	34
Alıyeva S.Ə. Kriminologiya və kriminalistika.....	36
Qafarova L. Gələcəyimizə sahib çıxmaq.....	39
Эфендиев Ф.М. Принцип жизнедеятельности и первичные биологические процессы.....	40
Abdullazadə S. İnsanın mühitə adaptasiyasındakı psixoloji aspektlər.....	45
Əlizadə T. Azərbaycanda feminizm hərəkəti.....	47
Osuli Odulu N.B. Müasir İran cəmiyyətində feminist istiqamətlər: qərbə və islama meyilli feministlər.....	49
Behruz İskəndərpur İranda kənd təsərrüfatı məsullarının monitorinqinin maneə və problemləri.....	54

Zülfüqarov V.R. Elmin istehsal gücü funksiyasının təzahür mərhələləri.....	56
Cavadova H.Q.Sosiallaşmaya təsir edən ilkin amillər.....	59
Əlimirzəyeva R.X. Nəriman Nərimanovun “ Nədanlıq ” dramında maarifçi ziyalı obrazları.....	61
Ş.Ə.Namazlı Sağlamlıq ali ictimai dəyər kimi.....	65
R.Ə. Allahverdiyeva Qlobalizm yeni dünyagörüşü kimi: bəzi düşüncələr.....	70
Ş.S.Salmanova Əhməd Yəsəvinin bədii irsində nəfs anlayışı...74	
E.M.Abasova Ekoloji problemlərin həllində maariflənmənin rolu.....	78
F.Həsənzadə Siyasətin fəlsəfəsi anlayışı haqqında.....	81
G.İ.İsmayılova İslami nöqteyi-nəzərdən zərdüştilik əxlaqı.....	86
N.Əhmədov İslam hüququnun fəlsəfi konsepsiyası, dinlə münasibəti və inkişafı.....	90
F.Q.Vahidov Hakimiyyət münasibətlərinin qlobal səviyyəsi: bəzi qeydlər.....	95
X.İbrahimova Siyasətin optimallığını şərtləndirən başlıca amillər.....	100

İQTİSADİ NƏZƏRİYYƏ VƏ POLİTOLOGİYA

Z.H.Babaşov İqtisadiyyatın inkişafı üçün əsas şərtlər.....	104
N.İslamova İqtisadiyyat və psixologiya əlaqəsi haqqında.....	106
R.Filiyev Azərbaycan qazının beynəlxalq əhəmiyyəti arta bilər.....	110
Rəsuli Səqai Rəsul Məhərrəm o. ƏDV-nin mahiyyəti və tədqiqi.....	118
R.V.Vəlibəyov Sosial siyasət dövlət idarəçiliyinin bir hissəsi kimi: tarix və nəzəriyyə.....	120

T.R.Əliyev Müasir siyasi praktikada siyasi manipulyasiya texnologiyası, ondan milli mənafe üçün istifadə imkanları.....	123
M.M.İbrahimli Azərbaycan-Nato hərbi əməkdaşlığı.....	128
H.Vahabova Əlverişli geosiyasi məkanın milli təhlükəsizliyə təsiri.....	132

P.İ.Abbasova Beynəlxalq münasibətlərdə Azərbaycan diasporu.....	135
---	-----

Махмудов Н.Ш. Политические аспекты национальной безопасности Азербайджана.....	138
M.Fərzəliyev Cənubi qafqazın təhlükəsizliyində Azərbaycanın aparıcı yeri.....	141
N.Yaqubova Parlamentin idarəçilik mahiyyəti və xüsusiyyətləri.....	144
E.Kərimov Beynəlxalq münasibətlər tarixinin inkişaf meyilləri.....	148
M.Z.Həsənov Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının siyasi mədəniyyətinin formalaşdırılması yolları.....	150
F.Məmmədov Cəmiyyətin siyasi həyatı haqqında bir neçə söz.....	152
N.A.Bəndəliyeva Azərbaycan müasir beynəlxalq əlaqələr sistemində: reallıqlar və perspektivlər.....	156
Ü.Y.Mehrəliyev Avropa təhlükəsizlik və müdafiə siyasətinin tarixi kökləri və əsasları.....	160
E.M.Əlizadə İnformasiya texnologiyaları və siyasət.....	163

PSIXOLOGİYA VƏ PEDAQOGİKA

M.V.Vəliyev, A.M.Mustafayev Pedaqoji prosesdə qarşıya çıxan ziddiyyətlərin xarakteristikası.....	167
R. R. Cavadova İlk təəssürat və onun formalaşmasına təsir edən amillər.....	168
H.Г.Мехралиева Содержание категории стресса у	

подростков	170
Велиев М.В., Мустафаев А.М. Преподавание курса «введение в специальность» на психологическом отделении университета.....	175
Z.C.Kazımova Yeniyetmənin ailədə davranışının korreksiyası....	177
T.T.Babayeva Qruplararası münasibətlərin funksiyaları.....	180
T.Abdullayeva Məktəbəqədər yaşlı uşaqların sosiallaşmasında hisslərin rolu.....	183
Ä. Nyi yi äyöi ää İ yuaöñeädaä i ñeöi eî æ möäädöy i äöäi eçî eyöeî äyi eñöeääyî eî yñañ ööñöñeéyöeyöde üäâüüi ää.....	185
K.Qəhrəmanova Gender mədəniyyətinin formalaşmasında ailənin rolu.....	187
M.V.Vəliyev, A.M.Mustafayev Nizami Gəncəvi intibah ideyalarının tərənnümçüsüdür.....	189
P.L.Əliyeva Affektiv pozulmalar zamanı psixoterapiyanın əhəmiyyəti.....	191
Cavadnea İdris “Depressiya” anlayışının tibbi və psixoloji ədəbiyyatda izahı.....	192
K.Ş.Səmədova Məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda əqli keyfiyyətlərin ilkin təzahürü.....	195
M.V.Vəliyev, A.M.Mustafayev Təlimin mühazirə formasının funksiyaları və psixoloji şərtləri.....	197
S.Yusubova Ahil yaş dövrünün və yaşlanmanın tibbi-psixoloji xüsusiyyətləri	200
S.H.Əlizadə Boşanmanın psixoloji fəsadları.....	204
G.Cəfərova Konfliktlərin yaranması şəraiti və təzahür xüsusiyyətləri.....	206
Велиева В.И. Система ценностных ориентаций.....	211
K.R.Əliyeva, R.V.Cabbarov Pedaqoji fəaliyyətin müasir üslublarına dair.....	213

A.S.Namazova Hiperaktivlik və diqqət çatışmazlığı probleminin bəzi məsələləri.....	217
Nural Semir Sayım Azərbaycan və Türk gənclərinin sərvət yönümlərinin müqayisəli psixoloji analizi.....	219
Исаева П.Т. Отношение и социальная установка.....	222
Ə.R.Ramazanova Məktəbəqədər yaşlı uşaqların oyun fəaliyyətinin təşkilinin bəzi psixoloji məsələləri.....	226
Yıldız Kadir İsmət Gənclərin sosial-psixoloji adaptasiyasının bəzi psixoloji məsələlərinə dair.....	230
L.B.Cavadova İnküziv təhsilin bəzi psixoloji məsələləri.....	232
Рагимова Н.А. Психологическая характеристика экологического сознания.....	236
R.Əliyeva Temperament xüsusiyyətlərinin davranışda normadan kənara çıxmalara təsirinin tədqiqinin bəzi məsələləri.....	240
G.Ə.Əliyeva Aşağı ətrafları amputasiya olunmuş xəstələrin psixi sağlamlığı.....	242
G.Quliyeva Uşaq və yeniyetmələrdə depressiv pozuntuların tədqiqi.....	245
F.N.İsmayılov, A.H.Babayeva Şəkərli diabet xəstəliyindən əziyyət çəkənlərin psixoloji problemləri.....	248
Ş.İmanova Hemodializ qəbul edən xəstələrin psixoloji problemləri.....	250
E.A.Piriyeva Siyasi şüurun formalaşmasının psixoloji xüsusiyyətləri.....	255
L.N.Qasımova Azərbaycançılıq mənəvi dəyərlərimizdəndir.....	257

KONFRANSDA TƏMSİL OLUNAN ALI MƏKTƏBLƏR

- Bakı Dövlət Universiteti
- Nizami Adına Ədəbiyyat İnstitutu, AMEA
- Fəlsəfə, Sosiologiya və Hüquq İnstitutu, AMEA
- Azərbaycan Müəllimlər İnstitutunun Ağcəbədi filialı
- Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
- Azərbaycan Müəllimlər İnstitutu

Texniki redaktor: Vüsalə Musayeva

Korrektor: Mayis Musayev

Rəssam: Gülnar Məmmədova

Çapa imzalanmışdır: 19.04.2011

Formatı 60x84 1/16

Fiziki çap vərəqi 15,0

Sayı 100 ədəd

Buraxılış «Turan Evi» nəşriyyatında hazır maketdən çap edilmişdir.

Bakı Şərifzadə küç. 3.